T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI
İNSAN HAKLARI HUKUKU
TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

KİTLE TOPLUMUNUN EVRİMİ: TARİHSEL GELİŞİM VE 2000 SONRASI GÖÇ HAREKETLERİNİN DÖNÜŞTÜRÜCÜ ETKİSİ

Coşku YÜCEL İKİZOĞLU

Danışman
Doç. Dr. Engin TOPUZKANAMIŞ
İZMİR – 2025

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAY SAYFASI

Üniversite : Dokuz Eylül Üniversitesi

Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü

Adı ve Soyadı : Coşku YÜCEL İKİZOĞLU

Öğrenci No : 2021801061

Tez Başlığı : Kitle Toplumunun Evrimi: Tarihsel Gelişim ve 2000 Sonrası Göç Hareketlerinin Dönüştürücü Etkisi

Savunma Tarihi : 23/06/2025

Danışmanı : Doç. Dr. Engin TOPUZKANAMIŞ

JÜRİ ÜYELERİ

Ünvanı, Adı, Soyadı	**Üniversitesi**	**İmza**
Doç. Dr. Engin TOPUZKANAMIŞ	- Dokuz Eylül Üniversitesi	.....
Dr. Öğr. Üyesi Cansu KOÇ BAŞAR	- Dokuz Eylül Üniversitesi	.....
Dr. Öğr. Üyesi Meriç KARAGÖZLER	- Ekonomi Üniversitesi	.....

Coşku YÜCEL İKİZOĞLU tarafından hazırlanmış ve sunulmuş olan bu tez savunmada başarılı bulunarak oy birliği( ) / oy çokluğu( ) ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Erhan DEMİRELİ
Müdür

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Kitle Toplumunun Evrimi: Tarihsel Gelişim ve 2000 Sonrası Göç Hareketlerinin Dönüştürücü Etkisi” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

14/06/2025

Coşku YÜCEL İKİZOĞLU

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Kitle Toplumunun Evrimi:

Tarihsel Gelişim ve 2000 Sonrası Göç Hareketlerinin Dönüştürücü Etkisi

Coşku YÜCEL İKİZOĞLU

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Kamu Hukuku Anabilim Dalı

İnsan Hakları Hukuku Tezli Yüksek Lisans Programı

Bu çalışma, kitle toplumunun tarihsel gelişimini ve 2000 sonrası göç hareketlerinin toplum yapısı üzerindeki çok katmanlı etkilerini incelemektedir. Sanayi Devrimi ile ortaya çıkan kitle toplumu, kapitalist üretim ilişkileri, şehirleşme ve kitlesel iletişim araçlarının yaygınlaşmasıyla şekillenmiş; birey-toplum ilişkilerinde köklü dönüşümler yaratmıştır. 21. yüzyılın başından itibaren hız kazanan küreselleşme, ekonomik krizler, politik belirsizlikler ve çevresel tehditlerle birlikte gelişen yeni göç dalgaları, kitle toplumunun kültürel, ideolojik ve yapısal dinamiklerini yeniden biçimlendirmeye başlamıştır.

Bu bağlamda çalışma, göç olgusunu yalnızca mekânsal bir hareketlilik olarak değil; kimlik krizleri, toplumsal dışlanma, ötekileştirme pratikleri ve popülist söylemlerin yükselişi çerçevesinde ele alarak, bu dönüşümün hukuki, kültürel ve politik boyutlarını irdelemektedir. Göçmenlerin kitle toplumuna entegrasyon süreçleri, neo-nasyonalizm ve yabancı düşmanlığı bağlamında gelişen tehdit algıları ile birlikte değerlendirilmekte; dijitalleşmenin etkisiyle şekillenen yeni medya ortamlarının, dezenformasyon ve gerçeklik krizleri yoluyla toplumsal normlar üzerindeki dönüştürücü rolü analiz edilmektedir.

Ayrıca çalışma, neoliberal politikaların derinleştirdiği sosyal eşitsizlikleri, demokratik katılım üzerindeki etkilerini ve birey-toplum ilişkilerinin yeniden tanımlanmasını tartışmakta; bu süreçlere karşı gelişen post-neoliberal arayışlara da

yer vermektedir. Sonuç olarak, çalışmada göçün kitle toplumunun evrimine nasıl yön verdiği, yeni toplumsal dinamikler ışığında değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kitle Toplumu, Sanayi Devrimi, Göç Hareketleri, Popülizm, Dijitalleşme, Neo-nasyonalizm, Neoliberalizm.

ABSTRACT

Master's Thesis

The Evolution of Mass Society: Historical Development and the Transformative Impact of Post-2000 Migration Movements

Coşku YÜCEL İKİZOĞLU

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Sciences

Department of Public Law

Master's Program with Thesis in Human Rights Law

This study examines the historical development of mass society and the multilayered impacts of post-2000 migration movements on the structure of society. Emerging with the Industrial Revolution, mass society was shaped by capitalist production relations, urbanization, and the widespread dissemination of mass communication media, bringing about profound transformations in the relationship between the individual and society. Since the beginning of the 21st century, accelerating globalization, economic crises, political uncertainties, and environmental threats have fostered new waves of migration that have begun to reshape the cultural, ideological, and structural dynamics of mass society.

In this context, the study approaches the phenomenon of migration not merely as spatial mobility but also within the frameworks of identity crises, social exclusion, practices of othering, and the rise of populist discourses. It explores the legal, cultural, and political dimensions of this transformation. The integration processes of migrants into mass society are evaluated alongside emerging threat perceptions shaped by neo-nationalism and xenophobia; moreover, the study analyzes the transformative role of new media environments—shaped by digitalization—on social norms through disinformation and crises of reality.

Furthermore, the study discusses the deepening social inequalities driven by neoliberal policies, their impact on democratic participation, and the redefinition of

individual-society relations, while also addressing the post-neoliberal pursuits that have emerged in response to these processes. Ultimately, the study assesses how migration has influenced the evolution of mass society in light of new social dynamics.

Keywords: Mass Society, Industrial Revolution, Migration Movements, Populism, Digitalization, Neo-nationalism, Neoliberalism.

KİTLE TOPLUMUNUN EVRİMİ:
TARİHSEL GELİŞİM VE 2000 SONRASI GÖÇ HAREKETLERİNİN DÖNÜŞTÜRÜCÜ ETKİSİ

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ii
YEMİN METNİ iii
ÖZET iv
ABSTRACT vi
İÇİNDEKİLER viii
KISALTMALAR x

GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM
KİTLE TOPLUMUNUN TARİHİ

1.1. KİTLE TOPLUMUNU TANIMLAMAK 4
1.2. KİTLE TOPLUMUNUN YÜKSELİŞİ: TARİHİ ARKA PLAN 8
1.2.1. Endüstrileşme ve Şehirleşme 12
1.2.2. Kitle Medyasının Rolü 17
1.2.3. Politik ve Sosyal Sonuçlar 26
1.2.3.1. Kitle Toplumunda İdeolojik Yönlendirme ve Propaganda 26
1.2.3.2. Politik Katılım ve Toplumun Dönüşen Rolü 33
1.2.3.3. Kitle Kültürü ve Toplumsal Normların Yeniden Şekillenmesi 39

1.3. KİTLE TOPLUMU İLE İLGİLİ TEMEL TEORİLER 45
1.3.1. Frankfurt Okulu 45
1.3.2. Kültürel Çalışmalar (Birmingham) Okulu 50
1.4. KİTLE TOPLUMU TEORİSİ ELEŞTİRİLERİ VE TEORİNİN LİMİTLERİ 55

İKİNCİ BÖLÜM
GÖÇ HAREKETLERİNİN KİTLE TOPLUMUNA ETKİSİ:
2000 SONRASI YENİ DİNAMİKLER

2.1. GÖÇE KISA BİR GENEL BAKIŞ 62
2.1.1. Küreselleşme ve Göç: Artan Hareketlilik ve Yeni Göç Biçimleri. 64
2.1.2. Göçün Politik ve Çevresel Nedenleri 72
2.1.3. 21. Yüzyılda Göçün Yeni Gerçekliği: Değişen Bir Dünyada Kontrolsüz Hareketlilik ve Toplumsal Yansımalar 77
2.2. GÖÇ, KİMLİK KRİZİ VE POPÜLİST SÖYLEMİN YÜKSELİŞİ 81
2.2.1. Göç ve Kimlik Krizi: Kitle Toplumunda Parçalanma
2.2.2. Kitle Toplumunda Popülist Tepkiler: Neo-Nasyonalizm, Ayrımcılık ve Göçmen Karşıtlığı 89
2.2.3. Medyada Göçmen Temsilleri: Ötekileştirme, Tehdit Algısı ve Stereotipler 99
2.3. TOPLUMSAL ÇÖZÜLME Mİ, YENİ BİR BİRLİKTELİK Mİ? KİTLE TOPLUMUNUN GELECEĞİ 106
2.3.1. Dijitalleşmenin Kitle Kültürüne Etkisi: Yeni Toplumsal Normlar ve Kültürel Dönüşüm 107
2.3.2. Dezenformasyon ve Gerçeklik Krizi 114
2.3.3. Neoliberalizm ve Sonrası: Demokrasi, Siyaset ve Toplumsal Dönüşüm 123

SONUÇ 134
KAYNAKÇA 138

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
bkz.	Bakınız
CCCS	Çağdaş Kültürel Çalışmalar Merkezi
İHEB	İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi
s.	Sayfa No
ss.	Sayfadan Sayfaya
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
STK	Sivil Toplum Kuruluşu
vb.	Ve benzeri
vs.	Vesaire

GİRİŞ

21. yüzyılın en iyi tarihçilerinden Eric Hobsbawm'ın "muhtemelen tarımın ve şehirlerin icadından beri dünya tarihindeki en önemli olay" olarak tanımladığı Sanayi Devrimi[1] toplum yapısını her yönüyle yeniden tanımlamış, dönüştürmüş ve toplulukların organizasyonunu yeniden şekillendirmiştir. Sanayinin iş gücü ihtiyacı, farklı değer yargılarına ve yaşam biçimlerine sahip insanların şehirlerde toplanmasına sebep olarak, yeni bir sosyolojik, psikolojik, kültürel ve siyasi yapılanma yaratmıştır. Geleneksel topluluklardan çok farklı olan bu yapılanmanın anlamlandırılmasında kitle toplumu teorisi önemli bir rol oynamıştır. Disiplinlerarası yaklaşımla kapitalizmin yarattığı bu yeni toplumu analiz eden kitle toplumu teorisyenlerine göre, bu toplumda bireyler, geleneksel toplumdan farklı olarak birbirinden kopuk, geleneksel değerlerden uzaklaşmış, ancak yerine başka değerler koymakta başarısız olmuş, yalnız ve organize olamayan durumdadır. Kitle toplumu teorisyenlerinin analizlerini aşırı karamsar bulanlar ve ideolojik perspektifin objektifliği bozduğuna inananlar olsa da teorinin kapitalist toplumun analizine sunduğu katkılar yadsınamaz.

Sanayi Devrimi'nin ardından toplum yapısında yaşanan dönüşüm, 2000 sonrası göç hareketlerinin etkisiyle yeniden şekillenmiştir. Bu dönemde, küreselleşmenin hızlanması, ekonomik krizler, çevresel değişiklikler ve politik belirsizlikler gibi faktörlerle şekillenen yeni göç biçimleri, toplumsal yapıyı olduğu gibi, kitle toplumunun işleyişini de dönüştürmeye başlamıştır. Göçmenlerin bu yeni toplumsal yapıya entegrasyonu, bireyler arası ilişkileri ve toplumsal düzeni doğrudan etkileyen kritik bir alan haline gelmiştir. Geleneksel toplumların sınırlarını zorlayan ve kitle toplumunun işleyişini etkileyen bu yeni göç dinamikleri, hukuk ve politika alanlarında da önemli değişimlere yol açmış; göçmenlerin entegrasyonunu ve haklarını belirleyen yasalar, toplumsal kabul ve dışlanmayı şekillendiren faktörler haline gelmiştir. Göçün etkisi, kültürel çeşitliliğin artması, toplumsal yapının değişmesi ve sosyal-ekonomik yapıların yeniden şekillenmesi gibi pek çok yeni çatışma alanını da beraberinde getirmiştir. Kültürel

[1] Robert Leach, **British Socialist and Workers Theatre: Red Stages**, Springer Nature, Selkirk, 2023, s. 4.

çeşitlilik, toplumsal normlar ve değerler üzerine yeni tartışmalar başlatırken, sosyal sınıflar ve ekonomik eşitsizlikler konusunda göçmen emeğinin rolü daha görünür hale gelmektedir. Aynı zamanda, politik kutuplaşmalar ve demokratik süreçlerin etkisi, kitle toplumunun geleceği hakkında önemli sorular ortaya koymaktadır.

Bu bağlamda, bu çalışma, 2000 sonrası göç hareketlerinin kitle toplumuna etkilerini incelemeyi ve bu etkilerin toplumsal yapılarla nasıl etkileşime girerek yeni dinamikler oluşturduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Göçmenlerin entegrasyonu, sosyal eşitsizlikler, kültürel çeşitlilik ve politik kutuplaşma gibi önemli başlıklar üzerinden kitle toplumunun evrimini anlamayı hedefleyen bu çalışma, aynı zamanda göçün toplumsal yapılar ve değerler üzerindeki etkilerini, hukuk ve politika alanındaki dönüşümlerle ilişkilendirerek, bu süreçlerin toplumların genel yapısını nasıl dönüştürdüğünü daha kapsamlı bir şekilde analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Bu amaçla, ilk bölümde kitle toplumunun tarihsel arka planı ve gelişimi ayrıntılı bir biçimde ele alınacaktır. Sanayi Devrimi'nin toplumsal yapıyı nasıl dönüştürdüğü, kitle toplumunun yükselmesindeki temel etkenler, endüstrileşme ve şehirleşme süreçlerinin bireyler ve topluluklar üzerindeki etkileri tartışılacaktır. Ayrıca, kitle medyasının bu yeni toplum yapısındaki rolü, bireylerin ideolojik yönlendirilmesi ve toplumun normlarının nasıl yeniden şekillendiği üzerine bir analiz yapılacaktır. Bu bölümde, kitle toplumu teorisinin temel ilkeleri, Frankfurt Okulu ve diğer teorik yaklaşımlar üzerinden tartışılacak ve teorinin ortaya koyduğu toplumsal yapının nasıl eleştirildiği, hangi sınırlarla karşı karşıya kaldığı incelenecektir.

İkinci bölümde, 2000 sonrası göç hareketlerinin kitle toplumu üzerindeki etkileri çok boyutlu bir perspektifle ele alınacaktır. Göç olgusu, yalnızca bir yer değiştirme eylemi olarak değil; kimlik krizleri, toplumsal dışlanma, ötekileştirme ve popülist söylemlerin yükselişi bağlamında, kitle toplumunun kültürel ve ideolojik yapısını dönüştüren bir dinamik olarak incelenecektir. Bu çerçevede, göçmenlerin kitle toplumuna entegrasyon süreçleri; neo-nasyonalizm, yabancı düşmanlığı ve medya temsilleri üzerinden şekillenen tehdit algısıyla birlikte değerlendirilecektir. Dijitalleşmenin yaygınlaşmasıyla ortaya çıkan yeni medya ortamlarının, dezenformasyon ve gerçeklik krizleri aracılığıyla toplumsal normlar ve algılar üzerindeki etkisi analiz edilecektir. Bununla birlikte,

neoliberal politikaların toplumsal yapılar üzerindeki dönüştürücü etkisi; sosyal eşitsizliklerin derinleşmesi, demokratik katılımın zayıflaması ve birey-toplum ilişkilerinin yeniden tanımlanması ekseninde tartışılacaktır. Neoliberal politikaların yarattığı eşitsizliklerin kitle toplumu üzerinde nasıl bir dönüşüme yol açtığı ve buna karşı gelişen post-neoliberal arayışlara da yer verilecektir. Bu kapsamda, göçün toplumsal yapıyı nasıl dönüştürdüğü, kitle toplumunun geleceğine dair yeni dinamiklerle birlikte ele alınacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM
KİTLE TOPLUMUNUN TARİHİ

1.1. KİTLE TOPLUMUNU TANIMLAMAK

Kitle toplumu teorisi, sosyal hareket teorisi adı verilen disiplinler arası alanın bir uzantısıdır. Sosyal hareket teorisi, sosyal grupların toplumsal, politik ve kültürel değişim yaratmak amacıyla nasıl organize olduğunu ve harekete geçtiğini inceleyen bir alandır.[2] Bu teorinin temel hedefi, toplumsal değişimin dinamiklerini anlamaktır. Teorinin şemsiyesi altında yer alan kitle toplumu teorisi ise özellikle modernleşmenin birey ve toplum üzerindeki etkilerine odaklanmaktadır.[3] Diğer bir deyişle, kitle toplumu teorisi, endüstrileşmenin ve şehirleşmenin sosyal yapı ve kültür üzerindeki etkilerini anlamlandırabilme çabasının bir sonucudur.[4]

Kitle, modern kapitalist toplumu ve onun kültürünü eleştirmek için sıklıkla başvurulan bir terim olmasına rağmen, anlamı hala problemli ve tartışmalıdır.[5] Bu kavramın, bugün herkesçe kabul edilmiş tek bir bilimsel bir tanımı bulunmamaktadır ve anlamı, onu kullanan kişinin kendini konumlandırdığı yere göre değişkenlik gösterebilmektedir.[6] Örneğin, kitle toplumu, muhafazakâr düşünürler için bireyselliği zayıflatan, sosyal bağları erozyona uğratan bir olgu olarak görülürken, radikal düşünürler için büyük bürokratik yapıların manipülasyon araçlarına işaret etmektedir.[7]

Sözlük anlamı itibarıyla kitle, belirli bir sosyal sınıf gibi özel bir gruptan farklı olarak, bir ulusun büyük çoğunluğunu oluşturan insan topluluğu olarak

---

[2] Simone I. Flynn, **Types of Social Movements' in Sociology Reference Guide**, Salem Press, California, 2011, s. 78.
[3] Gönül İçli, "Yeni Toplumsal Hareket Teorileri Üzerine Bir Değerlendirme", **Turkish Studies,** Sayı:10/14, 2015, s. 418.
[4] Edward Shils, "The Theory of Mass Society: Prefatory Remarks", **Diogenes**, Cilt:10, Sayı:45, 1962, (Theory), s. 47.
[5] Gladys Lang, "Mass Society, Mass Culture, and Mass Communication: The Meaning of Mass", **International Journal of Communication**, Sayı:3, 2009, s. 999.
[6] Yusuf Adıgüzel, **Kültür Endüstrisi ve Kitle Toplumunun Paradoksları**, (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998, s. 60.
[7] Steven M. Buechler, "The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Social and Political Movements", **Mass Society Theory**, (ed. D A Snow, D della Porta, B Klandermans, D McAdam), Wiley-Blackwell Yayınları, 2013, s. 1.

tanımlanmaktadır.[8] Kitleyi diğer gruplardan ayırt eden dört belirgin özellik olduğu belirtilmektedir.

Bunların ilki, kitlenin heterojen yapısıdır. Heterojenlik, kitlenin toplumun farklı kesimlerinden gelen bireylerden oluştuğunu ifade etmektedir. İkinci olarak, kitleyi oluşturan bireyler arasında yakın bir bağ bulunmamaktadır; hatta genellikle bireyler birbirlerini tanımamaktadır.[9] Bu durum, modern toplumu ilk kez sistematik şekilde tanımlama girişiminde bulunan sosyolog Ferdinand Tönnies'in (1855-1936) *Gemeinschaft* ve *Gesellschaft* ayrımıyla açıklanabilir.

Gemeinschaft, akrabalık gibi doğal ve organik bağlarla bir araya gelmiş, görece küçük ve dayanışmacı toplulukları ifade etmektedir. *Gesellschaft* ise bireylerin barış içinde bir arada yaşadığı ancak özünde birbirine bağlı olmadığı, kendi çıkarları doğrultusunda hareket ettiği ve toplumsal ilişkileri bir araç olarak kullandığı bir yapıyı temsil etmektedir. Tönnies'in etkileyici ifadeleriyle, "Bu toplum, kopukluğa rağmen bağlı; bağlılığa rağmen ise kopuk bir toplumdur."[10] Benzer şekilde, Danimarkalı sosyolog Theodor Geiger (1891-1952), modern toplumun yapısını tanımlarken, bireylerin birbirine kayıtsız olduğu ve aralarındaki bağın duygusal bir sempati yerine yaşamın zorunluluklarından kaynaklandığı bir toplumsal düzeni betimlemiştir.[11]

Kitlenin üçüncü özelliği ise üyelerinin mekânsal olarak birbirinden ayrı olmasıdır. Bu durum, bireyler arasında etkileşim ve deneyim paylaşımının sınırlı kalmasına neden olmaktadır. Dördüncü ve son olarak, kitlenin belirgin bir liderlik yapısına sahip olmaması ve mevcutsa organizasyon yapısının oldukça gevşek olması dikkat çekmektedir.[12]

Bu bağlamda, yukarıda açıklanan özelliklerle tanımlanan yığınların oluşturduğu kitle toplumu; izolasyon duygusu, bireysel özgünlüğün kaybı, zayıflamış dini ve ahlaki değerler ile yüzeysel insan ilişkileri gibi olgularla karakterize edilmektedir.[13] Bu yığın,

---

[8] Eliot Freidson, "Communications Research and the Concept of the Mass", **American Sociological Review,** Cilt:18, 1953, s. 313.
[9] Freidson, s. 313.
[10] Peter M. Blau, **The Dynamics of Bureaucracy: A Study of Interpersonal Relations in Two Government Bureaucracies**, University of Chicago Press, Chicago, 1955, s. 79'dan aktaran Lang, s. 1000.
[11] Lang, s. 1000.
[12] Freidson, s. 313.
[13] Edward Shils, "Mass Society and Its Culture", **Daedalus,** Cilt: 89, Sayı: 2**,** 1960, (Culture), s. 289.

gerçek bir toplumsal bağa ve ortak bir davranış yapısına sahip olmadığından, üyeleri bir araya gelse dahi, bir topluluğun organize olma ve ortak hareket etme özelliklerini sergilemez.[14]

Kitle toplumunun tanımlanabilmesi için kavramın hangi sosyal ve ekonomik gelişmelerin bir sonucu olarak ortaya çıktığının da açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Kitle toplumunun oluşumuna zemin hazırlayan tarihsel gelişmeler, bir sonraki başlıkta ele alınacaktır. Ancak burada vurgulanması gereken temel nokta, kavramın ortaya çıkışında sanayileşme ve modern ulaşım-iletişim ağlarının toplum üzerinde yarattığı köklü dönüşümlerin belirleyici olduğudur.[15] Sanayi Devrimi'nin gerçekleşmediği bir senaryoda, kitle toplumunun varlığından söz etmek mümkün olmayacaktır.[16] Bu yenilik, toplumun farklı sosyal sınıflarını, daha önce hiç olmadığı kadar yakın bir etkileşim içinde olmaya zorlamıştır.[17] Modern sanayinin dönüştürdüğü dünyada, farklı toplumsal arka planlardan gelen bireyler yeni biçimlerle birbirine bağlanmış ve iş bölümü ile birbirlerine bağımlı hale gelmişlerdir. Bu bakımdan, kitleselleşmenin ilk aşaması yalnızca tüketim yönüyle değil, üretim yönüyle de kapitalizme dayanmaktadır.[18] Ancak, teorinin öne sürdüğü üzere, artan karşılıklı bağımlılığa rağmen, bireyler birbirlerine yakınlaşmak yerine, derin bir yabancılaşma sürecine girmişlerdir. Bu yabancılaşma sürecinde, toplumsal yapının temelini oluşturan aile ve yerel topluluk bağları zayıflamış, eski gelenekler sorgulanmış; fakat bunların yerini yalnızca sınırlı sayıda birleştirici değer alabilmiştir.[19]

Bu değişimlerin bir sonucu olarak, eğitimli elitlerin geçmişteki etkisi azalırken, toplumsal kurallar ve değerler sürekli bir evrim sürecine girmiştir. Bu durum, bireylerin sürekli değişen toplumsal koşullar içinde kendilerini kanıtlama ve tanımlama zorunluluğunu doğurmuş; statü, sabit ve tanımlı bir kavram olmaktan çıkarak daha

---

[14] Freidson, s. 314.
[15] Shils, Theory, s. 61.
[16] Shils, Culture, s. 289.
[17] Shils, Theory, s. 61.
[18] Engin Topuzkanamış, **Hukuk ve Disiplin: Modern Toplumda Hukuka Uymanın Dayanakları**, 4. Baskı, Zoe Yayıncılık, İstanbul, 2022, s. 138.
[19] Raymond A Bauer ve Alice H Bauer, "America, Mass Society and Mass Media", **Journal of Social Issues**, Cilt: 16, 1960, s. 4.

akışkan ve belirsiz bir hale gelmiştir. Bu belirsizlik, bireylerin kimliklerini ve toplumsal konumlarını belirlemelerini zorlaştırmış, statü kaygılarını artırmıştır.[20]

Bir kısım kitle toplumu teorisyenlerine göre bu durum, kitleyi manipülasyona ve kontrole açık hale getirmiştir.[21] Onlara göre, kimlik arayışı içinde olan bireyler, belirsizliğin yarattığı boşluğu doldurmak amacıyla gelenekler, dini normlar veya kültürel kodlar üzerinden anlam ve aidiyet vaat eden karizmatik liderlerin etrafında toplanma eğiliminde olmuşlardır. Bu liderler, bireylerin hissettikleri kimlik boşluğunu doldurarak onlara hem bir yön duygusu hem de toplumsal kimlik kazandırmışlardır.[22]

Bir diğer görüşe göre, kitle toplumunda toplumun atomize olması, yalnızca güç sahiplerinin manipülasyon ihtimalini değil, halkın da güç sahiplerine müdahale etme olasılığını artmıştır. Bu durum, sendikalar, yerel yönetim organları ve mesleki dernekler gibi geleneksel sosyal yapıların zayıflamasının dolaylı bir etkisidir. Bu sosyal tamponların ve kanalların yokluğu, bireylerin bilgiye erişimlerini ya da olayları anlamlandırmalarını etkileyen manipülatif girişimlere karşı daha savunmasız hale gelmelerine yol açmıştır. Bu da bireylerin toplumsal sorunlara dair görüşlerinin şekillenmesinde daha uç noktalara kaymalarına, kutuplaşmış inanç sistemlerine sıkı sıkıya bağlanmalarına ya da radikal ideolojilere sarılmalarına zemin hazırlamıştır. Sosyal aracılara sahip olmayan fanatikleşmiş halkın ise tepkisini daha fevri şekilde ortaya koyma ve harekete geçme olasılığı artmaktadır.[23]

Önemle vurgulanmalıdır ki, buraya kadar çizilen olumsuz tablo, kitle toplumu kavramına ilişkin genel bir uzlaşıya işaret etmemektedir. Sanayileşmiş toplumun yarattığı kaygılar etrafında şekillenen bu teori, katı bir biçimde düzenlenmiş ve birbirine tam entegre olmuş bir kuramsal çerçeve sunmaz. Bunun bir sebebi, teorinin farklı disiplinlerde çalışan kuramcıların birbirini tamamlayan görüşleriyle şekillenmiş olmasıdır. Politik teori alanında John Stuart Mill ve Alexis de Tocqueville, kitle psikolojisi üzerine çalışan Gustave Le Bon ve İtalyan sosyoloji okulunun temsilcilerinden Vilfredo Pareto gibi

[20] Bauer, s. 4.
[21] Buechler, s. 1.
[22] Bauer, s. 4.
[23] Buechler, s. 1.

isimler bu çeşitliliğe örnek teşkil etmektedir. Bu çeşitlilik, teorinin sabit bir kuramsal çerçeveye oturtulmasını zorlaştırmaktadır.[24]

Bu zorluğun bir diğer nedeni ise teorinin modern toplumun yorumlanmasında farklı bakış açılarına sahip düşünürler tarafından geliştirilmiş olmasıdır. Alexis de Tocqueville ve Karl Mannheim gibi geleneksel teorisyenler, kitle toplumunu karamsar bir bakış açısıyla ele almış[25] ve hatta Edward Shils'in ifadesiyle, bu kavramı Hobbes'un doğa durumu anlayışına benzer bir şekilde tasvir etmişlerdir. Shils'e göre, geleneksel teorisyenlerin kitle toplumu tasavvurunu Hobbes'un doğa durumundan ayıran tek fark, elitlerin kitleler üzerindeki manipülasyonu ve kitlelerin genel kayıtsızlığı sayesinde kamu düzeninin kısmen korunabilmesidir.[26] Ancak Shils'in de aralarında olduğu bazı sosyologlar, gelenekselcilerin yaklaşımını modern toplumun çeşitliliği karşısında yetersiz bulmuş ve daha dengeli bir bakış açısı geliştirmişlerdir.[27] Bu konudaki farklı yaklaşımlar ilerleyen bölümlerde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Sonuç olarak, kitle toplumu kavramı, geniş bir teorik yelpazede şekillenmiş ve farklı sosyolojik yaklaşımlarla tartışılmaya devam etmektedir. Her ne kadar bazı teorisyenler, kitle toplumunu toplumsal düzenin zayıflaması ve bireysel kimliklerin kaybolmasıyla ilişkilendirseler de diğerleri bu süreci modern toplumun dinamizminin bir parçası olarak değerlendirmiştir. Kitle toplumunun yorumlanmasındaki çeşitlilik, bu kavramın yalnızca eleştirel bir perspektifle değil, aynı zamanda daha geniş ve dengeli bir bakış açısıyla ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır.

1.2. KİTLE TOPLUMUNUN YÜKSELİŞİ: TARİHİ ARKA PLAN

Kitle toplumu konsepti, sosyologların icadı olarak kabul edilmemektedir. Kavramın gelişimi nispeten yakın tarihe dayanmakla birlikte, uzun bir evrim süreci göstermiştir. Bu kavram, antik Roma tarihçilerinin kalabalık halk kitlelerini kaotik ve

[24] Tony Bennett, "'Theories of the Media, Theories of Society", **Culture, Society and the Media,** (Ed. M Gurevitch, T Bennett, J Curran, J Woollacott), Routledge, Londra, 1982, s. 32.
[25] Harold L Wilensky, "Mass Society and Mass Culture: Interdependence or Independence?", **American Sociological Review,** Cilt: 29, 1964, s. 174.
[26] Shils, Theory, ss. 46-47.
[27] Wilensky, s. 175.

kontrolsüz olarak tanımladığı anlatılara dayanmaktadır; bu anlayış, Coriolanus gibi edebi eserlerde de dramatik bir biçimde ifade bulmuştur.[28] Kitle toplumunun kökenleri, özellikle ortak vatandaşlık fikrinin farklı sınıflardan halk kitlelerinin büyük topraklarda bir araya gelmesine olanak tanıyan *polis*[29] (MÖ. VII. yüzyılda Antik Yunanlarda ortaya çıkmış olan kent devletleri) düşüncesine kadar izlenebilir Polisler, sadece tarihi açıdan değil, dünya çapında yaygınlık göstermeleri bakımından da önemli kent örgütlenmeleridir. Aynı zamanda demokrasinin ilk kez ortaya çıktığı bölgeler olmaları nedeniyle ayrı bir tarihsel öneme sahiptir.[30]

Özellikle modern ulus fikrinin güç kazanmasıyla birlikte, aynı ülke sınırları içerisinde yaşayan bireylerin, sosyal sınıf veya bölge ayrımı gözetilmeksizin birbirlerine bağlı olduğu düşüncesi yaygınlık kazanmıştır.[31] Modern ulusların kurucuları, aynı coğrafi sınırlar içerisinde yaşayan ve ortak bir dili paylaşan herkesin, aile bağları, sosyal sınıf veya din farklılıklar gözetilmeksizin tek bir topluluğun parçası olduğunu savunmuştur. Buradaki amaç, normal şartlarda ortak aidiyetler taşımayan toplulukları, homojen bir aidiyet çatısı altında yönetebilir kılmaktır. Bu da kitleselleşmenin ideolojik olan ikinci ayağını temsil eder.[32] Bu bağlamda, modern ulus fikri, coğrafi aidiyet simgesine daha önce görülmemiş bir önem atfetmiştir. Çünkü aynı toprak parçasında yaşamanın bireyler arasında bağlayıcı bir unsur olduğu düşüncesi, biyolojik akrabalık veya etnik ortaklıktan daha kapsayıcı bir aidiyet zemini oluşturma potansiyeline sahiptir.[33] Bu doğrultuda, homojen bir toplum ideali ortaya çıkmış ve bu ideal, teorisyenlerin kitlelere yönelik çekinceleriyle birleşerek çağdaş kitle toplumu kavramının temel taşlarını oluşturmuştur.[34]

---

[28] Shils, Theory, ss. 51-52.
[29] Shils, Culture, s. 287.
[30] Alpaslan Aliağaoğlu ve Oğuzhan Özkan, "Antik Yunan Kentlerinin (Polis) Kentsel Ekoloji Perspektifiyle Değerlendirmesi", **Doğu Coğrafya Dergisi**, Cilt: 25, 2020, s. 3.
[31] Shils, Culture, s. 288.
[32] Topuzkanamış, s. 138.
[33] Shils, Theory, ss. 51-52.
[34] Shils, Culture, s. 288.

19. yüzyıla gelindiğinde, Fransız Devrimleri'ne[35] karşı oluşan tepki, kitle toplumu konseptinin biçimlenmesinde önemli bir rol oynamıştır.[36] Teorisyenlere göre, Fransız Devrimleri, Fransa'nın toplumsal yapısını koruyan geleneksel kurumları yıkmış ve halk ile iletişimi sağlayan aracı mekanizmaları zayıflatarak kolektif despotizmin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu süreç, kitlelerin iktidar üzerinde doğrudan bir etki kurabilmesine olanak tanımıştır.[37] Fransız psikolog Gustave Le Bon'a göre, devrimci kalabalıkların güç kazanması, kitlelerin iktidara gelişini temsil etmektedir. Le Bon'un tanımlamasına göre, bu kitleler güçlü içgüdülerle hareket eden ve genellikle karizmatik bir liderin peşinden giden tek bir varlık gibi davranır. Çünkü kitle, özel vasıflara sahip bireylerden değil; ortalama becerilere sahip, kendi hayatları üzerinde hakimiyet kuramayan yığınlardan oluşur.[38] Ayrıca ona göre, kitlelerin zihniyeti bulaşıcı bir nitelik taşır ve tehlikeli bir coşku yaratabilir. Le Bon'un bu görüşleri, kitle toplumu teorisinin gelişiminde etkili olmuş ve "kalabalık" ile "kitle" kavramlarının birbirine yakın anlamlarda kullanılmasına yol açmıştır.[39]

Benzer şekilde, 19. yüzyılın önemli düşünürlerinden Jakob Burckhardt ve Friedrich Nietzsche de modern demokratik toplumların, düşünmeden hareket eden ve karizmatik liderler tarafından kolayca yönlendirilebilecek kitlelere dönüşme ihtimalinden endişe duymuştur. Bu tür toplumların genellikle pasif kalacağını, ancak güçlü figürlerin karmaşık fikirleri basitleştirerek bu toplumu harekete geçirebileceğini savunuyorlardı. Alexis de Tocqueville de benzer bir çekinceyi dile getiriyordu; Fransa'daki eski rejimin, yerel özgürlükleri ve bağımsız kurumları ortadan kaldırarak toplumu merkezi otoritenin manipülasyonuna açık hale getirdiğini ifade ediyordu.[40] Bu manipülasyonun baş aktörleri ise demagoglar ve medya idi. Kitle toplumu teorisyenlerine göre, medya modernliğin en

---

[35] 1789'da monarşiyi yıkıp cumhuriyeti kuran büyük Fransız Devrimi, 1830'da kral Charles X'ı deviren ve yerine daha liberal bir monarşiyi getiren Louis-Philippe dönemini başlatan Temmuz Devrimi, 1848'de Louis-Napoléon Bonaparte'ın seçilip İkinci Cumhuriyet'in ilan edildiği Şubat Devrimi. Bu konuda bkz. "Revolutions in France: 1789, 1830, 1848", **Library of Congress**, https://guides.loc.gov/women-in-the-french-revolution/revolutions-rebellions/1789-1830-1848-timeline, (24.04.2025).

[36] Shils, Theory, s. 45.

[37] André Munro, "Mass Society", **Encyclopædia Britannica**, 2017, https://www.britannica.com/topic/mass-society, (4 Aralık 2024).

[38] Topuzkanamış, s. 139.

[39] Munro.

[40] Shils, Theory, ss. 45-46.

kötü sorunlarını temsil ve teşvik ediyordu. Buna göre medya, iktidarların amaçlarının önünü açmak üzere başvurulan ve topluma nasıl davranması gerektiğini empoze eden bir ikna aygıtıydı.[41] Teorinin öncüleri, kitle toplumlarının ortak bir kimlik ve düşük kültürel ilgiyle karakterize olduğunu ve bu nedenle diktatörlükler ve bürokrasiler tarafından aşırılıkçı politikalar doğrultusunda kolayca manipüle edilebileceğini düşünüyorlardı.[42]

Ulus devletlerin yayılmasının yarattığı etkilerin yanı sıra, 19. yüzyılın sonlarına doğru kentleşme ve endüstrileşmenin toplumsal yapıda yol açtığı dönüşüm de benzer temaları ön plana çıkartmıştır. 1750'den 1900lere kadar uzanan Avrupa endüstrileşme çağı, bedensel emeğin makineleştirilmiş emekle yer değiştirmesi ve fabrika üretiminin artmasıyla şekillenmiştir. Bu süreç, kapitalizmin yükselişiyle sonuçlanmış ve iş gücüne duyulan ihtiyacın artması, toplumdaki sınıf hiyerarşilerinde köklü değişikliklere yol açmıştır. Erkeklerin yanı sıra kadınların da iş gücüne katılması, aile dinamikleri ve cinsiyet rollerinde önemli dönüşümlere sebep olmuştur.[43]

Endüstrileşmenin toplumda yarattığı bu köklü dönüşümün üzerine, 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkan kitle medyasının, yani ülke çapında yayımlanan gazeteler ve medya ağlarının yükselmesi, erken dönem kuramcıları için daha da büyük bir endişe kaynağı olmuştur. Bu kuramcılar, kitle iletişim araçlarının, sanayileşmenin toplumsal yapıda yarattığı yabancılaşmayı, sosyal bağların zayıflamasını ve toplumsal memnuniyetsizliği pekiştirmek amacıyla stratejik bir biçimde kullanıldığını savunmuşlardır. Bununla birlikte, bu araçların bireylerin dünyayı algılama biçimlerini şekillendirme noktasında ciddi bir manipülasyon potansiyeline sahip olduğunu vurgulamış ve bu manipülasyonun, toplumsal düzeni olumsuz yönde etkileyeceğini ifade etmişlerdir.[44]

Görülmektedir ki, teorinin tarihsel gelişiminde endüstrileşme, şehirleşme ve kitle medyasının ortaya çıkışı, temel aktörler olarak ön plana çıkmaktadır. Bu unsurlar, aşağıdaki bölümlerde ayrı ayrı ele alınacaktır.

---

[41] Topuzkanamış, ss. 142-143.
[42] Flynn, s. 78.
[43] Flynn, s. 79.
[44] Flynn, s. 79.

1.2.1. Endüstrileşme ve Şehirleşme

Sanayi Devrimi, 1750 yılı itibarıyla Avrupa ve Kuzey Amerika'da yayılmaya başlayan ve üretim süreçlerini daha verimli hale getiren bir dizi teknolojik yeniliğin yaşandığı bir dönem olarak tanımlanabilir. Sanayi Devrimi'nin yol açtığı kültürel ve toplumsal dönüşümler, üretim yöntemlerinde yarattığı değişiklikler kadar önemli ve derindir.[45] Öyle ki, İngiliz tarihçi Eric Hobsbawm'a göre, bu olay muhtemelen tarımın ve şehirlerin icadından beri dünya tarihindeki en önemli olaydır.[46]

Eğer bugün kitle toplumu teorisinden söz ediyorsak, bu teorinin temelini Sanayi Devrimi ve şehirleşme süreçlerinin oluşturduğunu belirtmek gerekir.[47] Sanayi Devrimi'ne kadar toplumlar, en azından bir dereceye kadar, dayanışma, ortak deneyimler ve karşılıklı güven aracılığıyla bir arada işlerken, bu dinamikler devrimle birlikte parçalanma sürecine girmiştir. Sanayinin gereksinimlerine yanıt vermek adına zorunluluklarla bir araya getirilen insan toplulukları, ortak deneyimlerden ve değerlerden büyük ölçüde yoksun, kopuk bir yapıya dönüşmüştür.[48]

Bu toplumsal dönüşüm, köklü bir kırılmayı beraberinde getirerek, kırsal bölgelerde yaşayan birçok bireyin, sanayi merkezlerindeki fabrikalarda çalışmak üzere kitlesel göç hareketlerine girişmesine neden olmuştur.[49] 1790 yılında ABD nüfusunun yalnızca %5'i kentlerde yaşarken, bu oran 1940 yılı itibarıyla %57'ye yükselmiştir.[50] Söz konusu hızlı kentleşme süreci, geleneksel toplumsal bağların çözülmesine ve yerine bireysel çıkarlara dayalı, çözülmüş bir toplumsal yapının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.[51]

Kırsaldan şehre göçün toplumsal sonuçlarını anlamak için şehirdeki bir mahalle ile kırsal bir yerleşim yerindeki insan etkileşimleri karşılaştırılabilir. Şehir mahallelerinde

---

[45] Joseph Albert, "How the Features of the Industrial Revolution Gave Rise to Mass Society, Mass Media, and Mass Culture", **the Baron**, 30.10.2023, https://thebaron.ca/2023/10/30/how-the-features-of-the-industrial-revolution-gave-rise-to-mass-society-mass-media-and-mass-culture/, (04.12.2024).
[46] Leach, s. 4.
[47] Shils, (Culture), s. 289.
[48] Leach, s. 5.
[49] Albert.
[50] Arnold M. Rose, "The Problem of a Mass Society", **The Antioch Review,** Cilt:10, Sayı: 3, 1950, s. 388.
[51] Albert.

yaşayan bireyler genellikle birbirlerini tanımaz ve çoğunlukla tek ortak noktaları aynı dükkân ve tesislerin hizmetlerinden faydalanmalarıdır. Şehirde yaşayan bir kişi, yan komşusunu dahi tanımayabilir**.** Buna karşılık, kırsal bölgelerde yaşayan bireyler, birkaç mil çapında yaşayan herkesi tanıma eğilimindedir.

Her ne kadar şehirlerde daha geniş bir insan ağına erişim imkanının olması, bireylerin mizacına uygun kişilerle tanışıp arkadaşlık kurma olasılığını artırsa da arkadaşlık kurma biçimi kırsal yaşamdan belirgin şekilde farklılık göstermektedir. Şehirlerde bireyler genellikle sosyal etkileşimlerini bir kulübe, sendikaya veya benzeri bir organizasyona katılarak geliştirir. Ancak kırsaldaki ilişkiler, fiziksel yakınlığa dayalı bir yapıya sahiptir. Bu nedenle, kırsaldan şehre göç eden bireyler için şehirdeki bu etkileşim biçimi yabancı ve zorlayıcı olabilir. Bunun sonucu da yalnızlık ve izolasyondur. Bu izolasyon ise bireyi artık organize bir toplumun değil, kitlenin bir parçası haline getirir.[52]

Şehirleşmenin bir diğer sonucu, çeşitliliği ve kalabalık nüfusuyla bireylere daha geniş bir özgürlük alanı sunmasıdır. Örneğin, bir köyde dolaşan bir kişinin fark edilmeden yürüyebilmesi neredeyse imkânsızken, şehirde bu durum oldukça sıradandır. İlk bakışta keyifli bir özgürlük gibi görünen bu durumun, aslında başka bir yönü de vardır. Bireysel davranışa tanınan bu geniş özgürlük alanı, aynı zamanda kişiye hangi yönde hareket edeceğine dair önemli bir sorumluluk da yükler. Çünkü şehirde davranışlarla ilgili belirgin standartlar azalır ve bu da karar almayı bireyin kendisine bırakır. Kırsal kesimde, içinde yaşadığı toplumun normlarına sorgulamaksızın uyum sağlamış bir birey için şehirde bu sorumluluğu üstlenmek oldukça karmaşık ve zorlayıcı bir süreç haline gelebilir. Bu deneyim, bireyde moral bozukluğuna neden olabilir ve sonuç olarak, birey kendisini organize bir toplumun belirgin bir üyesi olarak değil, kitlenin anonim ve soyut bir parçası olarak algılayabilir.[53]

Bu süreç, yalnızca bireysel özgürlükleri etkilemekle kalmamış, ekonomik üretim süreçlerinde de derinlemesine değişikliklere yol açmıştır. Fabrikalarda üretim, bölünmüş ve uzmanlaşmış görevlerin yerine getirilmesini gerektirdiği için aşırı iş bölümüne dayalı

[52] Rose, s. 388.
[53] Rose, ss. 388-389.

bir üretim modeli ön plana çıkmıştır.[54] Büyük ölçekli sanayinin uyguladığı "aşırı iş bölümü", işçileri adeta yalnızca tekrarlayan görevleri yerine getiren, mekanik hareketlerle işleyen birer makine parçasına dönüştürmüştür. Makineleşme, tüm görevleri standardize ederek işçilerin özgün yeteneklerini sergileyebilecekleri alanların daralmasına ve yalnızca belirli bir işle sınırlı kalmalarına yol açarak özgürlüklerini daha da kısıtlamıştır.[55]

Endüstriyel üretim alanlarında, farklı toplumsal sınıflardan gelen işçiler, sermaye tarafından bir araya getirilmiş olsalar da yerine getirdikleri görevler bakımından birbirlerinden net bir şekilde ayrılmıştır. İş birliği ve ortaklığa dayalı bir çalışma yerine, her işçi yalnızca dar bir iş tanımı uyarınca, belirli bir rol üstlenmiştir. Bu durum, kendi yetenekleriyle uyumlu bir rol edinme fırsatını kaybetmiş olan işçinin hem kendisinden hem diğer işçilerden hem de üretimin karmaşıklığı nedeniyle yaptığı işten yabancılaşmasına yol açmıştır. Sonuç olarak, fiziken öncesinde görülmemiş şekilde birbirine yakınlaştırılmış durumda olan işçiler, aslında her zamankinden daha fazla yabancılaşmış ve kopuk bir duruma gelmişlerdir.[56] İşte bu durum, yani bir arada fakat kopuk olma hali, tam anlamıyla kitle toplumunun yığınlarını simgelemektedir.

Ancak modern hayatın çetrefilliği, sanayideki üretimle sınırlı kalmamaktadır. Nasıl ki endüstriyel üretim sürecinin karmaşıklığı, sürecin bütününü anlayamayan işçi için mutsuzluk ve tatminsizliğe neden oluyorsa, modern hayatın birçok yönü de benzer bir etki yaratmaktadır. Örneğin, politika, modernleşme öncesine göre çok daha karmaşık ve anlaşılması güç hale gelmiştir. Geçmişte gücün kimin elinde olduğu daha belirgin iken, günümüz demokrasisinde iktidar hakkında daha fazla sorumluluk alması beklenen halk, onu anlamlandırmakta giderek daha fazla zorlanmaktadır. Bu durum, bireylerin iktidardan yabancılaşmasına ve anlam veremedikleri boşlukları komplo teorileriyle doldurmalarına yol açmaktadır. Bu da kafa karışıklığı içinde, her an farklı güç odakları tarafından manipüle edilmeye uygun bir kitlenin oluşması için uygun ortam yaratmaktadır.[57] Çünkü bu denli karmaşıklaşmış bir düzende, bireylerin yönlendirilmeden "sağlıklı" kararlar

[54] Axel Leijonhufvud, "The Individual, The Market And The Industrial Division Of Labor", **L'Individuo e il Mercato**, 1995, ss. 67-68.
[55] Robert Ware, "Marx, The Division of Labor, and Human Nature", **Social Theory and Practice**, Cilt:19, Sayı: 1, 1982, ss. 51-53.
[56] Ware, s. 52.
[57] Rose, s. 389.

alabilmeleri ve kargaşa olmaksızın yaşamlarını sürdürebilmeleri mümkün görünmemektedir.[58]

Bunun yanında, endüstrileşme sadece üretim süreçlerini etkilemekle kalmaz; aynı zamanda bireylerin gündelik yaşamlarını da yeniden şekillendirir. Fabrikalarda çalışma şartları üzerinde uygulanan sıkı standardizasyon, bireylerin günlük hayatlarını da giderek birbirine benzer hale getirir. Bu süreç, işçilerin sadece iş yerinde değil, günlük yaşamlarında da benzer davranış kalıplarını, sosyal değerleri ve kültürel normları benimsemelerini beraberinde getirir. Bu sistematikleşme, bireylerin özgün düşünce tarzları ve yaşam anlayışlarının giderek zayıflamasına ve yerini grup düşüncesine bırakmasına neden olur. Sonuç olarak, toplumsal düzeyde özgür düşüncenin kısıtlanması ve toplumsal normların daha güçlü bir şekilde dayatılması kaçınılmaz hale gelir.[59]

Kapitalist üretimin büyük ölçekli hali, kontrol meselesini de gündeme getirir. Sermaye, kârını artırmak için disiplini sağlamak ve işçilerin direncini baskılamak zorundadır. İşçi sayısındaki artış, kontrolün de artmasını gerektirir. Üretim sürecinde yetenekleri önemsizleştirilen bir işçi, sermayeye karşı daha az direnç gösterme kapasitesine sahiptir. Dolayısıyla üretimin oldukça çok segmente ayrılarak yapılması, kontrol kapasitesini artırmaktadır. Kapitalist üretimde kontrolü artırmak amacıyla işçilerin yeteneklerinin önemsizleştirilmesi, kitle toplumunun en belirgin özelliklerinden biri olan bireylerin benzerleşmesi ve toplumsal yapının tekdüzeleştirilmesiyle örtüşmektedir. Üretimin segmentlere ayrılması ve işçilerin bireysel direnç kapasitelerinin azalması, kitle toplumunun bireysel farklılıkları ortadan kaldırarak insanları birer üretim birimine dönüştüren dinamikleriyle uyumlu bir örnektir.[60]

Sanayi devrimiyle paralel olarak ortaya çıkan önemli olgulardan biri de örgün öğretimin yaygınlaşmasıdır. Sanayi öncesi dönemde örgün öğretim oldukça sınırlıdır; feodalizmin etkin olduğu Avrupa'da eğitim, genellikle kilisenin kontrolündedir ve eğitimin özneleri genellikle erkeklerdir. Ayrıca eğitim, öğrenim ücretlerine ve gönüllülüğe bağlıdır. Sanayi devrimi bu tablonun ciddi bir şekilde dönüşümüne sebep olmuştur.

[58] Topuzkanamış, s. 143.
[59] Albert.
[60] Ware, ss. 52-53.

Sanayileşme, kamusal eğitime verilen desteği artırmış ve eğitimi yalnızca dar bir kesime değil, geniş toplumsal kesimlere yönelik bir hizmet haline getirmiştir.[61]

Bu bağlamda, sanayi devrimi eğitimin yaygınlaştırılmasında nasıl bir rol oynamıştır? Öncelikle sanayileşme, özellikle tekstil dışındaki sektörlerde, yeni teknolojilerden haberdar ve bu teknolojilere uyum sağlama kapasitesine sahip eğitimli bir nüfusun varlığını gerektirmiştir.[62] Bununla birlikte eğitim, endüstrileşmenin beraberinde getirdiği standardizasyon ihtiyacını da karşılama potansiyeline de sahiptir. Zira endüstrileşmenin getirdiği insan gücünde verimlilik ve standardizasyon ihtiyacı ancak eğitimde standartlaşma ile sağlanabilir. Çünkü eğitimin standartlaşması, bir işverenin fabrikaya alacağı işçi adaylarının, belirli bir beceri ve bilgi seviyesine sahip olduğunu garanti eden önemli bir faktördür. Bu standartlaşma ise standart sınıflar, müfredatlar, ders kitapları ve öğretim yöntemlerinin tek tip hale getirilmesiyle mümkündür.[63] Kitle eğitiminin yaygınlaşmasında bir diğer önemli etken ise toplumsal düzenin sağlanması ihtiyacıdır. Sanayileşme sonrasında kırsal alanlardan kentsel merkezlere doğru gerçekleşen büyük göç hareketleri, şehirlerdeki düzensizlikleri giderme ve yeni toplumsal yapıyı kontrol altına alma ihtiyacını doğurmuştur. Kitle toplumunun üyeleri arasındaki değer uyuşmazlıkları, eğitim yoluyla empoze edilen "vatandaşlık" kavramı ile çözülmeye çalışılmıştır. Bu bakımdan ulus inşasında kitle eğitiminin kritik bir işlev üstlendiği söylenebilir.[64] Tüm bu nedenler, sanayileşmenin örgün eğitimin yaygınlaşmasındaki etkisini açıklamaktadır.

Öyleyse, örgün eğitim ve kitle toplumu arasında nasıl bir ilişki bulunmaktadır? Eğitim, bireyin modern toplumunun karmaşık ve merkezileşmiş yapısına uyum

---

[61] Jim Carl, "Industrialization and Public Education: Social Cohesion and Social Stratification", International **Handbook of Comparative Education**, Springer Netherlands Yayınevi, 2009, s. 503.

[62] Sascha O Becker ve diğerleri, "Education and Catch-up in the Industrial Revolution", **American Economic Journal: Macroeconomics**, Cilt: 3, 2011, s. 120.

[63] Michal Beno, "The Implications of the Industrial Revolutions for Higher Education", 2019, https://www.researchgate.net/profile/Michal-Beno-2/publication/335442210_The_implications_of_the_Industrial_Revolutions_for_Higher_Education/links/604b5b8192851c1bd4e31ba4/The-implications-of-the-Industrial-Revolutions-for-Higher-Education.pdf, **Research Gate**, (05.12.2024), s. 2.

[64] Andrew Gavin Marshall, "The Purpose of Education: Social Uplift or Social Control?", **Coop média de Montréal,** 2025, http://montreal.mediacoop.ca/fr/story/purpose-education-social-uplift-or-social-control/10679, (16.11.2024).

sağlamasını amaçlar. Ancak uyumlandırma ile yaratıcılığı teşvik etme arasında doğal bir gerilim bulunmaktadır. Sistem, yenilikten ziyade uyumu ve güvenilir üretimi önceliklendirdiğinden, bireysel yaratıcılığı, düzeni tehdit etme potansiyeli nedeniyle bastırmaktadır. Bu nedenle eğitim sistemi, daha iyi iş imkanları sunarak bireyleri kitle toplumunun avantajlarına entegre eder, ancak bu süreç bağımsızlık ve yaratıcılık kaybı ile gelir. Bu açıdan bakıldığında, sanayileşmiş toplumda eğitim, kitle toplumuna uyumu sağlarken bir yandan da kitle toplumunun olumsuz özelliklerini pekiştirmektedir. Düzenin sağlanması amacıyla bireysel yaratıcılık ikinci plana atılırken bireyler daha çok *bilgi alıcıları* haline gelir. Dolayısıyla örgün eğitim, hiyerarşik yapısı ve tek yönlü bilgi akışıyla kitle toplumunun temel özellikleriyle uyumlu bir şekilde işlev görür.[65]

Sanayileşme ile kitle toplumu arasındaki neden-sonuç ilişkisini incelemek adına daha fazla örnek sunulabilir; fakat çalışmanın kapsamı gereği bu örneklerin sınırlandırılması gerekmektedir. Ancak yukarıdaki açıklamalar yeniden göstermektedir ki, kitle toplumu mutlaka ve kaçınılmaz şekilde endüstrileşmiş bir toplumdur.[66]

1.2.2. Kitle Medyasının Rolü

Kitle medyası, endüstriyel gelişimin başlangıcından günümüze kadar, toplumda meydana gelen dönüşümlerin hem bir nedeni hem de bir sonucudur. Kitle iletişim araçlarının incelenmesi; sanayileşme ve kentleşme gibi toplumsal dönüşüm süreçlerinin, kitle üretiminin artışının, insanların boş zamanlarını değerlendirme biçimlerinin ve genel olarak kitle toplumunun ortaya çıkışının idrak edilmesi için önemli bir kavrayış zemini hazırlar.[67]

Medya kelimesi, etimolojik olarak Latince *medius* kelimesinden türemiştir ve "ortada olan" anlamına gelmektedir. Bu anlam, medyanın iletişim sürecinde kaynak ve hedef arasında bir aracı işlevi görerek bilgiyi aktarma ve alma rolünü üstlenmesiyle

---

[65] Peggy Mohan, "Schooling in Mass Society: A Sceptical View", **Economic and Political Weekly**, Cilt: 29, 2004, ss. 2102-2103.
[66] Shils, (Culture), s. 289.
[67] Daniela Koceva ve Snezana Mirascieva**l,** "From Mass Media and Culture to Mass Society", **Balkan Social Science Review**, Cilt: 12, 2018, s. 61.

bağlantılıdır.[68] Bir iletişim aracının kitle medyası olarak kabul edilebilmesi için ise bu aracın çok sayıda insana ulaşabiliyor olması ve iletişim sürecinde kaynağı ile hedefi arasında teknolojik bir cihazın kullanılması gerekmektedir.[69] Kitle iletişim araçlarının kitle toplumu üzerindeki etkisinin anlaşılması için öncelikle iletişim araçlarının tarihsel gelişimini gözden geçirmek faydalı olabilir.

İlk dönemlerde, özellikle tarım toplumlarında, başlıca iletişim aracı el yazması kitaplardır. Fakat bu el yazması kitaplar, kitle medyası olarak kabul edilemez; çünkü geniş halk kitlelerine ulaşamayacak kadar pahalıdır ve yalnızca belirli bir kesimin erişimine açıktır. Zira, halkın aydınlanmasını tehlikeli bir güç kaybı olarak gören yönetici sınıf, menfaatleri doğrultusunda bu kitapların dolaşımını oldukça kısıtlı tutmaktadır.[70]

15. yüzyılın ortasına gelindiğinde ise kuyumcu, matbaacı ve yayıncı Johannes Gutenberg'in iletişim tarihi açısından dönüm noktası kabul edilen buluşu, bu durumu köklü bir şekilde değiştirmiştir. Gutenberg, metal karakterlerden yapılan yeni baskı yöntemini geliştirerek, kitaplar ve gazetelerin daha önce hiç olmadığı kadar büyük ölçekte basılabilmesini mümkün kılmış ve böylece kitle iletişiminin ilk biçimlerinin temelini atmıştır. Bu buluşun sonrasında ise sanayileşmenin getirdiği teknolojik yenilikler, gazeteler ve dergiler gibi yeni kitle iletişim araçlarının doğmasına olanak tanımıştır. Ancak o dönemde, halen halkın büyük bir kısmının ekonomik ve kültürel sermayesi, bu yazılı iletişim araçlarına yönelmelerine elverişli değildir.[71]

Bu aşamada, elektronik medya çağını başlatan sinema filmleri sahneye çıkmıştır. Ancak bu filmler hâlâ fiziksel taşımacılığa bağımlı olduklarından, kendilerinden sonra gelen radyo, televizyon ve internet gibi medyalara kıyasla, geniş bir kitleye ulaşma kapasitesine sahip değildir.[72] Elektronik medyanın yükselişi, endüstriyel üretimdeki artışla paralel bir gelişim göstermiştir. Kitlesel üretime yönelen sermaye, bu ürünlerin yaygın tüketimini sağlamak amacıyla kitlesel bir tüketim toplumu oluşturma gerekliliği içinde hareket etmiştir. Bu noktada, kitle medyası sermayenin yardımına koşmuştur. Kitle

---

[68] Koceva, s. 60.
[69] Zhen Liu, "Relationship between Mass Media and Mass Culture: Frankfurt School and Cultural Studies School", **Canadian Social Science**, Cilt: 12, 2016, s. 23.
[70] Zhen, ss. 23-24.
[71] Zhen, ss. 23-24.
[72] Lang, s. 999.

medyasında yer alan reklamlar, bireylerin ihtiyaç ve tutumluluk ekseninde şekillenen yaşam biçimlerini dönüştürerek, tüketim ve nesnelere yüklenen haz duygularıyla biçimlenen bir yaşam anlayışına yönelmelerinde kritik bir rol oynamıştır. Böylece, kitle medyası, tüketim toplumunun ayrılmaz bir unsuru haline gelmiş ve modern tüketim kültürünün temel yapı taşlarından biri olmuştur.[73] Bunun bir sonucu olarak, endüstrileşme ve teknolojideki ilerlemelerle şekillenen kitle medyası, kültürel ürünleri -gazeteler, CD'ler, filmler vb.- uygun bedeller karşılığında erişime sunarak kültürü şekillendiren bir olguya dönüşmüştür. Böylelikle, kitle medyasının devreye girmesinden önce, elit ve varlıklı kesimin *yüksek kültürü* ve sıradan insanların *halk kültürü* arasında bariz bir ayrım bulunmaktayken, 19. yüzyılda *popüler kültür* ortaya çıkmıştır.[74]

Popüler kültürün kitle iletişim araçlarıyla büyük topluluklara ulaşabilmesi, kitle kültürü kavramının ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır. Bugünün dünyasında, kitle iletişim araçlarıyla yayını yapılmayan herhangi bir popüler kültür ürününü tasavvur etmek neredeyse imkânsızdır; bu nedenle artık kitle kültürü ve popüler kültür terimleri sıklıkla birbirinin yerine kullanılmaktadır.[75]

Kitle iletişim araçlarıyla yayılan popüler kültür, yüksek kültür ile halk kültürü arasındaki keskin ayrımı bulanıklaştırmıştır. Bu durumun temel nedeni, kitle iletişim araçlarının kültürel ürünleri uygun fiyatlarla geniş kitlelere sunarak, yüksek kültür ve halk kültürü unsurlarının birbirine karışmasına ve kültürün daha evrensel bir biçim almasına olanak tanımasıdır.[76]

Bu yeni medya, bireylerin dünyayı algılayış biçimlerini ve kitle toplumunun şekillenmesini önemli ölçüde etkilemiştir; özellikle de kitle medyasının televizyon programları ve gazeteler gibi araçlarla sürekli olarak "şimdi ve burada"ya odaklanması, bireylerin zamana ve mekâna ilişkin algılarını yüzeysel ve anlık hale getirmiştir. Zamanla medya, sorunları genellikle acil ama geçici "krizler" olarak çerçeveleyerek, yüzeysel ve şu an odaklı kolektif zihniyeti inşa etmiştir. Bu durum ise kitle toplumunun köksüzlüğünü ve geçmiş ile geleceğe duyarsızlığını pekiştiren bir etki yaratmıştır. Zira ne gelenekler ne

[73] Zhen, s. 24.
[74] Zhen, s. 25.
[75] Zhen, s. 25.
[76] Zhen, s. 25.

de uzun vadeli gelecek, güncel ve ilgi çekici medya içeriği kadar cazip görünmemektedir.[77]

İletişim akademisyeni Quentin Schultze, medyanın yalnızca bilgi ve eğlence sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda ortak değerler ve inançlar yaratmak amacıyla senaryolar ürettiğine dikkat çekmektedir. Schultze'e göre, medya, piyasa ekonomisinin etkisiyle şekillenen bu kolektif senaryolar aracılığıyla kültürü manipüle etmekte ve kendi kültürel modelini, yani kitle kültürünü, topluma dayatmaktadır.[78] Bu noktada, kamusal tartışmaları aktarmakla görevli olan medya, bunları aktarmaktansa bizzat kendisi üreten ve pasifleştirdiği alıcısına dayatan bir aygıta dönüşmüştür.[79]

Ancak medya ile birey arasındaki etkileşim yalnızca tek yönlü değildir. Kitle medyası, bireylerin yaşam tarzını nasıl etkiliyorsa, bireyler de medya üzerinde etkili olmuştur. Nitekim, medyanın kâr elde edebilmesi, geniş bir kitleye hitap edebilmesine dayanır. Bu durum, zaman zaman kaliteden ödün verilerek sanat ve kültürün ortalama bir beğeniye uygun hale getirilmesine yol açmıştır.[80] Ernest van den Haag'a göre kitle medyası, standarda odaklanarak sadece popüler olanı desteklemekte ve yenilikçi sanat eserleri için alan bırakmamaktadır. Kitle medyasındaki para ve ün cazibesi, potansiyel sanatçıları gerçek yaratıcı arayışlarından uzaklaştırmakta ve sanatın gerilemesine sebep olmaktadır.[81] Van den Haag'ın görüşünü destekleyen Randall Jarrell ve James Baldwin de kitle toplumunda gerçek sanatçıların kenara itilerek değersizleştirildiğini ifade etmektedir.[82]

Bu durumun bir diğer tehlikesi, kitlelerin beğenisine hitap edebilmek adına azınlık görüşlerinin ya da tartışmalı konuların göz ardı edilmesidir. Bu yaklaşım, program

---

[77] Quentin J Schultze, "Media and Modernity**", Transformation: An International Journal of Holistic Mission Studies**, Cilt: 10, 1993, s. 28.
[78] Schultze, s. 29.
[79] Topuzkanamış, s. 146.
[80] Bauer, s. 5.
[81] Norman Jacobs, "Introduction to the Issue "Mass Culture and Mass Media", **Daedalus**, Cilt: 89, Sayı: 2, 1960, s. 273.
[82] Jacobs, s. 275.

çeşitliliğini, zayıf seslerin duyulmasını ve yenilikçi fikirlerin ortaya çıkmasını sınırlayan bir ortam yaratmaktadır.[83]

Buradan bakıldığında, bireyler kitle iletişim araçlarının hem patronu hem de mağduru haline gelmiştir. Mağduriyetin kaynağı, sanayi toplumundaki sosyal izolasyondur. Sosyal izolasyon, bireylerin oyalanma ve eğlenme ihtiyacını artırmış; medyanın bu ihtiyacı uyuşturucu bir işlevle karşılaması, onları medya tarafından yönlendirilmeye daha yatkın hale getirmiştir. Medyanın sunduğu içerik, kitlelerin davranışlarını etkileyerek, şiddet gibi olumsuz davranışları tüketenlerin benzer şekilde davranmasını teşvik etmiştir. Bir başka sonuç ise totalitarizme zemin hazırlanmasıdır; çünkü dağılmış bir toplum, medyayı elinde tutan merkezi bir otoritenin etkisi altına girmeye son derece açıktır.[84]

Kitle iletişim araçlarının yol açtığı sorunlardan bir diğeri de bilginin tek yönlü aktarılması ve izleyicilerin içerikleri pasif bir şekilde tüketmesidir. Bu durumun, bireylerin dünyayla olan etkileşimlerini olumsuz etkilediği savunulmaktadır. Zira, medyayı edilgen bir izleyici olarak takip eden bireyler, gerçek hayatta önem arz eden toplumsal ya da siyasal konular karşısında kayıtsız bir tutum sergileyebilmektedir. Bu kayıtsızlığın bir diğer nedeni, medyada dikkat çekebilmek için sıklıkla savaş, açlık gibi dramatik olayların ön plana çıkarılmasıdır. Sürekli maruz kalınan bu tür olaylar, zamanla bunları gündelik ve sıradan hâle getirmektedir. Bu durum, bireylerde büyük çaplı sorunlara karşı duyarsızlık ve ilgisizlik duygularının pekişmesine yol açmaktadır.[85] Bir başka deyişle, bireyler yaşamı dolaylı bir biçimde deneyimlemeye başlamaktadır.[86]

Kitle medyasının bireyler üzerindeki etkisi konusunda, bu gözlemlere katılmakla birlikte daha iyimser yorumlar yapanlar da bulunmaktadır. Örneğin, Lyman Bryson gibi yazarlar, medyayı dağınık haldeki sanayi toplumunu bir araya getiren bir faktör olarak değerlendirmiştir.[87] Kitle toplumunu inceleyen önemli sosyologlardan Gabriel Tarde da Bryson'a benzer şekilde, geniş coğrafi alanlara yayılmış ve birbirleriyle doğrudan temas

---

[83] Charles Siepmann, "Mass Media and Communication", **Educational Technology,** Cilt: 25, Sayı: 4, 2005, ss. 58-59.
[84] Bauer, s. 5.
[85] Siepmann, s. 59.
[86] Jacobs, ss. 274-275.
[87] Bauer, s. 5.

kurmayan kitle toplumu üyelerini bir arada tutan unsurların başında, evlerde okunan ortak gazeteler ve bu sayede paylaşılan duygu ve fikirlerin geldiğini savunmuştur. Tarde'ye göre, kitle medyasının bir başka yapıcı etkisi de insanlar arasındaki diyalogları günlük, sıradan sohbetlerden daha anlamlı ve toplumu ilgilendiren meselelere kaydırması olmuştur. Ona göre bu süreç, farklı statü ve mesleklerden gelen bireylerin ortak konular üzerinde konuşabilmesini sağlamış ve ulusal aidiyet duygusunu güçlendirmiştir.[88]

Edward Shils ise orta ve düşük kültür tüketiminin kitle medyasının suçu olarak görülmesini hatalı bir değerlendirme olarak nitelendirmektedir. Shils'e göre, bu durumun altında yatan sebep, kitle toplumundaki artan refah, boş zaman ve okuryazarlık seviyesindeki yükseliştir. Ancak Shils, düşük seviyeli kültür tüketimindeki artışın, yüksek kültürün gerilemesiyle ilişkilendirilemeyeceğini savunmaktadır.[89]

Leo Rosten'a göre ise kitle medyası yalnızca tüketicilere istediklerini sunmaktadır ve eğer sunulan içerikler düşük kalitedeyse, bunun sorumluluğu medya patronlarına değil, ortalama izleyicinin taleplerine aittir. Rosten, kitle medyasının basit bir şekilde tüketicilerin arzularına yanıt verdiğini vurgulamaktadır. Bu içeriklerin düşük kaliteli olmasının nedeni, medya patronlarının tercihlerinden ziyade, izleyicilerin beklentilerinin bir sonucudur. Rosten'a göre, izleyiciler daha yüksek kaliteli kültürel içerikler talep ettiklerinde, medya da buna karşılık vermekten kaçınmayacaktır. Bu sebeple, medyaya yöneltilen eleştirilerin başlıca sorumlusu izleyicilerdir.[90]

Bu iki bakış açısı ilk bakışta birbirine zıt gibi görünse de her ikisi de milyonlarca izleyici, dinleyici ve okurdan oluşan atomize kitlenin, medyadan gelen mesajları almaya ve buna uygun şekilde tepki verme potansiyeline sahip olduğunu kabul etmektedir. Netice olarak, iletişim araçlarının belirsiz bir toplumsal yapıya ve sınırlı bireysel ilişkilere sahip sanayi toplumunda, adeta toplumu birleştiren ve herkese ulaşan bir sinir sistemi işlevi gördüğü ortaya çıkmaktadır.[91]

Medyanın tüketicileri üzerindeki bu büyük çaplı etkisi, sosyologların konuya ilişkin varsayımlarını test edebilmek amacıyla bu alanda kapsamlı araştırmalar

[88] Lang, ss. 1005-1006.
[89] Jacobs, ss. 273-274.
[90] Jacobs, s. 275.
[91] Bauer, s. 7.

yapılmasına yol açmıştır. II. Dünya Savaşı öncesinde, iletişim araçlarına ilişkin araştırmalar çoğunlukla medyanın yapısı, içeriği ve izleyicisi gibi etkilere odaklanırken, medyanın izleyiciler üzerindeki gerçek etkisi üzerine derinlemesine eğilmemiştir. Zira o dönemdeki araştırmacılar, genellikle medyadaki içerik ile izleyicinin bu içeriğe tepkisi arasında doğrudan bir etki olduğu varsayımı ile hareket etmektedir. Fakat II. Dünya Savaşı'nın başlangıcına rastlayan dönemde, medya içeriklerinin gerçek etkisi üzerine çalışmalar yapılmaya başlandığında, bu varsayımın gerçekle tam olarak örtüşmediği fark edilmiştir.[92]

Bu konuda örnek bir araştırma, Amerika'daki kamuoyu yoklamalarında öncü bir isim olan Elmo Roper tarafından yapılmıştır. Roper'ın çalışmaları, kamuoyunun zannedilenden daha yavaş, zamana yayılan şekilde değiştiğini ve komşuların birbiriyle etkileşimi gibi insan ilişkilerinin kamuoyunun şekillenmesinde medyadan daha etkili olduğunu ortaya koymuştur.[93]

Başka bir araştırma, Erie County Çalışması, insanların fikirlerini etkileyen bir başka faktörü ortaya çıkartmıştır: kanaat önderleri. Kanaat önderleri, medya ile halk arasında aracılık yapan ve farklı alanlarda (politikada, ekonomide vb.) etkin olan kişilerdir. Aslında bu kişiler, yalnızca halkı değil, aynı zamanda yöneticileri de etkileyebilmektedir. Bu bulgular, iletişimin yalnızca medyadan izole bireylere doğru basit bir yukarıdan aşağıya akıştan ibaret olmadığını, aksine kanaat önderleri ve diğer etkileşimli faktörlerin de etkisiyle daha karmaşık ve çok yönlü bir süreç olduğunu ortaya koymaktadır.[94] Bununla birlikte, bu araştırmalar kitle medyasının bireyler üzerindeki etkisini reddetmemektedir; yalnızca, kitle medyasının gücüne rağmen, bireyler arasındaki iletişimin ve fikirleri değerli görülen karizmatik figürlerin etkisinin önemini sürdürdüğünü gösteren bir veriyi yansıtmaktadır.[95]

Kitle toplumu teorisini eleştirenlerin öne sürdüğü başka bir görüş de yakın aile ve topluluk bağları gibi birincil sosyal ilişkilerin kitle toplumunda tamamen yok olmadığı ve sürdüğü yönündedir. Bu eleştirinin savunucularına göre, kitle medyasının etkisi genellikle

[92] Bauer, s. 8.
[93] Bauer, s. 10.
[94] Bauer, ss. 10-11.
[95] Bauer, s. 13.

varsayıldığı kadar güçlü değildir; çünkü bireyler, sinema ve televizyon gibi medya içeriklerini çoğunlukla sosyal gruplar içinde tüketir ve bu içerikleri kendi sosyal bağlamlarına göre yorumlamaya meyillidir. Dolayısıyla, kitle medyasının karşısında bir "kitle" değil, "sosya gruplar" yer almaktadır ve bu gruplar, kitle medyasından çok yerel görüşlere güvenme eğilimindedir.[96]

Ancak burada üzerinde durulması gereken husus, sosyal grupların kitle toplumundaki rolüdür. Bu gruplar gerçekten bağımsız mıdır, yoksa daha büyük toplumsal güçlerin etkisi altında mı hareket etmektedirler? Araştırmalar, bu toplulukların kendilerini hâlâ bağımsız ve özgün görseler de aslında büyük ölçüde geniş toplumsal eğilimlerin etkisi altında olduklarını göstermektedir. Bu bağlamda, yerel toplum ile kitle toplumu arasındaki kaynaşma, her iki yapının birbirinden tamamen ayrı değil, aksine iç içe geçmiş olduğunu ve karşılıklı bir etkileşim içerisinde birbirini şekillendirdiğini göstermektedir.[97]

Tüm bu veriler, kitle medyasının etkisinin, önceden varsayıldığı kadar basit ve doğrusal olmadığını, aksine çok daha karmaşık bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Örneğin, bireylerin medya mesajlarına verdikleri tepkiler, kişisel özelliklerine -örneğin zekâ düzeyine veya eğitim geçmişine- göre farklılıklar göstermektedir. Ayrıca, bireyler, kendi değerleriyle uyumlu olan bilgiyi daha güçlü şekilde hatırlamakta ve bu tür bilgilere daha fazla dikkat etmektedirler. Bu durum, kitle medyasının tüm alıcılarının tek tip, homojen bir grup olarak değerlendirilmesinin doğru olmadığını ortaya koymaktadır. Bir mesajın, tüm nüfusu nasıl etkileyeceğini tahmin etmek oldukça zordur; çünkü tepkiler, bireylerin eğitim seviyesi, önceden sahip oldukları bilgi ve kişisel deneyimleri gibi faktörlerden büyük ölçüde etkilenmektedir.[98] Bu noktada yankı odaları (echo chambers)[99] gibi kavramlar da devreye girebilir, çünkü bireyler, benzer görüşleri pekiştiren, sınırlı ortamlarda kalmaya eğilimli olabilirler. Bununla birlikte, kişiler ister istemez farklı bakış

---

[96] E. V. Walter, "Mass Society": The Late Stages Of An Idea", **Social Research,** Cilt: 31, Sayı: 4, 1964, ss. 403-404.
[97] Walter, s. 404.
[98] Bauer, ss. 23-26.
[99] Yankı odaları, kişilerin kendilerininkine benzeyen fikirlere sahip kişilerle ve kaynaklarla etkileşim kurarak farklı fikirlerin dışlandığı, böylece sahip oldukları görüşlerin pekiştirildiği etkileşim ortamlarıdır. Bu konuda bkz. Hülya Anakız Ertürk, "Yeni Medya Ekseninde Ideolojiyi Anlamak: Filtre Balonları ve Yankı Odaları", **Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 2, 2022, s. 152.

açılarına maruz kalırlar ve bu maruziyet, zamanla, mesajlarını doğrudan baskı yapmadan ileten usta iletişimcilerin etki yaratmasına olanak tanıyabilir.[100]

Bu bölümü sonlandırmadan önce 21. yüzyıl okuyucusunun kitle medyası ile dijital medyayı birbirine karıştırmaması için vurgulanması gereken bir diğer önemli nokta, bunların iki farklı olgu olduğudur. Bu farkları kısaca özetlemek gerekirse; kitle medyasının belirgin özelliği, etkileşimsiz bir iletişim kanalı olmasıdır. Alıcılar, göndericilerle iletişim kuramazlar. Televizyon, radyo, basılı medya, reklam panoları, satış noktası sergileri, tiyatro ve sinema gibi araçlar buna örnek olarak gösterilebilir. Dijital medya ise verileri dijital formatta işleyebilen ve internete bağlanabilen tüm elektronik medya araçlarını kapsar ve genellikle bilgisayar ile telefon teknolojilerinin birleşiminden türetilmiştir. Kitle medyasından en büyük farkı ise alıcı ve gönderici arasında etkileşime olanak tanıması ve dikey bir iletişim modeli yerine yatay bir yapı sunmasıdır.[101] Dijital medyada her kullanıcı potansiyel bir içerik üreticisidir. Ayrıca, dijital medyada devlet sınırları ortadan kalktığından mekân sınırlaması bulunmamakta ve tüm içerikler birbirine entegre hale gelmektedir. İçerik oluşturma ve yayma maliyeti kitle medyasına kıyasla çok daha düşük olup, içerik çeşitliliği de oldukça fazladır. Dijital medya, kullanıcılarına anlık bilgi uyarıları gönderme imkânı sunarken, kitle medyasının böyle bir özelliği yoktur.[102] Dolayısıyla dijital medya, bireylerin hem içerik üreticisi hem de içerik tüketicisi olabildiği çok yönlü ve sürekli değişen bir etkileşim alanı sunmaktadır. Bu da hızla yayılan bilgilerin toplumlar üzerinde kontrolsüz etkiler yaratmasına olanak tanıyan dinamik bir ortam oluşturur, ki bu durum, dijital medyanın gelecekte kitle toplumu üzerinde ne gibi etkiler yaratacağını tahmin etmeyi zorlaştırmaktadır.

---

[100] Bauer, ss. 26-29.
[101] Boonchai Hongcharu, "The Changing Roles of Mass Media amidst the Growth of the Digital Media", **Cogent Social Sciences**, Cilt: 10, Sayı: 1, 2024, s. 2.
[102] Hongcharu, ss. 3-5.

1.2.3. Politik ve Sosyal Sonuçlar

1.2.3.1. Kitle Toplumunda İdeolojik Yönlendirme ve Propaganda

Ortak değerleri paylaşmayan insan gruplarının bir arada bulunduğu sanayi toplumunda, bu grupları bir arada tutmanın başlıca araçlarından olan medya, yalnızca toplumu bilgilendirmek gibi masum bir işlevi yerine getirmemiştir. Medya, aynı zamanda toplumun ideolojik görüşlerini ve bireysel davranışları yönlendirmek amacıyla bilinçli bir şekilde manipülatif bir araç olarak da kullanılmıştır.[103]

Bu manipülasyonun nasıl işlediğini daha derinlemesine incelemek için psikolog John J. Hartman'ın görüşlerine bakmak faydalı olacaktır. Hartman'a göre, nasıl ki pornografinin amacı cinsel duyguları uyandırmaksa, politik propagandanın amacı da nefret ve önyargı duygularını uyandırmaktır. Bu noktada, film ve diğer medya araçları önemli bir işlev görür. Çünkü medyanın gerçekle ve fanteziyi iç içe geçirerek, mantıklı düşünceden ziyade bilinçdışı duygulara hitap etme potansiyeli oldukça yüksektir.[104] Özellikle bireylerin derinlemesine bilgiye sahip olmadığı konularda, medya, belirli meseleleri öne çıkararak diğerlerini gölgede bırakma gücüne sahiptir. Bu durum, kitlenin neyin önemli ve neyin önemsiz olduğu konusundaki algısının manipülasyona uğraması riskini doğurur.[105]

Medya aracılığıyla gerçekleştirilen ideolojik yönlendirme denildiğinde, tarihte öne çıkan ilk örneklerden biri Nazi Almanya'sıdır. Bu döneme denk gelen 1930'ların Avrupası, kitle medyasının yaygın bir şekilde kullanıldığı ve bireylerin topluma dair bilgi ve fikirlerinin temel kaynağı haline geldiği bir döneme işaret eder. Kitle medyasının görüşleri şekillendirmedeki bu etkisi Nasyonal Sosyalist hareketin dikkatini çekmiş ve harekete güç vermek için stratejik şekilde kullanılmıştır. Parti, hükümeti ele geçirir geçirmez, ilk olarak medyayı kontrol altına almış ve yayınevleri, yönetmenler ile

[103] Catherine Happer ve Greg Philo, "The Role of the Media in the Construction of Public Belief and Social Change", **Journal of Social and Political Psychology**, Cilt: 1, Sayı: 1, 2013, s. 321.
[104] John Hartman, "A Psychoanalytic View of Racial Myths in a Nazi Propaganda Film: Der Ewige Jude (the Eternal Jew)", **Journal of Applied Psychoanalytic Studies**, Cilt: 2, Sayı: 4, 2000, s. 335.
[105] Happer, s. 321.

yapımcılara, siyasi veya ırkçı açıdan istenmeyen kişilerin işten çıkarılması yönünde baskı yapmıştır.[106] Hitler şansölye[107] olarak atandıktan kısa süre sonra sistematik şekilde özgür medyayı ortadan kaldırma süreci başlatılmış[108], bu amaca yönelik olarak da Halkı Aydınlatma ve Propaganda Bakanlığı kurulmuştur. Bu doğrultuda, bakanlığın başına getirilen Joseph Goebbels'e, halkın düşüncelerini şekillendirmek amacıyla medya üzerinde büyük bir güç verilmiştir.[109] Goebbels, Mart 1933'te görevi devraldıktan sonra medyanın yeni görevinin hükümete oy vermeyen %48'lik kesimi ikna etmek olduğunu açıkça belirtmiştir. Ayrıca, Nazi hareketini desteklemeyen medya içerikleri ve eleştirel tartışmalar yasaklanmış, gazeteciler ve film yapımcılarının Nazi hareketini desteklemeleri ya da eleştirmemeleri "rica" edilmiştir.[110] Aynı yılın Kasım ayında, Nasyonal Sosyalist parti geçerli %96 oyun %92'sini almıştır.[111]

Radyo, televizyon, posterler ve filmlerin yoğun şekilde kullanıldığı Nazi propagandasının temelini oluşturan *Kavgam* adlı eserinde Hitler, kitleleri yönlendirmek için propagandadan nasıl faydalanılması gerektiğinden bahsetmiştir. Ona göre, *"Propagandanın etkisi, duygulara yönelik olmalı ve yalnızca sınırlı bir şekilde sözde zekâya hitap etmelidir."*[112] Bu yolla, mevcut toplumsal ve politik sistemlerin yerini alacak fikirlere zemin hazırlanmalıdır.[113]

Dönemin Silahlanma Bakanı Albert Speer'in[114] Nuremberg'deki son savunmasında belirttiği üzere, Hitler'in diktatörlüğünü önceki diktatörlüklerden ayıran önemli unsurlardan biri, modern teknolojiyi tam anlamıyla kullanarak halkı yönlendirmenin ilk örneğini oluşturmasıdır. Speer'a göre, gelişen iletişim araçları,

---

[106] Ulrike Weckel, "Media and Their Users in Nazi Germany", **Berghahn Books**, https://www.berghahnbooks.com/downloads/intros/WeckelAudiences_intro.pdf, (01.12.2024), s. 1.
[107] Almanya'da ve Avusturya'da devlet başkanına verilen unvan. "Definition of Chancellor", **Collins Dictionary,** https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/chancellor, (02.12.2024).
[108] Karthik Narayanaswami, "Analysis of Nazi Propaganda", **HIST S-1572: The Holocaust in History, Literature, and Film**, 2011, https://hmh.org/wp-content/uploads/HIST-1572-Analysis-of-Nazi-Propaganda-KNarayanaswami.pdf, (19.11.2024), s. 2.
[109] Weckel, s. 5.
[110] Weckel, ss. 2, 5.
[111] Weckel, s. 5.
[112] Hartman, s. 331.
[113] Narayanaswami, s. 1.
[114] "'Albert Speer", **United States Holocaust Memorial Museum**, 28.11.2005, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/albert-speer, (23.12.2024).

Hitler'in hem halkı hem de alt kademelerdeki yöneticileri etkili bir şekilde kontrol etmesini sağlamıştır.[115]

Yine Nazi döneminin bir diğer önemli figürü Basın Şefi Otto Dietrich[116] ise Nuremberg savunmasında, propagandanın temel amacını açıklamıştır. Dietrich'e göre, Nazi propagandası, Alman halkını, hareketin hedef aldığı gruplara, özellikle Yahudilere yönelik uygulanan zulüm ve cinayetlere karşı duyarsızlaştırmayı ve bu zulmü meşrulaştırmayı amaçlamıştır.[117]

Bir diğer dikkat çekici örnek, Yahudilerin çirkin, açgözlü, şişman ve güvenilmez karakterlerle betimlendiği posterlerdir. Bu tür propagandist görseller, yalnızca bireylerin Yahudilere yönelik olumsuz duygularını güçlendirmekle kalmamış, aynı zamanda toplum genelinde Yahudilerin aşağılık ve zararlı bir grup olduğu algısını sistematik bir şekilde pekiştirmiştir. Bu görsel ve ideolojik bombardıman, halkın zihin dünyasında derin bir yankı uyandırmış ve Nazi ideolojisinin temellerinden biri olan antisemitik söylemin daha fazla kök salmasına sebep olmuştur. Dahası, bu tür tasvirlerin sürekli tekrarı, bireylerin mevcut inançlarını sorgulamalarını engellemiş ve bu inançla çelişen her türlü kanıtın bilinçsizce reddedilmesine sebep olmuştur. Bu durum, psikolojide yerleşik bir paradigma ile çelişen yeni kanıtları otomatik olarak reddetme eğilimi olarak tanımlanan Semmelweis Refleksi'nin[118] oluşmasına güçlü bir zemin hazırlamıştır.[119]

Bir diğer çarpıcı örnek, anti-semitik fikirleri yaymak üzere çekilmiş sinema filmi *the Eternal Jew*'dır. 1939 yılında 1939 yılında Nazilerin Polonya'yı işgalinin ardından, Joseph Goebbels Polonya'daki Yahudi yaşamını belgelemek üzere özel bir film ekibi görevlendirmiştir. Bu ekip tarafından çekilen görüntülerin bir kısmı *The Eternal Jew* filminde kullanılmıştır. Filmde, Yahudilere dair sözde tarafsız bir bakış açısı sunuluyormuş izlenimi yaratmak amacıyla grafikler, tablolar ve fotoğraflar gibi görsel materyallere yer verilmiştir. Ancak, bu sözde "belgesel" içerik, Yahudileri yasa dışı faaliyetlerde bulunan, dünyayı gizlice kontrol etmeye çalışan ve hastalık yayan bir ırk

---

[115] Weckel, s. 5.
[116] "Otto Dietrich", **Jewish Virtual Library**, https://www.jewishvirtuallibrary.org/otto-dietrich, (04.12.2024).
[117] Narayanaswami, s. 2.
[118] Narayanaswami, s. 9.
[119] Narayanaswami, ss. 2-4.

olarak betimlemiştir. Böylelikle, film, Nazi propagandasının antisemitik söylemini meşrulaştırma ve kitleler üzerinde derin bir etkide bulunma amacına hizmet etmiştir.[120]

Nazi Almanyası'nın ideolojisini yaymak için kullandığı en önemli araçlardan biri de radyodur. Propagandanın etkisini artırmak amacıyla bu aracı stratejik bir şekilde yönlendiren Joseph Goebbels, 1933 yılında Berlin'de düzenlenen radyo sergisinin açılışında, "Radyo olmasaydı, iktidarı ele geçirmemiz ya da bu şekilde kullanmamız mümkün olamazdı," ifadelerini kullanarak radyonun Nazi rejimi için taşıdığı önemi vurgulamıştır.[121] 1920 ve 1930'lar Almanya'sındaki radyo yayınları üzerine yapılan bir çalışmada, 1929-1932 yılları arasında radyo programlarının demokratik içerik taşıdığı dönemde, radyo yayınlarının Nasyonal Sosyalist Parti'nin oy oranlarını olumsuz etkilediği gözlemlenmiştir. Ancak, Nazi rejiminin hükümetin ve dolayısıyla radyonun kontrolünü ele geçirmesiyle birlikte, Nazi yanlısı yayınların yayına başlaması sonucunda bu durum hızla tersine dönmüş ve Nazi desteği kayda değer şekilde artmıştır.[122] Bu durum, medya içeriğinin ideolojik yönlendirmede üzerindeki etkisini açık bir şekilde göstermektedir.

Aynı araştırma, propagandanın etkisinin yalnızca medyanın içeriğiyle sınırlı olmadığını, dinleyici kitlenin halihazırdaki eğilimlerinin de bu etkide önemli bir rol oynadığını ortaya koymuştur. Araştırmaya göre, özellikle geçmişte antisemitik eğilimlerin bulunduğu ve gelir eşitsizliğinden kaynaklanan memnuniyetsizliğin hâkim olduğu bölgelerde, Nazi propagandasının çok daha etkili olduğu ve halk desteğinin arttığı görülmüştür Buna karşılık, geçmişte antisemitik eğilimlerin olmadığı bölgelerde, Nazi propagandası ters bir etki yaratmış ve bu bölgelerde rejime yönelik tepki artmıştır. Bu verilerden, diktatörlüklerin halkları yönlendirme ve ikna etme kapasitesinde kitle medyasının önemli bir araç olabileceği, ancak propagandadan beklenen etkinin sağlanabilmesinin halkın büyük çoğunluğunun önceden iletilen mesajlara tamamen karşı olmaması koşuluna bağlı olduğu sonucu çıkarılabilir.[123]

---

[120] Hartman, ss. 332-334.
[121] Maja Adena ve diğerleri, "Radio and the Rise of the Nazis in Prewar Germany", **The Quarterly Journal of Economics**, Cilt: 130, Sayı: 4, 2015, s. 2.
[122] Adena, s, 4.
[123] Adena, ss. 5-6.

Medya aracılığıyla gerçekleştirilen yönlendirme konusunda dikkate değer bir diğer tarihi olay, Soğuk Savaş dönemindeki medya etkisidir. Soğuk Savaş dönemi, 1945'te II. Dünya Savaşı'nın sona ermesinin hemen ardından başlayan ve Sovyetler Birliği'nin resmen dağıldığı 1991 yılına kadar süren, ABD ile Sovyetler Birliği arasındaki jeopolitik gerilim sürecidir. Bu dönemin "soğuk" olarak nitelendirilmesi, iki süper gücün doğrudan silahlı çatışmaya girmek yerine, silahlanma yarışı, ekonomik rekabet ve propaganda savaşı gibi dolaylı mücadele yöntemlerini tercih etmelerinden kaynaklanmaktadır. Psikolojik bir savaş olarak da nitelenebilecek bu dönemde medya, propaganda araçlarının en önemlilerinden biri haline gelmiş ve kamuoyunu etkilemede belirleyici bir rol üstlenmiştir.[124]

Soğuk Savaş dönemi, medyanın siyasi ve kültürel düşmanlıkları üretmek, güçlendirmek ve sürdürmek için ne şekilde stratejik bir araç olarak kullanıldığını gösteren en çarpıcı örneklerden birini oluşturmaktadır. Bu dönemde medyanın etkisi olmasaydı, yeterli kamu desteğinin ve milliyetçi duyguların bu kadar uzun zaman sürdürülemeyeceği sıklıkla dile getirilmiştir.[125] Bu bağlamda, Soğuk Savaş'ın her iki tarafı da kendi ideolojilerini yaymak ve birbirlerinin görüşlerine karşı koymak amacıyla medya içeriklerini etkin bir şekilde kullanmıştır. Örneğin ABD, Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği'nde yayın yapan Radio Free Europe'u kurmuş, Voice of America gibi medya organları aracılığıyla kapitalizm, özgürlük ve demokrasi gibi batı yanlısı temaları öne çıkaran, aynı zamanda komünizm karşıtı olan içerikler yayınlamıştır. Sovyetler Birliği ise Pravda ve Izvestia gibi politik gazeteler aracılığıyla komünist ideoloji propagandası yapmış; sosyal eşitliğin önemine vurgu yaparak kapitalizmi sert bir şekilde eleştirmiştir.[126]

Bu medya organları, yalnızca bilgi verme işleviyle sınırlı kalmamış, aynı zamanda dezenformasyon ve manipülasyon teknikleriyle toplumu yönlendirme ve tarafların söylemini güçlendirme görevini de üstlenmiştir. CIA ve KGB gibi istihbarat teşkilatlarının

---

[124] Nguyen Trang ve Nguyen Phuc, "Media Warfare in the Cold War Era", **The International Journal of Business Management and Technology**, Cilt: 8, Sayı: 4, 2024, s. 216.
[125] Alexander Stafford, "The Role of the Media during the Cold War", **E-International Relations**, 2013, https://www.e-ir.info/2013/10/26/the-role-of-the-media-during-the-cold-war/, (06.01.2025), s.1.
[126] Trang, ss. 217, 221.

kontrolünde olan bu yayın organları, Soğuk Savaş'ın psikolojik ve ideolojik boyutunun temel unsurlarından biri haline gelmiştir.[127]

Bu dönemde basın, sinema, radyo ve özellikle televizyon, kitle iletişiminde en etkili araçlar olarak ön plana çıkmıştır.[128] Henüz televizyon ağlarının sınırlı olduğu dönemde bile, ABD hükümeti bu yeni iletişim aracını propaganda faaliyetleri için etkin bir şekilde kullanmaya başlamıştır.[129] Bu dönemde Sovyetler Birliği'nde televizyon tamamen devlet kontrolünde bir yapıya sahipken, ABD televizyonu ticari sahiplik modeline dayanmaktadır. Ancak bu durum, ABD televizyonunun daha özgür olduğu anlamına gelmemektedir. Zira merkezi medya, özellikle de ilk yıllarında yayınlarını sürdürebilmek için yeterli sermayeye sahip değildir. Bu mali zorluk, hükümetin kamuya ulaşan içerikler üzerindeki kontrol çabasıyla birleşerek medya ile devlet arasında karşılıklı bir bağımlılık ilişkisi doğurmuştur. Hükümet, medya kuruluşlarına finansal destek sağlarken, medya da bu desteğin karşılığında içerik üzerinde devletin etkisine razı gelmiştir.[130]

Amerikan televizyonu, halkın komünizme karşı sempatisini engellemeyi ve komünizmle ilişkilendirilen felaket korkusunu körüklemeyi amaçlayan sürekli bir korku atmosferi yaratmıştır.[131] Televizyon programlarının yanı sıra film sektörü de halkın düşmanlık duygularının pekişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Nazi Almanyası'nın propaganda filmlerinde görülen insandışılaştırma stratejisi, bu dönemde daha çok düşmanı hayvanlaştırmak yerine mekanik bir şekilde, yani duygusuz ve empati yoksunu olarak tasvir etmek şeklinde uygulanmıştır.[132] Örneğin, Hollywood yapımı *The Manchurian Candidate* filminde, Raymond karakteri sadece Sovyet efendisinin emirlerini

---

[127] Trang, ss. 217, 221.
[128] Stafford, s. 1.
[129] Alyssa Allen, "Change in US Television News Throughout the Cold War", **The Alexandrian**, Cilt: 11: Sayı: 1, 2022, s. 1; Trang, s. 223.
[130] Allen, s. 3.
[131] Allen, s. 3.
[132] "Biz" ve "onlar" ayrımını pekiştirmek için düşmanı insandışılaştırma hayvansal ve mekanik olarak iki şekilde yapılabilmektedir. Hayvansal insandışılaştırmada, düşman bir hayvan gibi, özdenetimden yoksun, kaba, zekâ bakımından insandan düşük gösterilmektedir. Mekanik insandışılaştırmada ise düşman bir robot gibi tasvir edilir, duygusuz, empati yoksunu, bireyselliği olmayan, bir makinenin dişlisi gibi. Bu konuda bkz. Oleg Riabov, 'The Red Machine: the dehumanization of the communist enemy in American Cold War cinema", **Quaestio Rossica**, Cilt: 8, Sayı: 2, 2020, ss. 539-540.

yerine getirmek adına duygusuzca eşini ve kayınpederini öldüren biri olarak resmedilmiştir. Benzer şekilde, başka bir Hollywood filmi *Red Nightmare*'da, komünistler birini öldürdüklerinde bile hiçbir duygu belirtisi göstermez, hatta eşleri ve çocukları da komünist beyin yıkama sonucu duygusuzlaşmışlardır.[133]

Bu örnekler çoğaltılabilir, ancak burada vurgulanması gereken asıl nokta, Soğuk Savaş döneminde de tıpkı Nazi Almanyası'nda olduğu gibi, kitle medyasının ideolojik savaşın en önemli aracı olarak kullanılmış olması ve nesilleri etkileyecek kadar güçlü bir propaganda aracı haline gelmesidir. Anlatıları güç sahiplerinin menfaatleri doğrultusunda şekillendirip alıcıya ileten medya, kitleleri harekete geçirme noktasında her zaman anahtar bir araç olmuştur. Bu rol, günümüzde de küresel güçlerin en güçlü silahlarından biri olmayı sürdürmekte ve bilgi manipülasyonu hala önemli bir sorun olarak varlığını sürdürmektedir.[134]

Propaganda konusunda son olarak ele alınması gereken önemli bir tartışma bulunmaktadır. Propaganda denildiğinde, halk arasında genellikle topluluğun ideolojisini manipüle etmek amacıyla gerçek ya da kurgusal bilgilerin yayılmasıyla ilişkilendirilen olumsuz bir çağrışım ortaya çıkmaktadır. Ancak Edward Bernays, propagandanın anlamının çarpıtıldığını ve tek başına ne negatif ne de pozitif bir şey ifade ettiğini savunmaktadır. Bernays'e göre, propagandanın iyi ya da kötü olarak değerlendirilmesi, kullanılan bilginin doğruluğuna ve bu propaganda ile ulaşılmak istenen amaca bağlıdır. Bu bağlamda, propaganda hem demokrasiyi güçlendirmek hem de demokrasiyi ortadan kaldırmak amacıyla kullanılabilir.[135]

Fakat bu görüşe katılmayanlar da bulunmaktadır. Stanley Cunningham'a göre propaganda doğası gereği önyargılarımızın ve inançlarımızın manipüle edilmesi, kanıtların seçici bir şekilde sunulması ve analitik düşünme gibi yüksek entelektüel faaliyetlerin değersizleştirilmesini içerdiğinden, her koşulda etik olmayan bir durumdur.[136]

---

[133] Riabov, s. 543.
[134] Trang, ss. 224-225.
[135] Sylvia M Stewart, **New Propaganda: Remnants of Soviet Mass Media in Pro-Kremlin Popular Culture,** (Lisans Tezi), The University of Mississippi, 2014, s. 5.
[136] Stewart, s. 6.

Sonuç olarak, bu etik tartışmalar bir kenara bırakıldığında, şurası kesindir ki: Arkasına kitle medyasının gücünü alan propaganda, iletişim araçlarıyla algıları manipüle edilmiş bir kitle toplumunun ne gibi tehlikelere gebe olduğunu tarihte birçok kez gözler önüne sermiştir.

1.2.3.2. Politik Katılım ve Toplumun Dönüşen Rolü

Sanayileşmenin bir sonucu olarak, farklı altyapılardan gelen bireylerin büyük kentlerde yoğunlaşıp kalabalık yığınlar oluşturduğu kitle toplumunda, bu bireylerin politik karar alma süreçlerindeki rolleri nasıl evrilmiştir? Elitlerin kültürel hegemonyasının zayıflaması, bireylerin sistem üzerindeki etkisini artırmış mıdır, yoksa azaltmış mıdır? Bu başlık altında, söz konusu sorulara yanıt aranacaktır.

Geçmişte, toplumun daha hiyerarşik bir yapıda olduğu ve kararların elitler tarafından alındığı dönemde, toplumun daha az demokratik olması ve sıradan insanların politik katılımının olmayışı büyük bir sorun teşkil etmemekteydi, zira böyle bir beklenti de söz konusu değildi. Ancak kitle toplumunun ortaya çıkışıyla birlikte, kitlesel eşitlikçi bir anlayışın sonucu olarak, tüm vatandaşların siyasete katılması beklenen bir sistem ortaya çıkmıştır. Bu dönüşüm ise siyasi katılım eksikliğini daha önemli bir sorun haline getirmiştir.[137]

Bununla birlikte, kitle toplumunun beraberinde getirdiği bazı sonuçlar, siyasi katılımı zorlaştırmaktadır. Öncelikle belirtmek gerekir ki, politikanın bir bireyin hayatındaki rolü, günlük yaşamındaki diğer faaliyetlerle ilişkili olarak anlaşılabilir. Bu bağlamda, politika ve toplum arasındaki ilişkiyi anlamak için kitle toplumunun bir üyesinin günlük hayatından başlamak anlamlı olacaktır. Daha önce açıklandığı üzere, sanayileşme, iş bölümünün artmasını beraberinde getirmiştir. Fabrikalar ve diğer büyük şirketlerde çalışan bireyler, karmaşık ve devasa bir ekonomik sistemin içinde, bu sistemin tüm yönleriyle ilgili çoğunlukla hiçbir bilgiye sahip olmadan, yalnızca belirli bir iş kolunda uzmanlaşmış olarak hayatlarını sürdürmektedir. Günlük yaşamı bu şekilde

[137] Joseph R. Gusfield, "Mass Society and Extremist Politics", **American Sociological Review**, Cilt: 27, Sayı: 1, 1962, s. 21.

biçimlenen bir bireyin, toplumun büyük yapısı içinde kendisini etkisiz hissetmesi kaçınılmazdır.[138]

Ekonomik güç bloklarının altında ezilen birey, geniş toplumsal sorunlardan kopmuş ve güçsüz hisseder. Bu durum, "yabancılaşma" kavramıyla ifade edilir ve bireylerin kendilerini politik hayatta nasıl konumlandırdıklarını da etkiler. Yetersizlik ve etkisizlik duygusu, bireyin dünyayı algılama biçimini şekillendirirken, politik katılım arzusuna da ket vurur. Hal böyleyken, kitle toplumunun bireyi politik süreçlerde de yalnızca oy kullanmak dışında hiçbir etkisinin olmadığını hisseder. Kitle medyası ve politik güçler karşısında sesini duyurmak çoğu zaman nafile bir çaba olarak görünür.[139]

Ayrıca, politika, bireyler açısından günlük sorunlara çözüm üretmekte sıklıkla yetersiz kalmaktadır. Günlük yaşamın somut problemleriyle boğuşan bireyler, genellikle acil ihtiyaçlar dünyasında yaşar. Bu nedenle kişisel sorunların çözümünde politik katılım çoğu zaman ikinci planda kalır, çünkü politik çözümler, kişisel çözümlere göre çok daha uzun vadeli ve dolaylıdır. Metaforik bir şekilde ifade etmek gerekirse, aç bir kişiden önce politik baskıya karşı koymasını, ardından karnını doyurmasını beklemek gerçekçi değildir. Bu durum, birey ile politika arasında bir yabancılaşma ve mesafe oluşmasına neden olur.[140]

Bu uzaklaşmanın, kitlesel eşitçilik ve toplumsal çözünmeyle bağlantılı başka sebepleri de vardır. Kitle toplumundaki iş bölümü, bireylerin farklı iş kollarında uzmanlaşarak kendi alanlarında otorite sahibi olmalarını sağlarken, toplumsal kesimler arasındaki karşılıklı bağımlılığı artırır ve bu da geleneksel toplumda görülen elit hegemonyasını zayıflatır.[141] Bu durum, Kornhauser'ın atıfta bulunduğu kitlesel eşitçilik anlayışını ortaya çıkartmıştır. Kitlesel eşitçilik anlayışına göre, modern toplumlarda herkesin sesi eşit şekilde karşılık bulmalıdır; bu da farklı hiyerarşik düzeyler arasındaki ayrımların giderek azalması demektir. Bireyler "kendi uzmanlık alanlarında" değerlidir, bu da elitler ve uzmanlar arasındaki hiyerarşik yapının zayıflamasına ve toplumsal yapının

[138] Morris Rosenberg, "The Meaning of Politics in Mass Society", **Public Opinion Quarterly**, Cilt: 15, Sayı: 1, 1951, ss. 8-9.
[139] Rosenberg, ss. 8-9.
[140] Rosenberg, ss. 13-14.
[141] Bauer, s. 4.

daha yatay bir düzlemde şekillenmesine katkıda bulunur.[142] Bu gelişme, başlangıçta olumlu bir dönüşüm olarak görünse de birey için karmaşık ve belirsiz bir ortam yaratmaktadır. Herkesin eşit kabul edildiği bu yeni yapı içinde, geleneksel hiyerarşik sistemler (yerel topluluklar, aile yapıları, sosyal sınıflar vb.) zayıflar ve toplumun yapısal çözülmesine neden olur. Bu süreç, otoritenin tek bir merkezde yoğunlaşmak yerine, birçok farklı odağın kontrolüne geçmesine neden olur. Güç merkezlerinin dağılımı, toplumu daha dağınık ve hiyerarşisiz hale getirirken, bireylerde otoritenin kimde olduğu konusunda belirsizlik yaratır. Bu belirsizlik, bireylerdeki çabalarının nafile olduğu hissiyle birleştiğinde, kadercilik duygusunu tetikleyerek, politik katılımı zayıflatabilmektedir.[143]

Politik katılım başlığı altında, dernekler, sendikalar gibi ikincil grupların kitle toplumundaki dönüşümünü ele almak da önem taşımaktadır. İyi işleyen demokrasilerde, belirli çıkarları savunan işçi sendikaları gibi istikrarlı gruplar, siyasi talepleri ileterek vatandaşlar ve siyasi karar alıcılar arasında köprü işlevi görür. Bu yapılar, bireylerin politik kimliklerini tanımlamaları açısından önemli bir rol üstlendiği gibi, politik süreçlerin vatandaşların çıkarlarını ve değerlerini yansıtması yönünde de siyasi baskı oluşturur.[144] Ne var ki kitle toplumunda, bu grupların temsil yeteneğinin zayıfladığı görülmektedir.

Bu durumun birkaç nedeni vardır. Bunlardan biri, geleneksel grupların yerini alan yeni oluşumların aynı işlevi yerine getirecek kapasiteye sahip olmamalarıdır. Kitle toplumunda, geleneksel grupların yerini ekonomik eşitsizlik veya sosyal adaletsizlik gibi belirli talepler ve şikayetler etrafında bir araya gelen, daha geçici ve spontane nitelikteki oluşumlar alır. Bu gruplar, genellikle spesifik bir konuda hızlı değişim talep etmekte, ancak uzun vadeli demokratik katılımı amaçlamamaktadır. Ayrıca, demokratik süreçler (yasama, diyalog, seçimler gibi) aracılığıyla faaliyet göstermek yerine, genellikle statükoya karşı çıkmayı tercih ederler. Bu durum, söz konusu grupların politik sürece katılımını dağınık ve yetersiz hale getirerek, politik süreçte köprü işlevlerini yerine

[142] George Tindall, "Populism: A Semantic Identity Crisis", **The Virginia Quarterly Review**, Cilt: 48, Sayı: 4, 1972, s. 511.
[143] Gusfield, s. 21.
[144] Gusfield, s. 21.

getiremeyen bir yapı ortaya çıkarır. Bunun sonucu olarak, bireylerin gruplar aracılığıyla politik katılımı giderek azalır.[145]

Bir diğer sebep ise kitle toplumunda sosyal statüler arasındaki geçişlerin daha esnek hale gelmesidir. Geleneksel toplumlarda sosyal statülerin katı ve değişmez olması, bireylerin belirli bir sosyal gruba daha güçlü bir aidiyet duygusu geliştirmelerini sağlamaktadır. Kitle toplumunda ise statüler arası geçiş kolaylaştığından, bireylerin yaşamları boyunca aynı sosyal gruba bağlı kalma olasılıkları azalmıştır. Bu durum, bireylerin bu gruplara olan aidiyet duygularını zayıflatmakta ve toplumsal katılımın azalmasına yol açmaktadır.[146]

Bu gelişmeler sonucunda, politika, kitle toplumunun bireyi için kendi yaşamına doğrudan bir fayda sağlamayan ve futbol maçı gibi uzaktan izlenecek bir olgu halini alır. Bu pasifleşme hali bulaşıcı bir özellik taşır ve kendi kendini pekiştiren bir nitelik arz eder. Politik süreçlerde aktif rol almak isteyen bireylerin çoğu, çevrelerinde gözlemledikleri pasif tutumlar karşısında cesaretini kaybeder.[147]

Öyleyse, birincil (aile, yakın arkadaşlar vb.) ve ikincil (sivil toplum kuruluşları, sendikalar, siyasi partiler vb.) ilişkilerin zayıfladığı bu tabloda, politik hayat nasıl bir yöne evrilecektir? Bireyler belirli bir gruba veya topluluğa ait olmadıklarında siyasi olayları anlamlandıracak bir çerçeve geliştirmekte zorlanır. Normal şartlarda, ikincil gruplar bireyleri bir araya getirerek, farklı siyasi görüşler arasındaki çatışmaları azaltır ve toplumda denge sağlar. Ancak bu gruplar bu işlevi yeterince yerine getiremediğinde, bireyler tampon mekanizmalardan mahrum kalır ve karşıt siyasi görüşlere daha uç ve sert tepkiler verme eğiliminde olur. Başka bir deyişle, bir gruba ait olmayan bireyin, bir gruba ait olana göre, uç hareketler sergileme ihtimali artar. Çünkü artık demokratik siyasetin kısıtlayan araçlarıyla sınırlandırılmamaktadır. Kitle siyaseti teorisi, kitle toplumundaki aşırıcılığı bu şekilde açıklamaktadır.[148]

Bu bağlamda, kitle toplumuyla ilişkili olarak ele alınması gereken bir diğer politik sonuç da popülizmdir. Kitle toplumunda, elit hegemonyasının zayıflaması ve kitlesel

[145] Gusfield, s. 21.
[146] Gusfield, s. 21.
[147] Rosenberg, ss. 14-15.
[148] Gusfield, ss. 23-24.

eşitçilik anlayışının bir sonucu olarak, toplumsal normlar ve değerler üzerindeki hakimiyet, çoğunluğa, yani popüler görüşe kayar. Kornhauser'a göre bu durum, halkın fikir birliğinin uzmanların otoritesinden daha etkili hale gelmesine yol açar. Bu dönüşüm, yalnızca sosyal kurumların yapısını değil, aynı zamanda politikayı da derinden şekillendirir. Böyle bir ortamda, politik rejimlerin meşruiyeti, halk tarafından "popüler" olarak kabul edilmelerine bağlı hale gelir.[149]

Elit hegemonyasının zayıflamasının bir diğer sonucu ise entelektüel sınıfın toplumdaki rolüne dair tartışmaları gündeme getirmesidir. Kitle toplumunda halk, entelektüel sınıfı günlük mücadelelerinden kopuk gördüğü için genellikle antipatik bulur. Ayrıca halkın ekonomik olarak geride kaldığını hissetmesi de bu olumsuz duyguyu pekiştirir. Popülizm, bu algıyı kullanarak halkı yüceltir ve sıradan insanların elitlere kıyasla daha üstün bir ahlaki bilgelik taşıdığı fikrini öne çıkarır. Bu anlayış, halkı politik söylemin merkezine yerleştirirken, entelektüel elitlere yönelik güvensizliği daha da güçlendirir.[150] Bu bağlamda popülizmin ön kabulleri şu şekilde özetlenebilir: Toplum halk ve elitler olarak iki gruptan oluşur, bu gruplar arasında uyuşmazlık vardır, halk erdemlidir; elitler ise yozlaşmıştır ve halk, politik meşruiyetin yegâne kaynağıdır.[151]

Popülist hareketlerin artışına sebep olan unsurlardan biri de kitle toplumundaki yabancılık, kopukluk ve ortak kimlik sorunudur. Kitle toplumunda, yukarıda belirtilen sebeplerle, bireyler genellikle kopuk ve politik kararlar üzerinde etkisiz hissederler. Bu duygu, teknokrat kadroların politikada giderek daha fazla etkinlik kazanmasıyla pekişir. Uzmanlaşma arttıkça, bireyler giderek politik hayattaki teknik dili anlayamadıklarını ve politik kararları etkileme gücünden yoksun olduklarını hissederler. Katılım duygusunun zayıflaması, genellikle sisteme duyulan güvenin de azalmasına yol açar. Ayrıca politik ve toplumsal hayattaki bu karmaşık yapılar ve ortak değerlerin eksikliği, bireylerde basit ve tanıdık olana duyulan özlemi de artırır. Bu noktada popülist retorik, birliktelik ve anlaşılabilirlik ihtiyacına hitap eder.[152] Popülizm, halk ile elitler arasındaki ayrımı

[149] Tindall, ss. 510-511.
[150] Tindall, ss. 510-511.
[151] Bram Spruyt ve diğerleri, "Who Supports Populism and What Attracts People to It?", **Political Research Quarterly**, Cilt: 69, Sayı: 2, 2016, s. 336.
[152] Daniel Jaster ve diğerleri, "The Critical Masses: The Rise of Contemporary Populism and Its Relation to Solidarity, Systems, and Lifeworlds", **Society,** Cilt: 59, Sayı: 6, 2022, ss. 703-704.

netleştirerek, destekçilerine bir aidiyet duygusu yaratırken, kendini ifade etmekte zorlanan bireyler için hayal kırıklıklarını dile getirebilecekleri bir alan sunar. Bu süreç, bireylere hayatları üzerinde yeniden kontrol sahibi oldukları duygusunu verir.[153]

Bu bağlamda, giderek daha karmaşık hale gelen toplumda bireylerin politik katılım arayışını gösteren güncel bir örnek, 2018'de Fransa'da başlayan Sarı Yelekliler Hareketi'dir. Fransa, 1980'ler itibarıyla, artan bireyselleşme ve azalan sosyal desteklerle belirginleşen bir dönüşüm sürecinden geçmiştir. Bu dönüşüm, karar alma süreçlerinde teknokratların ön planda olduğu, halkın ise çoğunlukla dışlandığı bir yönetim biçimiyle ilişkilendirilmiştir.[154]

Sarı Yelekliler Hareketi, başlangıçta önerilen bir akaryakıt vergisinin iptal edilmesine yönelik bir talep etrafında şekillenmiş, ancak kısa sürede alım gücü, sosyal adalet ve demokrasi gibi daha geniş ve kapsamlı taleplere evrilmiştir. Hareketin dikkat çeken yönlerinden biri, protestocuların kitleleri temsil edecek şekilde farklı toplumsal kesimlerden -çalışanlar, öğretmenler, sanatçılar vb.- oluşmasıdır. Protestocular, küçük gruplar halinde forumlar oluşturarak deneyimlerini paylaşmış, iş birliği yapmış ve bir topluluk duygusu geliştirmiştir. Söz konusu forumlar, yalnızca taleplerin ifade edildiği alanlar değil, aynı zamanda bireyler arasında güçlü sosyal bağların yeniden inşa edildiği mekânlar hâline gelmiştir.[155]

Sarı Yelekliler Hareketi, siyasi sistemin halkı terk ettiği hissine karşı gelişen güçlü bir tepki olarak ortaya çıkmış ve daha doğrudan bir siyasi katılım talebinin sembolü haline gelmiştir. Dolayısıyla bu hareket, ekonomik talepleri aşarak, halkın daha basit bir toplum yapısına ve güçlü sosyal bağlara duyduğu özlemi somut hale getirmiştir. Bu yönüyle hareket, popülizmin öne çıkışının temelini oluşturan dinamiklerle örtüşen bir yapı sergilemektedir.[156]

Görüldüğü üzere, kitle toplumunda bireylerin siyasi katılımı, hem yapısal hem de psikolojik engellerle karşı karşıyadır. Şüphesiz, bu kadar büyük ölçekli ve karmaşık toplum yapılarında, bireylerin politikaya katılımının Sarı Yelekliler Hareketi gibi

[153] Spruyt, s. 336.
[154] Jaster, s. 707.
[155] Jaster, ss. 707-708.
[156] Jaster, s. 708.

örneklerdeki forumları doğrudan yansıtması ve politik karar alımında bireylerin sürekli aktif katılımının sağlanması olanaklı değildir. Büyük ve karmaşık toplumlarda, karar alma süreçlerinin güvenilen temsilcilere, kurumlara ve uzmanlara devredilmesi kaçınılmazdır. Ancak görülmektedir ki, kitle toplumunun bireyi genellikle ya politikadan tamamen uzaklaşmış ya da aşırı uçlarda, demokratik araçların sınırlarını aşan hareketlerle politik etki yaratmaya çalışmaktadır. Her iki semptomun da temelini oluşturan duygusal zemin güvensizlik ve etkisizliktir. Bu durum, kitle toplumunda politik katılımın anlamı ve fonksiyonunun yeniden sorgulanması gerekliliğini ortaya koymaktadır.[157]

1.2.3.3. Kitle Kültürü ve Toplumsal Normların Yeniden Şekillenmesi

Kitle kültürü konusuna giriş yapmadan önce, "kültür" kavramını tanımlamakta fayda vardır. Sosyolog Antonela Petkovska'ya göre kültür, günlük yaşamda kendini gösteren değerler, normlar ve gelenekler ile nesnelerin anlamlı bir sistemidir. Buna göre kültür, yalnızca toplumsal olarak paylaşılan inançlar ve davranış biçimlerini değil, aynı zamanda bu inançların somutlaşmış hali olan nesneleri de kapsar. Dolayısıyla kültür, sadece edebiyat ve sanat gibi soyut unsurlar ile sınırlı kalmaz; insanların giyim tarzları, aile yaşamları ve boş zaman aktiviteleri gibi gündelik hayat pratiklerini de kapsar.[158]

Kitle toplumunda kültür tüketimi, önceki dönemlere göre belirgin şekilde artmıştır. Bu artışın pek çok nedeni bulunmaktadır. Öncelikle, kitle toplumunda kültür ürünlerine erişim önemli ölçüde kolaylaşmış, okuryazar nüfus artmış ve bireysellik vurgusu hazza yönelik ilgiyi çoğaltmıştır. Ayrıca, çalışan kesimin gelir seviyesinin ve boş zamanının artması, kültürün daha geniş kitlelere yayılmasına olanak tanımıştır. Bu değişimler, elitlerden ziyade, özellikle orta ve alt sınıflarda meydana gelmiştir. Nitekim elitler ve entelektüeller, kitle toplumunun ortaya çıkışından önce de kültürün yoğun tüketicileri arasında yer almaktadırlar.[159]

---

[157] Mark E. Warren, "Participatory Deliberative Democracy in Complex Mass Societies", **Journal of Deliberative Democracy**, Cilt: 16, Sayı: 2, 2020.
[158] Koceva, s. 66.
[159] Shils, (Culture), s. 293.

19. yüzyılda kitle medyasının yükselmesi, bu konuda önemli bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Öncesinde, her sosyal sınıfın kendine ait bir kültürel alanı bulunmakta, bu da sınıfların kültürlerini birbirinden belirgin bir şekilde ayırmaktaydı. Ancak kitle medyasının yükselişiyle, daha fazla sayıda ve çeşitli tüketiciye hitap edebilme gerekliliği, kültürel formların birbirine girmesine ve iç içe geçmesine neden olmuştur. Bu değişim, Avrupa'daki üniversiteleri dahi etkilemiş ve öğrencilerin farklı ihtiyaçlarına cevap verebilmek amacıyla eğitim programlarının çeşitlendirilmesine yol açmıştır.[160]

Kültürdeki dönüşümü tetikleyen bir diğer unsur da gençliğin artan özgürlüğü, zamanı ve maddi olanaklarıdır. Kitle toplumu öncesi dönemde, genç nüfusun yalnızca sınırlı bir kesimi yüksek kültüre erişim imkanına sahipken, geniş bir kesimi kendilerinden yaşça büyük bireylerin daha basit ve geleneksel kültürel pratiklerinin etkisi altında kalmaktaydı. Ancak, kitle toplumunun yükselişi ve ekonomik refah seviyesindeki artış, gençlerin çalışma hayatından uzak kaldığı sürelerin uzamasına neden olmuş ve bu durum onları kitle kültürünün en belirgin tüketici gruplarından biri haline getirmiştir. Gençler, genellikle daha düşük entelektüel bir birikime sahip olduklarından, daha basit ve sansasyonel eğlence biçimlerine yönelme eğilimi göstermektedir. Bu eğilim, gençliğin kültürel dinamikler üzerindeki etkisini derinleştirerek kültürel dönüşümün önemli bir unsuru haline gelmiştir.[161]

Burada kısaca yüksek kültür ve kitle kültürünün nasıl ayırt edilebileceğine değinmek gerekir. Wilensky'e göre bu iki kültürü birbirinden ayıran temel unsurlar, nasıl ve kimler tarafından üretildikleridir. Yüksek kültür, sanatçılar, yazarlar ve akademisyenler gibi kültürel elitler tarafından üretilen, kalitesinin tüketicilerin beğenisinden bağımsız olarak eleştirel ve estetik standartlara göre değerlendirildiği bir kültürdür. Buna karşılık, kitle kültürü, yüksek sanatsal ve entelektüel standartlara uymaktan ziyade, olabildiğince geniş bir tüketici kitlesine -yani ortalama bireyin zevk ve tercihine- hitap etmeyi amaçlar.[162] Bu da kültürel ürünlerin homojenleşmesine ve standartlaşmasına yol açarak, kültürel çeşitlilik ve derinliğin azalmasına neden olur.[163]

---

[160] Shils, (Culture), ss. 295-296.
[161] Shils, (Culture), ss. 298-299.
[162] Wilensky, ss. 175-176.
[163] Koceva, s. 69.

Kitle kültürünü anlamada Zygmunt Bauman'ın tanımı da oldukça açıklayıcıdır. Bauman, kitle kültürünün üç temel bileşenini şu şekilde tanımlamaktadır: pazara bağımlılık, organizasyona bağımlılık ve teknolojiye bağımlılık. Pazara bağımlılık, kültürün piyasa talepleri doğrultusunda şekillenmesini ifade eder. Organizasyona bağımlılık, kültür üretiminin medya ve eğlence gibi büyük endüstriler tarafından kontrol edilmesi anlamına gelir. Teknolojiye bağımlılık ise kültürün teknolojik araçlar aracılığıyla üretilmesi ve yayılmasıdır. Bu bağlamda teknolojik araçlar, yalnızca tüketim araçlarını değil, üretim teknolojilerini de kapsamaktadır. Dijital prodüksiyon araçlarının film endüstrisinin estetik anlayışını dönüştürmesi, bu bağımlılığa bir örnektir.[164]

Modern dünyada, yüksek kültür, genellikle akademisyenler, bilim insanları ve gazeteciler gibi belirli entelektüel sınıf tarafından tüketilmektedir. Buna karşılık, geniş halk kesimleri – orta sınıf ve zaman zaman elitler de dahil olmak üzere – genellikle entelektüel düzeyi daha düşük olan popüler kültür ürünlerine; örneğin çok satan romanlar, popüler filmler ve televizyon şovlarına yönelmektedir.[165]

Kitle kültürü, kültürel ürünleri her yere yayarak insanların yaşamları ve davranışları üzerinde belirgin etkiler bırakmaktadır. Ancak, bu yayılmanın birtakım bedelleri de bulunmaktadır. Kitle kültürü, kapitalizmin bir ürünüdür ve ondan bağımsız bir şekilde anlaşılması mümkün değildir. Bu bağlamda, kitle kültürü, tüketim kültürüne hizmet eder ve kültürü ticari bir araç haline getirir. Bunun için de herkesin kolayca ve hızla tüketebileceği bir "paket kültür" sunarak yaratıcılığı geri plana atar. Kitle kültüründe eğlence, yaratıcılık ve sorgulamadan önce gelir, çünkü bu kültürün insanlardan talep ettiği şey basitçe ve sadece paradır.[166] Bauman, bunu bir adım ileriye taşıyarak, tüketim kültürünün bireylerinin sadece tüketici değil, aynı zamanda küresel piyasada rekabetçi bir mal olduğunu belirtmiştir.[167] Hatta insan ilişkileri bile bundan etkilenerek tüketim kalıplarını takip eder. İlişkiler, kişisel çıkarlar doğrultusunda ürün gibi ele alınır ve

[164] Koceva, s. 68.
[165] Shils, (Culture), ss. 297-298.
[166] Koceva, s. 68.
[167] Koceva, s. 68; Emma Palese, "Zygmunt Bauman. Individual and Society in the Liquid Modernity", **Springer Plus**, Cilt: 82, Sayı:3, 2013, s. 1.

insanlar, yalnızca belirli rolleri veya ihtiyaçları yerine getirdikleri sürece değerli görülür.[168]

Bauman, kitle toplumunun bir uzantısı olarak ortaya çıkan tüketim toplumunun insan ilişkileri üzerindeki etkisini değerlendirirken, İngiliz antropolog Victor Turner'ın *communitas* kavramından faydalanır. Turner'ın tanımına göre *communitas*, bireylerin kişisel çıkarlarını bir kenara bırakıp kolektif iyilik amacıyla hareket ettikleri dayanışmacı bir sosyal bağ türüdür. Bauman, bu kavramı, karşılıklı yardımlaşma ve dayanışmaya dayalı sosyal ilişkileri tanımlamak için kullanır ve bu tür bağların bireyleri yalnızlıktan kurtararak toplumsal bir bütünün parçası haline getirdiğini belirtir.[169] Ancak, tüketim toplumu, bireylerin bağlarını ekonomik ve bireysel çıkarlar temelinde yeniden inşa eder. Bauman, "tüketmek, yalnız bir aktivitedir" diyerek, bu süreçte empati, bağlılık ve sabır gibi derin ilişkilerin temelini oluşturan değerlerin aşındığını ifade eder. Neticede, tüketim toplumunda insan ilişkileri yüzeyselleşir ve bireyler giderek daha yalnız hale gelir.[170]

Bauman'a göre, her şeyin hızla değiştiği ve geçici olduğu bir dünyada, bireyin kimliği de eskiden olduğu gibi sabit ve değişmez değildir. Bu yaşam şeklinde kimlik, toplumsal beklentilere ve trendlere göre sürekli olarak yeniden yapılandırılması gereken dinamik bir olgudur. Bu durum, kimliği bir gerçeklikten bir "göreve" dönüştürür. Bauman, bu süreci bir kendini bulma yolculuğu olarak değil, aksine bireyin kendini sürekli değişen koşullara adapte etme görevi olarak tanımlar.[171] Bu adaptasyon sürecinde temel araç, tüketmektir. Normal ve saygıdeğer bir insan olarak görülmenin yolu aktif bir tüketici olmaktan geçer. Bireyler, pazara ne kadar katıldıklarına göre değerlendirilir ve katılamayanlar bir arıza olarak görülüp toplumdan dışlanır. Dolayısıyla, tüketim, sosyal entegrasyonun vazgeçilmez bir unsuru haline gelir. Bauman'a göre, birey olmanın yeni tanımı, tüketici olmaktır.[172]

---

[168] Nicholas Gane, "Zygmunt Bauman: Liquid Modernity and Beyond", **Acta Sociologica**, Cilt: 44, Sayı:3, 2001, s. 271.
[169] Alek Tarkowski, "Reviewed Work(s): Liquid Love: On the Frailty of Human Bonds by Zygmunt Bauman", **Polish Sociological Review**, Sayı: 155, 2006, ss. 380-381.
[170] Tarkowski, ss. 380-381.
[171] Palese, s. 1.
[172] Palese, s. 2.

Bauman'ın ortaya koyduğu tüketim toplumunun bir diğer sonucu da bireylerin kültüre katılımının, pasif bir şekilde yalnızca bir ürünü alıp almama kararına indirgenmiş olmasıdır. Bu bağlamda, kültüre katılım, tüketime dayalı bir sürece dönüşmüştür. Bu basitleştirilmiş kültür, kitle kültürünün yöneticilerinin ideolojik denetimi için de uygun bir zemin hazırlamaktadır. Zira yaygınlaşmış, standartlaştırılmış ve çoğunlukla kitle medyası aracılığıyla şekillendirilmiş bir kültür, toplumsal algıların yönetilmesini son derece kolaylaştırır.[173]

Kitle kültürü hayal gücünü tetikler, ancak bunun amacı ilham olarak gerçek hayatla anlamlı bir bağlantı kurulmasını sağlamaktan ziyade, bireylerin gerçeklikten kaçışını teşvik etmek ve günlük yaşamlarındaki eksiklikleri geçici olarak telafi etmektir. Bu bağlamda, bireyleri gelişmeye ya da anlamlı bir eyleme yönlendirmek yerine, geçici bir tatmin sağlamayı hedefler. Sonuç olarak, kitle kültürü, bireyleri derin ve dönüştürücü deneyimlerden uzak tutarak yalnızca zihinsel bir meşguliyet ve yüzeysel bir rahatlama sunar.[174]

Kitle kültürünün bireyler üzerindeki bir diğer psikolojik etkisi, "çocuksu yetişkinler ve hızla yetişkinleşen çocuklar" olarak tanımlanan fenomenle kendisini gösterir. Buna göre, yetişkinler iş hayatı ve ailevi sorumluluklarını yerine getirmeye devam etseler de bu yetişkinlik hali derinlikten yoksundur. Çünkü kitle toplumunun getirdiği karmaşık sorunlarla başa çıkmak yerine, kitle kültürünün anlık rahatlamayı hedefleyen dikkat dağıtıcılarına ve tüketime sığınırlar. Bu durum, gerçek hayattaki problemleri ele alarak duygusal olgunluk geliştirmeyi engeller. Çocuklar ise kitle kültürünün içeriklerine aşırı maruz kalmaları sonucunda duygusal olarak altı doldurulmamış bir şekilde bazı yetişkin davranışlarını benimsemeye başlarlar. Bu da insan ilişkileri, duygusal eğitim ve hayatın zorluklarıyla yüzleşmenin getirdiği gerçek yetişkinlik ve duygusal olgunlaşmanın bir taklidi olmaktan öteye geçemez.[175]

Son olarak, kitle kültürünün toplumsal cinsiyet rolleri üzerindeki etkisine de değinmek gerekmektedir. Kitle kültürünün lokomotifi olan kitle medyasında kadının

[173] Koceva, s. 69.
[174] Koceva, s. 68.
[175] Koceva, s. 69.

temsili, feminist kuramcılar tarafından yoğun bir şekilde eleştirilmiştir. Bu eleştirilerin ortak noktası, medyadaki kadın tasvirlerinin hem kadınların öz algısı üzerinde hem de toplumsal normların şekillenmesinde olumsuz etkiler yarattığıdır. Kadınların medya kuruluşlarındaki liderlik pozisyonlarında erkeklere kıyasla oldukça düşük bir oranda temsil edilmesi, bu durumun temel sebeplerinden biri olarak görülmektedir.[176]

Kitle medyasındaki temsiller, kadınların özerk bireyler olarak değil, genellikle erkeklerle ilişkilendirilen, cinsel obje olarak veya geleneksel aile rolleri çerçevesinde eş veya anne olarak konumlandırılmalarını teşvik etmiştir. Medyanın toplumsal yapılar üzerindeki yaygın etkisi, kadınların potansiyellerini sınırlamakla kalmamış, aynı zamanda erkeklerin kadınlara yönelik algılarını şekillendirerek toplumsal cinsiyet eşitsizliğini derinleştirmiştir. Reklam endüstrisinin, kadınları ev içi rollerde, erkekleri ise profesyonel hayatta gösterme eğiliminde olması, bu durumun somut bir örneğini teşkil etmektedir.[177]

Cinsiyet ayrımcılığına karşı farkındalığın arttığı günümüzde dahi, medyada kadınların fiziksel görünümlerini topluma katkılarının önüne koyan indirgemeci temsillere hala orantısız bir şekilde yer verilmektedir. Yapılan araştırmalar, cinselleştirmenin artık erkekleri de kapsadığına işaret etse de bunun kadınlarla eşit şekilde yapılmadığını ortaya koymaktadır. Özellikle kadınların medya temsillerinde, erkeklerden farklı olarak, profesyonel hayattaki rollerinin genellikle ikincil bir detay olarak sunulduğu; cinsel nesneleştirmenin daha fazla olduğu ve fiziksel görünümlerinin ön plana konulduğu görülmektedir. Bu durum, kadınların toplumdaki varlıklarının halen fiziksel çekicilikleriyle sınırlı bir şekilde tanımlandığını göstermektedir. Sonuç olarak, kitle medyasındaki temsiller aracılığıyla toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin yeniden üretimi, hâlâ güncel ve önemli bir sorun olarak varlığını sürdürmektedir.[178]

---

[176] Gaye Tuchman, "Women's Depiction by the Mass Media", **The University of Chicago Press Journals**, Cilt: 4, Sayı: 3, 1979, ss. 529- 532.
[177] Tuchman, ss. 520-532.
[178] Frederick Thomas Attenborough, "Complicating the sexualization thesis: The media, gender and 'sci-candy'", **Discourse & Society**, Cilt: 22, Sayı: 6, 2011, ss. 673-674.

1.3. KİTLE TOPLUMU İLE İLGİLİ TEMEL TEORİLER

1.3.1. Frankfurt Okulu

Frankfurt Okulu, 1923 yılında kurulan Frankfurt Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nden adını alan bir sosyoloji ve eleştirel felsefe ekolüdür. Bu okulun teorisyenleri, enstitüde çalışan veya bu enstitüyle ilişkili olan akademisyenlerden oluşmaktadır. Okul, Batı kapitalist toplumlarının kültür ve iletişim alanlarına eleştirel yaklaşımıyla tanınır. Frankfurt Okulu'nun önde gelen temsilcileri arasında Max Horkheimer, Theodor Adorno, Herbert Marcuse ve Walter Benjamin bulunmaktadır.[179] Bu düşünürler, disiplinlerarası yöntemler kullanarak kapitalizmin sosyolojik, psikolojik, kültürel ve siyasi yapılar üzerindeki etkilerini incelemişlerdir.[180]

Frankfurt Okulu teorisyenleri, Marksizm'i Sigmund Freud, Max Weber ve Friedrich Nietzsche'nin fikirleriyle harmanlayarak güncellemiş ve bu çerçevede kitle kültürünün yükselişine eleştirel bir bakış geliştirmişlerdir. Marx ve Freud'un görüşlerini birleştirerek, kitle kültürünün hem bireylerin içsel dünyasında hem de toplumsal yapıda eleştirel düşünce yetisini nasıl zayıflattığını analiz etmeye çalışmışlardır.[181] Bu bağlamda, Frankfurt Okulu'nun çalışmaları, kapitalizmin kültürel üretim süreçlerini ve modern toplumların ideolojik yapısını eleştirel bir şekilde inceleyerek, kitle toplumu ve kültürü kavramlarının sosyolojik anlamını derinleştirmiştir.

Frankfurt Okulu'nun birçok üyesinin Yahudi kökenli olması, Adolf Hitler'in iktidara gelmesinin ardından bu düşünürlerin büyük bir kısmını sürgüne zorlamıştır. Bu süreçte, okulun önde gelen teorisyenleri ABD'ye yerleşmiş ve burada hem Almanya'daki faşist rejimi hem de büyük şirketlerin kontrolündeki medya endüstrisinin hızlı gelişimini gözlemleme fırsatı bulmuşlardır. Özellikle, ABD'de yükselen kitle kültürüne dair

---

[179] Zhen, s. 26.
[180] Douglas Kellner, "The Frankfurt School", **University of California, Los Angeles**, 2025, https://pages-gseis-ucla-edu.translate.goog/faculty/kellner/papers/fs.htm?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=tr&_x_tr_hl=tr&_x_tr_pto=tc, (06.01.2025), (Frankfurt).
[181] Robin Celikates ve Jeffrey Flynn, "Critical Theory (Frankfurt School)", **Stanford Encyclopedia of Philosophy**, 12.12.2023, https://plato.stanford.edu/entries/critical-theory/, (04.12.2024).

kapsamlı eleştiriler geliştirmiş ve bu çalışmalarda, modern kapitalist toplumun ideolojik yapısını derinlemesine analiz etmişlerdir.[182]

Frankfurt Okulu'nun kitle medyasına yönelik eleştirileri, özellikle medya determinizmi (belirlemeciliği) ve medyanın ticarileşmesi kavramları etrafında yoğunlaşmaktadır.[183] *Medya determinizmi,* medya teknolojilerinin yalnızca bireylerin düşünme, davranış ve etkileşim biçimlerini şekillendirmekle kalmayıp, aynı zamanda toplumun genel işleyişinde de belirleyici bir rol oynadığına ilişkin bir teoridir. Teorinin önde gelen isimlerinden Marshall McLuhan, medya teknolojilerinin insan algısını ve düşünce yapısını dönüştürdüğünü savunmaktadır. McLuhan'ın meşhur "the medium is the message" (araç mesajdır) ifadesi, mesajın iletilme aracının, mesajın içeriğinden daha fazla önem taşıdığını ve bu aracın insan düşüncesini biçimlendirdiğini vurgular. Bu dönüşüm, sosyo-kültürel alanda köklü değişikliklere yol açmaktadır. Örneğin, radyo, insanları daha iyi dinleyiciler haline getirip hayal gücünü geliştirirken, televizyon görsel algının ön plana çıkmasını sağlamış ve bireylerin diğer ortamlarda da görsel uyarılara olan ihtiyaçlarını artırmıştır.[184]

Medyanın ticarileşmesi ise medyanın sermayeye olan bağımlılığının, medyayı reklamlar ve sponsorluklara bağımlı hale getirdiğine ve bu sebeple medyanın tam anlamıyla bağımsız olamayacağına işaret etmektedir. Bu durum, medyanın ekonomik çıkarlar doğrultusunda şekillendiğini ve bu nedenle toplumsal gerçeklikleri yansıtma işlevinin gölgelenebileceğini göstermektedir.[185]

Medyanın ticarileşmesinin etkileri, Frankfurt Okulu teorisyenlerinin kitle kültürü ve medya üzerine geliştirdikleri eleştirilerde farklı perspektiflerle ele alınmıştır. Siegfried Kracauer ve Walter Benjamin, daha iyimser bir bakış açısıyla, sinema ve fotoğraf gibi

---

[182] Zhen, s. 26; Kellner, (Frankfurt).
[183] Zhen, s. 26.
[184] "Technological Determinism Theory-Mass Communication Context", **University of Kentucky**, 2001, https://www.uky.edu/~drlane/capstone/mass/determinism.htm, (15.11.2024); Merve Çelik Varol ve Erdem Varol, "Kavram ve Kuramlarıyla Marshall Mcluhan'a Bakış: Günümüzün Egemen Medya Araçları Ekseninde Bir Değerlendirme", **International Journal of Cultural and Social Studies**, Cilt: 5, Sayı: 1, 2019, ss. 149-151.
[185] Zhen, s. 26.

teknolojilerin kültürü demokratikleştirdiğini savunmuşlardır.[186] Bu önerme, kültür niceliksel bir ölçütle değerlendirildiğinde doğru gibi görünmektedir; zira kitle iletişim araçları, kültürel ürünlerin daha önce ulaşamadıkları geniş kitlelere erişmesini mümkün kılmıştır.[187]

Öte yandan, Horkheimer, Adorno ve Marcuse, bu iyimser yaklaşıma katılmamış ve kitle kültürünün toplumsal uyum ve psikolojik manipülasyon aracı olarak kullanıldığını öne sürmüşlerdir. Adorno'ya göre, yalnızca bireyleri toplumsal gerçeklikle uzlaştırmayan ve alternatif bir gerçeklik sunan özerk sanat, toplumsal fayda sağlayabilir. Ancak, kültür endüstrisi bu tür sanatsal üretimlere izin vermemektedir.[188]

Bu bağlamda, demokratikleşmenin kültürün üretiminde değil, tüketiminde gerçekleştiği söylenebilir. Çünkü piyasa dinamikleri yalnızca belirli türdeki ürünlerin üretimini teşvik etmekte, bu durum ise geniş bir kitleyi tüketime dahil ederken, üretim sürecinde birçok bireyi dışlamaktadır.[189]

Horkheimer ve Adorno, kitle kültürüne yönelik eleştirilerini *kültür endüstrisi* kavramı üzerine inşa etmiştir. Bu kavram, kapitalist üretim ilişkileri çerçevesinde kültürün de ticari bir meta haline geldiğini ifade etmektedir.[190] Kültür, artık bireysel çabalarla ve organik bir şekilde gelişen bir olgu olmaktan çıkmış; planlı ve endüstriyel bir modelle kitleler için sistematik şekilde üretilen bir ürün halini almıştır. Bu dönüşümün bir sonucu olarak sanat, devrimci ve eleştirel karakterini büyük ölçüde yitirmiştir.[191]

Otantik sanatsal ifade, modern toplumun baskıcı ve insanlık dışı koşullarına karşı çıkarak bireysel düşüncenin ve direnişin gelişimini teşvik eder. Buna karşın, popüler sanat, yüzeysel olarak kültürü kitlelere ulaştırıyormuş gibi görünmekle birlikte, aslında gerçek sanatın toplumsal vicdanı harekete geçirme ve toplumsal kusurları sorgulama işlevini

---

[186] Robin Celikates ve Jeffrey Flynn, "Critical Theory (Frankfurt School)", **Stanford Encyclopedia of Philosophy**, 12.12.2023, https://plato.stanford.edu/entries/critical-theory/, (04.12.2024).
[187] Pınar Eraslan, "Kitle Toplumunun Kültürel Yapısı ve Günümüzün Açıklama Biçimi Olarak Magazin Söylemi", **Marmara İletişim Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 4, 1993, s. 145.
[188] Robin Celikates ve Jeffrey Flynn, "Critical Theory (Frankfurt School)", **Stanford Encyclopedia of Philosophy**, 12.12.2023, https://plato.stanford.edu/entries/critical-theory/, (04.12.2024).
[189] Eraslan, s. 145.
[190] Kellner, (Frankfurt).
[191] Shane Gunster, "Revisiting the Culture Industry Thesis: Mass Culture and the Commodity Form", **Cultural Critique**, Sayı: 45, 2000, s. 48.

saptırır. Horkheimer, bu durumu “kötü toplumsal vicdan” kavramıyla ifade eder. Bu kavram, popüler sanatın, toplumun adaletsizliklerini, eşitsizliklerini ve baskıcı yapıları sorgulamaktan ziyade, onları gizleyen ve görünmez kılan bir "vicdan rahatlatıcı" mekanizma olarak işlev gördüğünü anlatmaktadır.[192]

Adorno ve Horkheimer’a göre kültür endüstrisi ürünleri ilk bakışta çeşitlilik arz ediyormuş gibi görünseler de özünde belirli bir kalıba sıkışmış, tekrarlayan ve tekdüze bir doğaya sahiptir. Aynı karakter tipleri, olay örgüleri ve temalar sürekli yeniden üretilmekte, bu durum gerçek bir yenilik veya özgünlüğün ortaya çıkmasını engellemektedir. Dolayısıyla, görünürdeki çeşitliliğin altında yatan asıl ideolojik işlev, kitlelerin uyumunu ve edilgenliğini pekiştirmektir. Zira, kültür endüstrisi sürekli olarak formüle dayalı içerikler sunduğundan (benzer senaryolar, karakterler vb.) izleyiciyi eleştirel düşünmeye teşvik etmek yerine pasifleştirir.[193]

Bu nedenle, kültürel bir ürünün içeriğine odaklanmak -örneğin bir filmin sisteme karşı mı yoksa sistemi destekleyici mi olduğunu tartışmak- Adorno ve Horkheimer’a göre asıl meselenin göz ardı edilmesine neden olur. Onlara göre, önemli bir ürünün *ne* söylediği değil, *nasıl* söylediğidir. Çünkü içerik ne olursa olsun, kitle kültürünün temel amacı, izleyiciyi eğlendirmek ya da zihnini dağıtarak eleştirel düşünme kapasitesini köreltmek, yani akıldan ziyade duygularına hitap etmektir.[194]

Adorno’ya göre boş zamanı domine eden kitle kültürü, bireyleri özgürleştirmekten ziyade kapitalizme hizmet eden bir mekanizmadır. Kitle kültürü ürünleri, eleştirel düşünceye yer açmak yerine, bireylerin tekrarlayan üretim-tüketim döngüsünde kalmasını garantiler. Bu ürünler, tanıdıklık ve rahatlama duygusunu hedeflediğinden, alışılmışın dışında veya dönüştürücü bir deneyim sunmaz. Sonuç olarak bireyler, boş zamanlarını da iş hayatında olduğu gibi rutinler içerisinde geçirerek, aynı döngüler içinde hapsolur.[195]

Bu bağlamda, kitle kültürü, kapitalist sistemi sürdüren bir “sosyal çimento” olarak değerlendirilmiştir.[196] Çalışmadan “özgürleştirdiği” iddia edilen kitle kültürünün sunduğu

---

[192] Arnold Schuetz, “The Frankfurt School and Popular Culture”, **Studies in Popular Culture,** Cilt: 12, Sayı: 1, 1989, s. 5.
[193] Gunster, s. 42.
[194] Gunster, s. 42.
[195] Gunster, s. 42.
[196] Zhen, s. 27.

özgürlük aslında bir yanılsamadan ibarettir. Bu endüstri, aslında bireyleri boş zamanlarında kaçmak istedikleri kontrol sistemine daha çok entegre etmektedir.[197]

Horkheimer'a göre, kitle kültürü ile mücadelede en etkili araç, onun toplumsal adaletsizliği nasıl sürdürüp pekiştirdiğine dair bir farkındalık yaratmaktır.[198] Çünkü Frankfurt Okulu'na göre, kitle medyası, kapitalist toplumun sürdürülebilmesinde şiddet içeren araçlardan bile daha güçlü bir etkiye sahiptir. Bu etkinin kökenleri dört ana başlık altında açıklanmıştır. İlki, kitle medyasının iletişim sürecindeki asimetridir. Kitle medyasının içeriği, ayrıcalıklı gruplar tarafından kontrol edilerek üretilirken, tüketici kitleler yalnızca pasif bir şekilde bu içeriğe maruz kalmaktadır. İkincisi, kitle medyasının gerçek olanla olmayanı birbirine karıştırmasıdır.[199] Kültür ürünleri gerçeğe ne kadar yakın bir içerik sunarsa, bireyler de gerçek hayatın bu sunumlara benzer olduğuna o kadar inanmaya eğilimlidir. Sonuç olarak, medya ne kadar gerçekliği taklit ederse, eleştirel düşünme ve alternatif yaşam biçimlerini hayal etme yetisi de o kadar baskılanır.[200] Ayrıca, bu temsiller kitlelerin davranışlarını maruz kaldıkları içeriğe göre şekillendirmesi riskini doğurur. Üçüncü olarak, kitle medyası bireylerin özgür düşünme kapasitesini zayıflatır. Bunun sebebi medyanın belirli düşünceleri ya da yaşam tarzlarını sürekli olarak tekrarlayarak, bireylerin bunları-sorgulama kapasitelerini kırmasıdır. Bu bağlamda, Marcuse kitle medyasının yarattığı çeşitlilikten yoksun insanı "tek boyutlu insan" olarak tanımlamaktadır. Dördüncüsü ise kitlelerin farkında olmadan medyayı elinde tutan sınıfların kontrolü altında benzer arzular, fikirler ve davranışlar geliştirmeleridir. Frankfurt Okulu'nda bu durum "bireyselliğin sonu" olarak tasvir edilmiştir.[201]

Frankfurt Okulu'nu eleştirenler, okulun temsilcilerinin, geleneksel elit kültüre olan bağlılıkları sebebiyle, kültür endüstrisinin insan kültürüne ne kadar entegre olduğunu tam olarak kavrayamadıklarını ileri sürmüşlerdir. Bunun bir uzantısı olarak da ortaya koydukları görüşlerde pesimizmin baskın geldiğini ve bu yüzden kültür endüstrisinin yarattığı problemlere çözüm öneremedikleri ifade edilmiştir. Ancak, bu eleştiriler, okulun

[197] Gunster, s. 46.
[198] Eraslan, s. 144.
[199] Zhen, s. 26.
[200] Gunster, ss. 43-44.
[201] Zhen, s. 26.

hâlâ üzerine tartışılmaya devam eden bir etki yarattığını ve kitle kültürüne dair derinlemesine analizler sunduğu gerçeğini değiştirmemektedir.[202] Bu etki, okulun çağdaş sosyo-ekonomik gelişmeleri analiz etme biçimi ve tüketim kültürü, teknolojinin toplumdaki rolü, kitle medyasının etkisi gibi kritik konularda eleştirel bakış açıları sunmasından kaynaklanmaktadır. Bazı noktalarda okulun görüşleriyle ters düşenler için dahi, Frankfurt Okulu, kitle toplumunun işleyişine dair keskin içgörüler sunmaktadır.[203]

1.3.2. Kültürel Çalışmalar (Birmingham) Okulu

Kültürel Çalışmalar Okulu, II. Dünya Savaşı sonrasında Britanya'da ortaya çıkmış bir ekoldür. 1964 yılında Birmingham Üniversitesi'nde kurulan Çağdaş Kültürel Çalışmalar Merkezi (CCCS), bu okulun öncüsü olmuştur ve bu nedenle Birmingham Okulu olarak da anılmaktadır. Okulun başlıca teorisyenleri Richard Hoggart, Stuart Hall ve Richard Johnson'dır. 1980 yılı itibarıyla okulun görüşleri Kanada, Avustralya ve ABD'ye kadar yayılmıştır.[204]

Hoggart tarafından kurulan okul, kuruluşu itibarıyla elitist kültürden uzaklaşarak, sıradan insanların günlük yaşam pratiklerinde yer etmiş olan televizyon, popüler müzik gibi elitler tarafından genellikle küçümsenen kitle kültürünü anlamanın, toplumun anlamlandırılmasında önemli bir rol oynadığı felsefesini benimsemiştir. Bu felsefe, geleneksel akademik hiyerarşileri aşarak, hiyerarşileri gözetmeyen ve daha kapsayıcı bir bilgi üretimini teşvik etmiştir.[205]

Birmingham Okulu, Yeni Sol Hareketi ile paralel bir çizgi izlemiştir. Yeni Sol, 1950'lerin sonlarına doğru İngiltere'de yayılan bir harekettir. Bu hareket, Stalinist düşüncelerin Marksizm üzerindeki olumsuz etkilerini aşmayı ve Marksizm'e daha hümanist bir perspektiften yeniden yaklaşmayı hedeflemiştir. Yeni Sol, bu şekilde sol düşüncenin yeniden canlandırılmasını amaçlamış ve İngiliz sosyalizminin küresel

---

[202] Zhen, s. 27.
[203] Schuetz, s. 1.
[204] Qian Wu, "A Comparison between Frankfurt and Birmingham Schools in the Study of Mass Culture", **Frontiers in Humanities and Social Sciences,** Cilt: 4, Sayı: 10, 2024, s. 248; Zhen, s. 27.
[205] David Rowe, "Birmingham Centre for Contemporary Cultural Studies", **Wiley-Blackwell Encyclopedia of Social Theory**, 2017, ss. 1-2.

mücadelenin bir parçası haline gelmesi gerektiğine inanmıştır. Stalinizmin etkisiyle sosyalizmin insancıllıktan uzaklaşmasına karşılık olarak "sosyalist hümanizm" geleneğini yeniden canlandırmayı savunmuşlardır.[206]

Birmingham Okulu, bu düşünsel çerçevede bireylerin günlük kültürel pratiklerini inceleyerek kapitalist hegemonyaya karşı yeni direniş yolları geliştirmeyi amaçlamıştır.[207] Okulun temel amacı, direnişin kaynaklarını açığa çıkararak toplumsal değişimi teşvik etmek ve bireyleri üzerlerinde baskı kuran güçlerden kurtarmaktır.[208]

Birmingham Okulu'nun teorisyenleri, bazı açılardan Frankfurt Okulu'nun görüşlerine paralel fikirler ileri sürmüş, ancak belirli yönlerden bariz bir ayrışma göstermişlerdir. Her iki okul da kültürün ticarileştiğini ve bunun otantik kültürü değersizleştirdiğini savunmaktadır.[209] Ayrıca, her iki okul da işçi sınıfının kapitalist topluma entegrasyonunun devrimci bilinci zayıflattığı ve bu süreçte kitle kültürünün önemli bir rol oynadığı konusunda ortak bir görüşe sahiptir. Her iki okul da kitle kültürünün kapitalist yapıları meşrulaştırdığına ve bireyleri bu yapılarla uyumlu hale getirdiğine kanidir. Dolayısıyla, Birmingham Okulu, Frankfurt Okulu'nun bireylerin kapitalist topluma uyumunda kitle kültürünün etkili olduğu görüşünü reddetmemektedir.[210]

Birmingham Okulu'nun Frankfurt Okulu ile paylaştığı bir diğer görüş, kültürün, sosyal, siyasal ve ekonomik gerçekliklerden bağımsız bir şekilde ele alınamayacağıdır. Bu anlayış çerçevesinde her iki okul da akademik ayrışmaya karşı çıkarak disiplinlerarası bir yaklaşım benimsemiş, kültürü etkileyen ekonomik sistemleri, kültürel eserlerin incelenmesini ve kültür içeriklerinin alıcılarda yarattığı etkiyi kapsayan geniş bir analiz biçimi kullanmıştır.[211]

---

[206] Jacob Clark Thurman, **The Making Of The First New Left In Britain**, (Doktora Tezi), Indiana Üniversitesi Tarih Departmanı, Aralık 2011, ss. 1-2.
[207] Rowe, s. 2.
[208] Doug Kellner, "Cultural Marxism, British cultural studies, and the reconstruction of education", **Educational Philosophy and Theory**, Cilt: 55, Sayı:13, 2023, (Cultural), s. 8.
[209] Wu, s. 248.
[210] Kellner, (Cultural), ss. 6-7.
[211] Douglas Kellner, "The Frankfurt School and British Cultural Studies: The Missed Articulation", **University of California, Los Angeles**, https://pages.gseis.ucla.edu/faculty/kellner/Illumina%20Folder/kell16.htm, (09.12.2024), (British).

Fakat Frankfurt Okulu'nun karamsar bakış açısının aksine, Birmingham Okulu kitle kültürünü reddetmek yerine halkla yakınlaşmayı ve halkı anlamayı amaçlamaktadır. Onlara göre, kitle kültürü ile elit kültürü arasındaki farklar, estetik değer açısından birbirlerinden üstün olma durumuna yol açmaz. Kültürler, birbirinden daha iyi ya da daha kötü olamazlar; her biri sadece belirli yaşam biçimlerini yansıtır. Bu nedenle, Frankfurt Okulu'nun aksine, kitle kültürünü olumsuz bir biçimde damgalamazlar.[212] Ayrıca, Frankfurt Okulu'nun yaklaşımının kitlelerin marjinalize edilerek arka plana atılmasına ve seslerinin daha da kısılmasına yol açtığını düşünmektedirler. Bu sebeple kitlelerin sesinin duyulmasını savunarak, sıradan insanların kültürel ifadelerini tanımayı ve meşrulaştırmayı önerirler. Bu yaklaşım, dönemin sosyal ve kültürel bağlamında devrimci bir nitelik taşır.[213] Bir diğer ayrışan görüşleri ise kitle kültürünün sadece yukarıdan dayatılan bir olgu olmadığı; kitlelerin yalnızca pasif tüketiciler değil, bu kültürün ortaya çıkışında aktif pay sahipleri olduğudur. Hall'a göre, iletişim araçlarıyla yayılan mesajların alıcıları, bu mesajları kendi kişisel altyapıları, önceki inançları ve deneyimlerine göre yorumlar ve bu yorumlama, ürünün yaratıcısının iletmek istediği mesajdan farklı olabilir. Bu durum, alıcıyı pasif bir katılımcı olmaktan çıkararak, aktif bir yorumlayıcı konumuna getirir. Dolayısıyla, kitle kültürü sadece elitler tarafından yönetilmez; aksine, bu kültür, sıradan insanlar da dahil olmak üzere toplumsal kesimlerin dinamik bir etkileşimi sonucu ortaya çıkar.[214]

Bu perspektifi yansıtan bir örnek, okulun önemli teorisyenlerinden John Fiske'nin popüler kültüre ilişkin yaklaşımında belirgin şekilde kendini göstermektedir. Fiske'ye göre, popüler kültürün değeri, onun evrensel cazibesinden kaynaklanmaktadır. Bir ürün ne kadar popülerse, döneminin baskın sosyal gerçekliği, değerleri ve kuralları ile o kadar ilişkilidir. Bu bağlamda Fiske, kültürel ürünlerin kapitalist ideolojinin bir uzantısı olarak üretildiğini kabul etmekle birlikte, popülerliklerinin sadece finansal sebeplerle açıklanamayacağını belirtmiştir. Çünkü kültürel ekonomi, diğer ekonomik modellerden farklı olarak, sadece üreticilerin kontrolünde olmayan ve tüketicisinin de ürünleri

[212] Zhen, s. 27.
[213] Ibe Ogbobuike Ibe, "Conceptions of Popular Culture: Frankfurt vs. Birmingham", **Port Harcourt Journal of History & Diplomatic Studies**, Cilt: 6, Sayı: 2, 2019, ss. 466-467.
[214] Zhen, s. 27.

anlamlandırma ve onlardan keyif alma süreçlerine aktif katkı sağladığı bir alandır. Bu nedenle Fiske, kültürel alanda üretici ile tüketici arasındaki sınırların belirgin olmadığını savunmaktadır.[215]

Buna karşın, Birmingham Okulu'nun önemli teorisyenlerinden Raymond Williams, popüler kültür ile işçi sınıfının kültürünün birbirine karıştırılmaması gerektiğinin altını çizmiştir. Williams'a göre, popüler kültürün yaratıcısı kapitalist ticaret sınıfı olduğundan, işçi sınıfı bu kültürü tüketse de ürünler işçi sınıfının değerlerini ve yaşam biçimlerini yansıtmaz.[216]

Birmingham Okulu teorisyenlerinin Frankfurt Okulu'ndan ayrıldığı bir diğer önemli nokta ise gençlik kültürünü statükoya karşı direnç gösterebilen önemli bir alan olarak değerlendirmeleridir. Okulun teorisyenleri, punk veya siyah milliyetçiliği gibi alt kültürlerin ana akım değerlere karşı durarak kendilerine özgü bir yaşam biçimi yaratmasını önemli bir gelişme olarak değerlendirmiştir. Onlara göre bu durum, kültürün, baskın kültüre karşı duran, sosyal değişime öncülük edebilecek alt kültürler yaratma potansiyelini ve bireylerin ana akıma alternatif kimlikler geliştirebileceğini göstermektedir.[217]

Frankfurt Okulu'na karşıt bir diğer perspektifi ise Hoggart ortaya koymuştur. Hoggart'a göre, çalışan bireyler, kitle kültürünü hayatlarının gerçekliğinden bir kaçış aracı olarak değil, aksine kendi duygularıyla daha derin bir bağ kurabilmek için tüketmektedirler. Örneğin, bir TV programı onların mücadelelerini, mutluluklarını, isteklerini yansıttığı takdirde, bu programı izlemeyi tercih etmektedirler.[218]

E.P. Thompson ise kitle kültürünü sadece baskın güçlerin şekillendirdiği bir kültür olarak değil, aynı zamanda bu güçlere karşı direnç gösterilebilecek bir alan olarak görmektedir. Thompson'a göre, kitle kültürü işçi sınıfının kendine özgü deneyimlerini ve perspektiflerini yansıtarak ortak bir kimlik inşa edebilir; bu süreç, statükoya karşı bir meydan okuma fırsatı sunabilir. Diğer bir deyişle, kitle kültürü, işçi sınıfının sanayi

[215] Bibin Sebastian, "Birmingham School Of Cultural Studies: An Overvıew", **Ijariie**, Cilt: 3, Sayı: 5, 2017, s. 1341.
[216] Sebastian, s. 1340.
[217] Kellner, (Cultural), s. 7.
[218] Wu, s. 249.

toplumunun baskısına karşı durabileceği bir direnç alanı yaratabilir.[219] Bu bağlamda, Birmingham Okulu kitle kültürünü diyalektik bir olgu olarak ele almış ve kitle medyasının yayılmasının, bir yandan baskın güçlerin ideolojilerini dayatmasına olanak sağladığını, diğer yandan bu ideolojilere karşı direnç imkânı sunduğunu savunmuştur.[220]

Görüldüğü üzere, Birmingham Okulu, Frankfurt Okulu'na kıyasla daha iyimser bir yaklaşım benimsemiştir. Birmingham Okulu'na göre kitleler, kendilerine her dayatılan bilgiyi kabul eden pasif alıcılar değil, kendi değerleri doğrultusunda bazı bilgileri onaylayıp bazılarını reddetme yeteneğine sahip, aktif katılımcılardır. Bu bağlamda, Birmingham Okulu perspektifinden işçi sınıfı, becerikli ve boyun eğmeyen bir kitledir.[221]

Bugün itibarıyla yapılan değerlendirmelerde, birçok kültürel tartışmanın şekillenmesinde önemli bir rol oynayan Birmingham Okulu'nun etkisi geniş bir biçimde kabul edilmektedir. Ne var ki, okul, 21. yüzyılın başlarına gelindiğinde, yenilikçi tavrından saparak daha muhafazakâr bir çizgiye yönelmiş ve nihayetinde 2002 yılında kapanmıştır. Bununla birlikte, Birmingham Okulu'nun mirası ve etkisi, özellikle Toronto ve Amerikan okulları gibi yeni akademik çevrelerde hâlâ belirgin bir şekilde hissedilmektedir.[222]

Okula yönelik eleştiriler, teorisyenlerinin kitlelerin kültür ürünlerini yorumlamadaki aktif rolüne fazla odaklandığını ve tüketiciyi domine eden büyük endüstrilerin gücünü göz ardı ettiğini belirtmektedir. Bu bağlamda, bazı eleştirmenler, Frankfurt Okulu'nun pesimist görüşleri ile Birmingham Okulu'nun zaman zaman fazla iyimser olarak değerlendirilen yaklaşımının bir sentezinin, kitle iletişimi ve kitle kültürü arasındaki ilişkinin daha derinlemesine ve kapsamlı bir şekilde anlaşılmasına katkı sağlayacağı görüşündedir.[223]

[219] Wu, s. 249.
[220] Rowe, s. 2.
[221] Wu, s. 249.
[222] Sebastian, ss. 1341-1342.
[223] Zhen, s. 28.

1.4. KİTLE TOPLUMU TEORİSİ ELEŞTİRİLERİ VE TEORİNİN LİMİTLERİ

Kitle toplumu teorisyenlerinin modern toplumu tanımlamak için kullandığı "kitle" kavramı, teoriyi eleştirenler tarafından gerçeği yansıtmayan bir kavram olarak değerlendirilmiştir. Kitle toplumuna yönelik eleştirilerin başlıca sebebinin, Amerika'da, özellikle de II. Dünya Savaşı sonrasında endüstrileşmenin belirgin şekilde büyümesiyle birlikte, işçi sınıfının refah seviyesindeki artış olduğu düşünülmektedir. Akademisyenler, refah seviyesi yükselmiş bu bireylerin, daha bireysel hale geldiğini ve dolayısıyla kitle üyesi olarak kabul edilemeyeceklerini ileri sürmüşlerdir. Yaşam standardındaki artış, eğitime ve siyasete katılımın artması, toplumun pasif bir kitle olarak algılanmasına dayanan yaklaşımın demode görülmesine sebep olmuştur. Ayrıca refah seviyesindeki artışla paralel olarak, 20. yüzyılın başlarında yoğun şekilde gözlemlenen sosyal gerilimlerin, grevlerin ve protestoların savaş sonrası dönemde azalması da dönemin eleştirmenlerinin önceki karamsar yaklaşımları sorgulamalarına ve daha iyimser bir perspektif geliştirmelerine zemin hazırlamıştır.[224]

Değişimin bir diğer tetikleyicisi de II. Dünya Savaşı sonrasında başlayan Soğuk Savaş döneminin kendine özgü konjonktürüdür. Soğuk Savaş öncesinde, faşist rejimlerin iktidara gelmesiyle ortaya çıkan kitlelerin manipüle edilerek aşırı ideolojilere yönelmesi endişesi, Soğuk Savaş'ın başlamasıyla yerini Sovyetler Birliği'nin genişlemesi ve yayılması endişesine bırakmıştır. Bu dönüşüm, öncesinde kendi toplumlarını eleştirel bir gözle değerlendiren düşünürlerin, komünizme karşı durmak adına Batı'nın demokratik toplumlarını; endüstriyel başarı, sosyal ilişkiler ve teknolojik gelişmeler gibi yönlerden övmeye başlamalarına sebep olmuştur.[225]

Bu bağlamda, kitle toplumu teorisine yöneltilen eleştiriler, özellikle teorinin insan ilişkilerine dair kötümser varsayımlarını hedef almıştır. Teorinin, bireylerin toplumsal bağlardan kopuk ve güç odaklarının manipülasyonuna açık olduğu yönündeki iddiasına karşı çıkan eleştirmenler, insan ilişkilerinin ve grup dinamiklerinin en katı organizasyonlarda dahi hayati önem taşımaya devam ettiğini savunmuştur. Bu görüşlerini

[224] Lang, s. 1001.
[225] Lang, s. 1002.

desteklemek üzere, fabrikalar, bürokrasiler ve askeriye gibi yerlerde bile grup aidiyetlerinin ve insan ilişkilerinin, bireylerin davranışlarını şekillendirmedeki belirleyici rolünü gösteren araştırmaları öne sürmüşlerdir. Edward Shils ve Elihu Katz gibi sosyologların bu alanda yaptığı derlemeler de grup dinamikleri ve sosyal bağların önemini koruduğu fikrini güçlendirmiş ve kitle toplumu teorisinin öne sürdüğü, izole ve güç odaklarının manipülasyonuna her daim açık birey prototipinin gerçekle tam olarak örtüşmediği düşüncesine zemin hazırlamıştır.[226]

Kitle toplumu teorisine ilişkin eleştirel görüşleri bulunan başlıca sosyologlardan biri Edward Shils'tir. Shils, kitle toplumu teorisinin endüstriyel toplumu betimleme şeklini, Hobbes'un doğa durumuna benzetmektedir. Bu tasvirde, bireyler özünde bencil, izole ve ancak bir demagogun teşvikiyle harekete geçen yığınlar olarak betimlenir; kaosu ise yalnızca elitlerin baskısı ve kitlelerin kayıtsızlığı dizginler. Shils'e göre bu betimleme, Batı toplumunun aşırı basitleştirilmiş ve bazı açılardan egzajere edilmiş çarpık bir tasviridir. Aşırı basitleştirilmiştir, çünkü modern hayatın kompleks yapısını göz ardı eder. Abartılmıştır, çünkü ona göre kitle toplumu tanımına gerçekten uyan bir toplumun, zorlamayla bile kendini sürdürebilmesi mümkün değildir. Shils ayrıca, kitle toplumu teorisyenlerinin ideal toplum olarak belirttiği, değerler konusunda neredeyse hiç uzlaşmazlığın olmadığı, yakın bağlı lokal topluluklarla bir bütün gibi hareket eden bir topluluk modelinin çağdaş hayatla bağdaşmadığını ve ulaşılmaz olduğunu ileri sürmektedir.[227]

Shils, kitle toplumu teorisinin öngördüğünün aksine, eski toplumlarda apati ve zorlamanın daha yaygın olduğunu savunmaktadır. Modernleşme öncesi toplumlarda, elit sınıf ile halk arasındaki etkileşimin oldukça sınırlı olduğunu ve bu etkileşimin çoğunlukla kontrol sağlamak amacıyla zorlamaya dayandığını vurgulamaktadır. Bu durum, modern toplumda olduğu gibi merkezi otorite ile halk arasında düzenli bir etkileşime dayalı bir uzlaşmanın olmadığını gösterir. Bu da demektir ki, halk, eskisinden daha aktif bir katılımcı haline gelmiştir. Merkezi otoritenin eskisine göre genişlemesi ve -tam anlamıyla eşit bir katılım hakkı olmasa da- daha fazla insanın merkezi otoritenin kurum ve

[226] Lang, s. 1002.
[227] Shils, (Theory), s. 47.

kuruluşlarına dahil olabilmesi, bu durumu destekleyen bir kanıttır.[228] Shils ayrıca, sıradan insanın alım gücü, dolayısıyla da politik gücü arttıkça, elitlerin kitleleri dikkate alma zorunluluğunun da arttığını belirtmektedir.[229]

Shils'e göre bu durum uygarlık kavramının kitle toplumunda daha yaygın hale gelmesini sağlamıştır. Çünkü uygarlık, vatandaşların kamusal alana katılımını, toplumsal kurallara uyumlanmasını ve iş birliği içinde çalışmasını ifade etmektedir. (Edward, 56) Kitle toplumunda karizma anlayışı, yani bireyler ya da kurumlara kutsiyet ve otorite atfedilmesi durumu dönüşüm geçirmiş ve soya ya da unvana bağlı olmaktan çıkarak bireyin doğuştan sahip olduğu bir nitelik olmaya evrilmiştir. Shils'e göre karizmanın demokratikleşmesi, bireye verilen değeri artırarak, kişilerin toplumsal rollerine değil, bireysel özelliklerine ve eylemlerine göre değerlendirilmesini sağlamıştır. Bu durum, bireyin hem kendisinin hem de onu gözlemleyenlerin, onu özgün yapan özelliklere daha fazla odaklanmasını sağlamıştır. Bu süreç, insan ilişkilerinin de evrilmesine yol açmış ve geçmişteki katı kuralların şekillendirdiği etkileşimlerin geride kalmasını, bireylerin özgün kimlikleriyle daha derin ve anlamlı ilişkiler kurabilmelerini mümkün kılmıştır. Bu da ilişkilerde eşitlik ve kapsayıcılığın artmasını sağlamıştır.[230]

Bununla birlikte, Shils, kitle toplumundaki birey olma algısının yanıltıcı olabileceğini de kabul etmektedir. Shils, kitle toplumu teorisyenlerinin savunduğuna paralel olarak, medya, reklamcılık ve sosyal ağların artan etkisiyle, kitle toplumunda bireylerin "trend" olana öncekinden çok daha fazla maruz kaldıklarını ve bu durumun ana akım kültüre uyum sağlama yönünde hareket etmelerine neden olabileceğini düşünmektedir. Bu süreç, bireylerde sahte bir bireysellik duygusu yaratabilir; yani bireyler, özgün eğilimlerini ifade ettiklerini düşünürken, aslında dominant kültürün beklentilerine göre davranıyor olabilirler. Ancak Shils'e göre, buna rağmen, kitle toplumu; bireyi, kişisel seçme özgürlüğünü ve bireysel deneyimi toplumun odağına yerleştirerek, bireylerin rollerinin büyük ölçüde sınıf veya din gibi sabit olgularla belirlendiği geleneksel toplumdan olumlu bir kayma sağlamıştır.[231]

---

[228] Shils, (Theory), ss. 53-54.
[229] Shils, (Theory), ss. 54-55.
[230] Shils, (Theory), ss. 57-58.
[231] Shils, (Theory), s. 58.

Teoriyi eleştiren bir diğer sosyolog Harold Wilensky ise kitle toplumu teorisinin öngördüğü bireyler arası kopukluk ve yabancılaşma durumunun gerçeği yansıtmadığını düşünmektedir. Ona göre, toplumdaki *sosyal farklılaşma* ile şekillenen gruplar, bireyler arası yabancılaşmayı engellemede önemli bir rol oynamaktadır. Sosyal farklılaşma, bireylerin çeşitli kategoriler altında gruplanmasını sağlayan ayrımlar olarak tanımlanabilir. Wilensky'e göre meslek, yaş, din veya yaşam biçimleri gibi unsurlara dayalı olarak oluşan bu kategoriler, bireylerin toplumdan yabancılaşmasını engellemekte önemli bir işleve sahiptir. Örneğin belirli bir mesleği icra eden bireylerin oluşturduğu topluluklar, güçlü bir aidiyet ve kimlik duygusu yaratarak, bireylerin toplumla bağlarını güçlendirmektedir.[232]

Teoriyi eleştiren bir diğer önemli sosyolog ise Amerikalı Daniel Bell'dir. Bell'e göre kitle toplumu teorisi, farklı ideolojik fikirlerden etkilenen, oldukça dağınık olan ve sağlam bir temele dayanmayan bir teoridir. Ona göre, teori mantıken tutarsızdır ve teorisyenlerini bir araya getiren tek unsur "değerlerin çöküşü" gibi belirsiz bir kavramdır. Ona göre, bu kavram, tartışılan toplumsal meseleler ile ilgili yeterli bir açıklama ve çerçeve sunmamaktadır.[233]

Bell'in bu yaklaşımına karşı çıkan Kurt Lang'e göre ise teorinin çelişkili olması beklenen bir durumdur ve bu çelişki, kitle toplumunun karmaşık doğasının bir yansımasıdır. Lang, kitle toplumunun etkilerinin çok derin olduğunu, birey, kültür ve politika üzerinde çok yönlü etkiler yarattığını belirtir. Lang'e göre bu karmaşık yapı göz önünde bulundurulduğunda, kitle toplumu teorisinin farklı düşünsel altyapılardan beslenen çok sayıda teorisyen tarafından geliştirilmesi anlaşılır ve gereklidir. Zira kitle toplumunun geniş ve çeşitli etkileri, yalnızca tek bir ideolojik perspektiften ele alınamayacak kadar kapsamlıdır. Bu yüzden farklı düşünürlerin, sosyologların, filozofların, muhafazakarların ve Marksistlerin bu teoriyi şekillendirmelerinde bir anlam ve gereklilik bulunmaktadır.[234]

[232] Wilensky, ss. 177-178.
[233] Lang, ss. 1002-1003.
[234] Lang, ss. 1002-1003.

Kitle toplumuna yönelik bir diğer eleştiri ise teorinin ikincil gruplarla ilgili varsayımlarına odaklanmaktadır. Sosyolog Maurice Pinard, kitle toplumu teorisinin, ikincil grupların üyelerinin davranışları üzerindeki etkisini abarttığı görüşündedir. Kitle toplumu teorisyenleri, bu grupları bireylerin sosyal kimliklerini şekillendiren ve davranışlarını yönlendiren önemli referans grupları olarak kabul etmektedir. Ancak Pinard, yapılan araştırmaların, sosyal bağların daha güçlü olduğu ve ikincil grupların bireylerin günlük yaşamlarında daha belirleyici bir rol oynadığının varsayıldığı küçük ve kırsal topluluklarda bile bu grupların referans grubu olarak işlev görmediğini ortaya koyduğunu vurgulamaktadır.[235]

Pinard ayrıca, farklı grupların bir arada bulunduğu çoğulcu toplumlarda, dernekler ve organizasyonlar gibi ikincil grupların bireyler üzerindeki etkisinin, kitle toplumu yapısından bağımsız olarak sınırlı olduğunu belirtmektedir. Ona göre, bireylerin davranışlarını şekillendiren temel unsurlar, ikincil gruplardan ziyade aile ve küçük sosyal ağlar gibi birincil gruplardır. Dolayısıyla, bireylerin ikincil gruplara katılımı, bu grupları bir rehber ya da ilham kaynağı olarak gördükleri anlamına gelmemektedir. Pek çok birey bu tür gruplara pratik nedenlerle, örneğin ağ kurma ya da kaynaklardan faydalanma amacıyla katılmaktadır. Bu durum, ikincil grupların bireylerin değerleri ve tutumları üzerindeki etkisinin kitle toplumu bağlamında yeniden değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir.[236]

Teoriye yönelen bir diğer eleştiri ise Selznick, Kornhauser gibi düşünürlerin kitle toplumu teorisini ideolojiden bağımsız ve sadece nesnel gerçeklere dayanan bilimsel bir teori olarak sunmalarına odaklanmaktadır. Bu soruna dikkat çeken Schofield, teoride *olgular* ile *değer yargılarının* birleştirilmesinin bilimsel güvenliği zedelediğini ve kavramın ideolojik bir hale gelmesine yol açtığını belirtmektedir. Schofield, buna örnek olarak Selznick'in kitle toplumunu analiz etmeyi "toplumsal bir hastalığın teşhisi" olarak tariflemesini göstermektedir. Selznick'in burada yaptığı tarif, açıkça kendi ideolojik perspektifiyle şekillenmiştir. Ancak Schofield, teorinin pozitivist açıdan bilimsel zaafları

[235] Maurice Pinard, "Mass Society and Political Movements: A New Formulation", **American Journal of Sociology**, Cilt: 73, Sayı: 6, 1968, ss. 683-684.
[236] Pinard, ss. 683-684.

olmasına rağmen, analitik değerinin tamamen yok olmadığını da vurgulamaktadır. Ona göre, kitle toplumu teorisi, liberal demokrasinin işleyişiyle ilgili önemli analizler sunmaktadır. Schofield'ın asıl eleştirdiği nokta, teorinin temelinde yer alan yabancılaşma hipotezi gibi bazı varsayımların eleştirilmeden ve sorgulanmadan bir hakikat olarak kabul edilmesidir. Özü itibarıyla Schofield, teorinin sadece betimleyici bir yaklaşım olarak kabul edilmesinin doğru olmadığı görüşündedir.[237]

Schofield, teorinin güvenirliğini zedeleyen bir diğer unsurun da demokratik teorisyenlerin yaklaşımından kaynaklandığını ileri sürmektedir. Schofield, kitle toplumu teorisinde öne sürülen görüşlerin "aristokratik görüşler" ve "demokratik görüşler" olarak kategorize edilebileceğini belirtmiştir. Aristokratikler, açıkça elitlerin kitlelerin etkisinden korunması gerektiğini savunarak şeffaf bir şekilde elitist bir yaklaşım benimsemiştir. Schofield'a göre bu yaklaşım kendi içinde tutarlı olup herhangi bir sorun teşkil etmemektedir. Ancak Kornhauser gibi demokratikler, özgürlüğü en yüksek değer olarak kabul edip, kitle toplumunun esas sorununun elit olmayanların özgürlüğünün korunması olduğunu savunmalarına rağmen, çok önemli bir demokratik kavram olan eşitlik üzerinde neredeyse hiç durmamıştır. Schofield, bu durumun, elit olmayanların güçlenmesini önemseme kisvesi altında gizli bir elitist yaklaşım barındırdığı görüşündedir. Zira demokrasinin hayata geçmesi için eşitlik de en az özgürlük kadar önemli bir prensiptir ancak bu kavram, altta yatan elitist önyargılar sebebiyle geri plana atılmıştır. Schofield'a göre demokratiklerin bu ikircikli tutumu, teorinin nesnelliğini zayıflatmakta ve güvenilirliğini önemli ölçüde zedelemektedir.[238]

Schofield'ın teoriyi subjektif olmakla eleştirdiği bir diğer husus ise teorisyenlerin ikincil gruplara bakış açılarından kaynaklanmaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi, kitle toplumu teorisyenleri; dernekler, dini organizasyonlar gibi ikincil grupların, elitleri ve kitleleri karşılıklı olarak birbirlerinin manipülasyonundan koruduğunu savunmaktadır. Onlara göre, bu gruplar sayesinde farklı görüşteki bireylerin iletişimleri doğrudan değil, aracılar vasıtasıyla gerçekleşir, böylece sağlıksız güç kullanımından arınmış ve dengeli

[237] Josephine Muriel Schofield**, Critique of the Concept of Mass Society***,* (Yüksek Lisans Tezi), British Columbia Üniversitesi, Vancouver, 1971, ss. 42-45.
[238] Schofield, ss. 46-50.

bir etkileşim sağlanmış olur. Dolayısıyla, kitle toplumu teorisyenleri, ikincil grupları bireysel özgürlüğün teminatlarından biri olarak görmektedir. Ancak Schofield'e göre bu perspektif, ikincil grupların olumsuz yönlerini göz ardı etmektedir. Bu eleştirisini desteklemek üzere, 19. yüzyıl liberal düşünürlerinin "grup otoritesinin azalmasının bireysel özgürlüğü artıracağı" görüşünü örnek göstermektedir. Bu görüşün ardındaki temel düşünce, grup dinamiklerinin her zaman bireysel özgürlüğü pekiştirmediği; aksine, bazı durumlarda grup üyeleri üzerinde baskı kurarak, belirli davranış biçimlerinin, değerlerin ve inançların kabul edilmesini zorunlu kılmasıdır. Bu tür bir baskı, grup dışına itilenlerin dışlanmasına yol açmaktadır.[239]

İkincil grupların olası bir diğer olumsuz etkisine de sosyolog Joseph R. Gusfield dikkat çekmektedir. Gusfield, grupların siyasi ılımlılığı teşvik ettiği yönündeki varsayımın her zaman gerçeği yansıtmadığını, özellikle dışlanmış veya yenik düşmüş grupların radikalleşerek üyelerini aşırılığa yönlendirebileceğini belirtmektedir.[240] Bu görüş, Pinard tarafından da desteklenmektedir. Pinard, bu grupların yeni bilgi ve fikirlerin yayılması açısından çok etkili iletişim kanalları olduğunu ifade etmektedir. Ancak bu etkinin çift yönlü bir niteliği bulunmaktadır; bir yandan anlayış temelinde uzlaşmayı destekleyebilirken, diğer yandan aşırı uçtaki fikirlerin yayılmasını kolaylaştırabilmektedir. Dolayısıyla, ikincil grupların etkisi bağlama bağlı olarak sosyal ve siyasi düzeni stabilize edici ya da destabilize edici bir karakter kazanabilir.[241] Schofield'a göre, bu faktörler göz önüne alındığında, kitle toplumu teorisyenlerinin yalnızca olumluya odaklanarak ikincil gruplara dair madalyonun bir yüzünü vurguladığı, diğer yüzünü ise ihmal ettiği anlaşılmaktadır. Bu yaklaşım ise teorisyenlerin toplumsal analizlerinde dengesizliklere ve gerçeklikten sapmalara neden olmaktadır.[242]

[239] Schofield, ss. 90-94.
[240] Schofield, ss. 101-106.
[241] Schofield, s. 106.
[242] Schofield, ss. 90-94.

İKİNCİ BÖLÜM
GÖÇ HAREKETLERİNİN KİTLE TOPLUMUNA ETKİSİ: 2000 SONRASI YENİ DİNAMİKLER

2.1. GÖÇE KISA BİR GENEL BAKIŞ

Göç, insanlık tarihi boyunca varlığını sürdüren kadim bir olgu olmakla birlikte; bu süreci şekillendiren dinamikler ve göç hareketlerinin yoğunlaştığı coğrafyalar, tarihsel, ekonomik ve toplumsal koşullara bağlı olarak farklı evrimler geçirmiştir.[243]

Uluslararası göçün modern tarihi, her biri farklı göç kalıpları ve etken sebepler açısından değerlendirildiğinde, dört önemli döneme ayrılmaktadır. Bunlardan ilki, 1500-1800 yılları arasındaki *Merkantilist Dönem*'dir.[244] Bu dönemin göç hareketlerini etkileyen temel unsur, Avrupa'nın sömürgeleştirme politikaları olmuştur. Avrupa kökenli nüfus; Afrika, Amerika, Asya ve Okyanusya bölgelerine göç ederek bu coğrafyalarda egemenlik kurmuş ve geniş çaplı sömürge yapıları inşa etmiştir. Dönemin bir diğer dikkat çekici göç olaylarından biri de 10 milyondan fazla Afrikalının zorla Amerika kıtasına göç ettirilmesidir.[245]

Bu dönem açısından amaç, yerel nüfusların önemsiz görüldüğü veya yok sayıldığı bölgelerde yerleşim sağlamaktır. Bu aşama, toprak kontrolüyle birlikte, yerleşilen bölgelerde uzun süredir var olan kültürel, etnik ve tarihsel kimliklerin varlığıyla doğrudan etkileşim halinde şekillenmiştir. Bu süreçte yerel kimlikler ya asimile edilmek, baskı altına alınmak ya da mevcut güç ilişkileri içinde dönüştürülmek istenmiştir. Böylece yerleşim

---

[243] International Organization for Migration (IOM), **World Migration Report 2024**, International Organization for Migration Publisher, Geneva, 2024, s. 19.

[244] Merkantilizm, Avrupa'da kapitalizm öncesi dönemde, 16., 17. ve 18. yüzyıllarda egemen olan ekonomik sistemdir. Bu doktrine göre, bir devletin zenginliği; ihracatın artırılması ve ithalatın kısıtlanması yoluyla sağlanır. Merkantilizme göre, dünya genelindeki toplam zenginlik sınırlıdır; yani zenginlik, bir pasta gibi düşünülür ve bir ülke daha fazla zenginlik elde ettiğinde, diğer ülkelere kalan pay azalır. Merkantilistler, bir devletin gücünün, sahip olduğu para ve değerli madenler (altın, gümüş) ile ölçüldüğünü savunur. Bu doktrinin milliyetçi doğası, ulusları yerel pazarlarını koruma amacıyla çeşitli önlemler almaya teşvik etmiştir. Merkantilizmin yerini, 18. yüzyılın ortalarından itibaren serbest ticaret ekonomisi almıştır. Bu konuda bkz. Will Kenton, "What is Mercantilism?", **Investopedia**, 26.02.2024, https://www.investopedia.com/terms/m/mercantilism.asp, (12.03.2025).

[245] Douglas S. Massey, "Patterns and Processes of International Migration in the 21st Century", **Conference on African Migration in Comparative Perspective**, Johannesburg, Güney Afrika, Haziran 2003, s. 1.

sadece arazi ele geçirme değil, aynı zamanda yerel toplumların kimlikleriyle mücadele edilen ve yeniden şekillendirilen karmaşık bir süreç olmuştur.[246]

İkinci dönem ise, 19. yüzyıl ile 1929 arasındaki *Sanayi Dönemi*'dir. Bu dönemdeki göç hareketlerinin temelinde, Avrupa'daki sanayileşme ve kapitalizmin kolonilere yayılması yer almaktadır. Bu süreçte yaklaşık 48 milyon Avrupalı, özellikle ekonomik fırsatlar arayışıyla farklı coğrafyalara göç etmiş ve bu göçmenlerin %60'ı ABD'ye yerleşmiştir. Bu yoğun göç hareketi, I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla yavaşlamış; Büyük Buhran ve II. Dünya Savaşı dönemlerinde ise neredeyse durma noktasına gelmiştir.[247]

Üçüncü dönem, 1920'ler ile 1960'lar arasını kapsayan, *Savaş Sonrası Sınırlı Göç Dönemi* olarak adlandırılabilecek dönemdir. İki savaş arasındaki dönem ve II. Dünya Savaşı sonrasında, ekonomik milliyetçilik ve istikrarsızlık göç akışlarını sınırlandırmıştır. Bu dönemde, göç hareketlerini ekonomik amaçlardan çok zorunluluklar şekillendirmiş ve mülteciler ile yerinden edilmiş kişiler, uluslararası göç hareketlerinin temel aktörleri haline gelmiştir.[248]

Dördüncü dönem ise, *Sanayileşme Sonrası Göç Dönemi* olarak adlandırılmaktadır. Bu dönem kendi içinde ikiye ayrılır: 1960'lardan 1990'lara kadar olan süreç ve 1990'lar sonrasındaki süreç. 1960'ların ortasından itibaren başlayan süreçte göçün gelişmekte olan Afrika, Asya ülkelerinden sanayileşmiş ABD, Kanada ve bunun yanında Almanya ve Fransa gibi Avrupa ülkelerine doğru bir akış izlediği görülmektedir. Bu süreçte petrol zengini Körfez Ülkeleri de göç alan önemli destinasyonlar haline gelmiştir.

1990'lar sonrasında başlayan ve günümüzde devam eden süreç ise, *İkinci Küreselleşme Dönemi* olarak tanımlanır. Bu dönemde, Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte serbest ticaretin yaygınlaştığı ve mal, sermaye ile insan hareketlerinin hız kazandığı yeni bir küreselleşme süreci başlamıştır. Soğuk Savaş'ın sona ermesi, ideolojik mücadelelerle meşguliyetin sona ermesine; Çin ve Sovyetler Birliği ile onların uydu ülkelerinin küresel pazarlardan izole olmasının son bulmasına yol açmış, bu durum küresel ekonominin yeniden canlanmasını sağlamıştır. Aynı dönemde, birçok ülkenin

---

[246] Zygmunt Bauman, "Migration and Identities in the Globalized World", **REMHU – Interdisciplinary Journal of Human Mobility**, Cilt: 18, Sayı: 34, 2010, (Migration), s. 16.
[247] Massey, ss. 1-2.
[248] Massey, s. 3.

liberal demokratik değerleri benimsemesi ve küresel iş birliğini teşvik eden uluslararası kurumların güçlenmesi, serbest ticaretin ve ekonomik entegrasyonun hızlanmasına neden olmuştur. Ülkeler arasındaki ticaretin ve yatırımların artması, yalnızca malların ve sermayenin değil, aynı zamanda insanların da daha fazla hareket etmesine yol açmıştır. Bireyler, daha iyi iş imkanları ve yaşam koşulları için gelişen ekonomilere katılma fırsatlarını kovalamış; küresel sisteme entegre olan ülkeler de artan iş gücü ihtiyaçlarını göçmenlerle karşılamışlardır.[249]

Uluslararası göçmenlere ilişkin mevcut en güncel veriye göre; 2020 yılı itibarıyla dünyada yaklaşık 281 milyon uluslararası göçmen bulunmaktadır; bu rakam, küresel nüfusun %3,6'sına tekabül etmektedir.[250]

2.1.1. Küreselleşme ve Göç: Artan Hareketlilik ve Yeni Göç Biçimleri

Uluslararası göçün dört dönemine bakıldığında, göçün küresel ekonomi, toplum ve siyasetteki dönüşümlerle yakından ilişkili olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, savaşlar, insan hakları ihlalleri ve iklim krizleri gibi zorlayıcı sebepler dışarıda bırakıldığında, küreselleşme, 21. yüzyılın göç hareketlerini tetikleyen başlıca dinamik olarak ortaya çıkmaktadır.[251]

Bu noktada küreselleşmenin tanımına değinmek, konunun doğru çerçevelenmesi bakımından yararlı olacaktır. Küreselleşme, dünya ekonomilerinin, kültürlerinin ve nüfuslarının; mal ve hizmet ticareti, yatırım akışları, teknoloji transferi ile insan ve bilgi hareketliliği sayesinde giderek artan bir şekilde birbirine bağımlı hale gelmesini ifade etmektedir.[252]

---

[249] Massey, ss. 3-5.
[250] International Organization for Migration (IOM), **World Migration Report 2024**, International Organization for Migration Publisher, Geneva, 2024, s. 19.
[251] United Nations Department of Economic and Social Affairs Population Division, **International Migration and Sustainable Development**, United Nations, New York, 2024, s. 12.
[252] Melina Kolb, "What Is Globalization? And How Has the Global Economy Shaped the United States?", **Peterson Institute for International Economics**, 29.10.2018, https://www.piie.com/microsites/globalization/what-is-globalization, (10.04.2025).

Dolayısıyla küreselleşme, yalnızca açık sınırlar ve piyasadaki ürünlerin serbest dolaşımı gibi nesneler üzerinden işleyen bir süreç değil; derin insani sonuçları olan, sadece ekonomiyi değil siyaseti de etkileyen ve göçmen kimlikleri, çokkültürlülük, entegrasyon gibi sorunları gündeme taşıyan çok boyutlu bir dönüşüm sürecidir.[253]

İlk küreselleşme dalgası, Avrupa'daki sanayileşmenin başlamasıyla 1800–1929 yılları arasında yaşanmıştır. Milyonlarca insanın Avrupa'dan seyrek nüfuslu ve sanayileşen ülkelere; özellikle Amerika ve Okyanusya'ya göç ettiği bu dönem, I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle ani bir şekilde sona ermiştir. Savaş, büyük bir yıkıma yol açarak küresel ekonomiyi derinden sarsmıştır. İkinci küreselleşme dalgası ise II. Dünya Savaşı'nın ardından başlamış ve küresel ekonomik büyümeyi hızlandırmak amacıyla Birleşmiş Milletler, Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu gibi uluslararası organizasyonların kurulmasıyla desteklenmiştir. Bu dönemde uluslararası ticaret engelleri önemli ölçüde azaltılmıştır. Özellikle 1979'da Çin'in piyasa reformları ve 1991'de Sovyetler Birliği'nin çöküşü gibi kilit gelişmeler, küresel ekonominin yeniden inşasına katkı sağlamıştır.[254]

Küreselleşme ve göç arasındaki ilişki ele alındığında bazı temel unsurların öne çıktığı görülmektedir. Bunlardan ilki, küresel medya ve internetin yaygınlaşmasıdır. Bu gelişme, daha iyi yaşam koşullarının mümkün olabileceği konusunda farkındalık yaratmış ve göçü pek çok kişi için geçerli bir seçenek haline getirmiştir. Ayrıca Batı tarzı yaşam biçimlerinin ve tüketim alışkanlıklarının küresel ölçekte yayılması, yoksul bölgelerde yaşayan bireylerde yoksunluk hissinin derinleşmesine yol açmış; bu durum göç hareketliliğini artıran önemli bir tetikleyici işlevi görmüştür. Öte yandan, iletişim teknolojilerindeki ilerlemeler sayesinde göçmenlerin çevrimiçi ağları kullanarak aileleri ve arkadaşlarıyla sürekli iletişimde kalabilmeleri, göçü psikolojik açıdan daha katlanılabilir kılmıştır. Benzer şekilde, ulaşım altyapısındaki gelişmeler de kişilerin daha

[253] Margaret A. G. Gibson ve Anne Ríos Rojas, "Globalization, Immigration, and the Education of 'New' Immigrants in the 21st Century", **Current Issues in Comparative Education**, Cilt: 9, Sayı: 1, 2006, s. 69.
[254] Katharine M. Donato ve Douglas S. Massey, "Twenty-First-Century Globalization and Illegal Migration", **The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science**, Cilt: 666, Sayı: 1, Temmuz 2016, ss. 8-9.

önce erişilmesi zor olan bölgelere seyahat etmelerini mümkün kılarak göç hareketliliğini hızlandırmış ve çeşitlendirmiştir.[255]

Küreselleşmenin göç üzerindeki etkisi, yalnızca bireylerin hareketliliğini artırmakla sınırlı değildir; aynı zamanda göçü tetikleyen itici ve çekici faktörlerin oluşumunda da merkezi bir rol oynamaktadır. Küreselleşme, iki temel boyutta ele alınabilir: Bir yandan mal, hizmet ve bilginin paylaşımını kolaylaştırarak ekonomik ve sosyal bağlantıları güçlendirirken, diğer yandan eşitsizlikleri derinleştirerek çeşitli yapısal sorunlara zemin hazırlar.[256]

Eşitsizliklerin artışında, küreselleşmenin karmaşık dinamikleri belirleyici bir rol oynamakta ve bu durum, çeşitli yapısal dönüşümlerle kendini göstermektedir. Özellikle, büyük ulusötesi şirketlerin yerel işletmeleri rekabet dışı bırakması, geleneksel geçim kaynaklarının giderek yok olması ve sanayiler arasındaki yoğun rekabetin devletlerin işçi haklarını koruma kapasitesini zayıflatması, bu eşitsizlikleri derinleştiren başlıca etkenlerdir. Söz konusu dinamikler, ekonomik ve sosyal zorlukları ağırlaştırarak bireyleri yerel sınırlamaları aşarak daha elverişli yaşam ve çalışma koşullarına ulaşabilecekleri ulusötesi göç hareketlerine yönlendirmektedir.[257]

Bu bağlamda, küreselleşmenin yol açtığı ekonomik ve sosyal dönüşümler yalnızca bireylerin göç etme motivasyonlarını şekillendirmekle kalmamakta; aynı zamanda göçü, pek çok kişi açısından kaçınılmaz bir zorunluluk haline getirmektedir. Zira küreselleşme, zengin ve yoksul ülkeler arasındaki ekonomik eşitsizlikleri derinleştirirken, yoksul bölgelerde siyasi ve ekonomik istikrarsızlıkları artırmakta; savaş, toplumsal çatışma ve ekonomik çöküş gibi olguları tetikleyen bir dinamik haline gelmektedir.[258]

Bu koşulların doğal sonucu olarak, özellikle yüksek nitelikli iş gücü bu bölgelerden kitlesel biçimde göç etmiş ve ortaya çıkan göç dalgaları küresel ölçekte

---

[255] Anna Triandafyllidou, "Globalisation and Migration: an Introduction", **Handbook of Migration and Globalisation**, (Ed. Anna Triandafyllidou), Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 2018, ss. 7-8.
[256] Triandafyllidou, ss. 2-3.
[257] Triandafyllidou, ss. 2-3.
[258] Leila Simona Talani, "Migration and the 'dark side' of globalisation", **LSE EUROPP Blog**, 19.01.2022, https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2022/01/19/migration-and-the-dark-side-of-globalisation/, (17.03.2025).

önemli demografik değişimlere yol açmıştır. Göç politikalarının seçici niteliği ülkeler arasında yeni bir sınıf ayrımını ortaya çıkarmıştır.[259]

Sosyolog Zygmunt Bauman'a göre, günümüz dünyasında özgürce yer değiştirme yeteneği sosyal statünün belirleyici unsurlarından biri haline gelmiştir. Zengin ülkeler, yüksek vasıflı işçilerin göçünü kolaylaştırırken, düşük vasıflı işçileri ve mültecileri dışladığından, zenginlik küresel ölçekte paylaşılırken, yoksulluk yerel kalmaktadır.[260]

Yüksek vasıflı işçilerin yoksul ülkelerden ayrılması, bu ülkelerde nitelikli iş gücü açığı yaratırken; düşük vasıflı göçmenler ve mülteciler gittikleri yerlerde ayrımcılığa ve olumsuz yaşam koşullarına maruz kalmaktadır. Zengin bölgeler, vasıflı göçmenlerden ekonomik ve teknolojik olarak fayda sağlarken, yoksul bölgeler artan fırsat eşitsizliğiyle karşı karşıya kalmaktadır. Ayrıca, farklı göçmen gruplarına yönelik eşitsiz muamele toplumsal gerilimleri derinleştirmekte ve küresel düzeydeki sosyal adaletsizliği pekiştirmektedir.[261]

Görüldüğü gibi küreselleşme, yalnızca sermaye ve bilginin dolaşımını hızlandırmakla kalmamış; aynı zamanda ekonomik ve sosyal tahribatın da sınır ötesine taşınmasına zemin hazırlamıştır.[262] Bu bağlamda, küreselleşme göçü kolaylaştıran bir süreç gibi görünse de özellikle çağdaş dönemde bu ilişki çok boyutlu ve çelişkili bir yapıyı yansıtmaktadır. Bu durum, görece yeni bir olgu olan yasa dışı göç fenomeniyle de yakından bağlantılıdır.

İlk küreselleşme döneminde, uluslararası sınırların daha geçirgen olup, bireyler özellikle ekonomik fırsatlar ve iş gücü hareketliliği bağlamında nispeten serbestçe hareket edebiliyorken; 1920'de Milletler Cemiyeti'nin kurulmasıyla birlikte uluslararası hareketlilik, pasaport ve vize rejimleriyle daha sıkı şekilde düzenlenmeye başlamıştır. Bu gelişme, küreselleşmenin ikinci evresinde göç süreçlerinin devletlerin sıkı niceliksel ve

---

[259] Talani.

[260] Zygmunt Bauman, **Globalization: The human consequences**, Columbia University Press, 1998, ss. 9, 74'ten aktaran Stephen Castles, "Migration and Social Transformation", **An Introduction to International Migration Studies: European Perspectives**, (Ed. Marco Martiniello ve Jan Rath), Amsterdam University Press, Amsterdam, 2012, s. 157.

[261] Castles, s. 157.

[262] Aziz Şeker ve Emre Özcan, "Amin Maalouf'tan Zygmunt Bauman'a Göç ve Kimlik", **SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 57, Aralık 2022, s. 93.

niteliksel denetimleriyle şekillenmesine yol açmıştır. Böylece modern küreselleşmenin temel çelişkisi belirginleşmiştir: Bir yandan küresel pazarda rekabetin sürdürülebilmesi için beşerî sermaye ve göçmen emeğine artan bir ihtiyaç duyulurken, diğer yandan göç akışları devletlerin kısıtlayıcı politikalarıyla sıkı denetim altında tutulmaya çalışılmıştır.[263]

Burada göze çarpan çelişki, küreselleşme politikalarının öncelikli olarak ticaret ve finans konularına odaklanması, göçün ise genellikle devletlerin iç meselesi olarak ele alınmasıdır. II. Dünya Savaşı sonrasında ekonomik göç, uluslararası politikanın öncelikli gündemi olmamış; bunun yerine, savaş veya siyasi baskılar sonucu gerçekleşen zorunlu göçler ön plana çıkmış ve uluslararası toplum, zorunlu göçleri düzenlemek üzere hukuki çerçeveler geliştirmiştir. Ekonomik göç ise küreselleşmenin temel bir bileşeni değil, daha çok onun bir yan etkisi olarak değerlendirilmiştir.[264]

Oysaki, insanların iş ve eğitim gibi amaçlarla sınırları aşarak hareket etmeleri, küreselleşmeyi destekleyen ve sürdüren değerlerin, fikirlerin ve uygulamaların yayılmasına önemli ölçüde katkı sağlamaktadır.[265] Araştırmalara göre, göçmenler ülkeler arasındaki bilgi eşitsizliklerini azaltarak ticaret ve yatırımların verimliliğini artırmakta; diasporalar ise sınır ötesi iş birliğini güçlendirerek ev sahibi ve ana vatan ülkeleri arasında tanıdıklık ve güven ortamı oluşturmaktadır. Dolayısıyla, göçmenler küreselleşmenin şekillenmesine ve gelişimine kayda değer katkılar sunmaktadır.[266]

Buna rağmen, uluslararası kurumlar iş gücü göçünü büyük ölçüde görmezden gelmeye, gelişmiş ülkeler ise iş gücü alımını kısıtlayan politikaları uygulamaya devam etmiştir.[267] Göçmen alımını sınırlandıran bu politikaların temel gerekçelerinden biri, göçmenlerin siyasi haklar ve sosyal yardımlara erişiminin kısıtlanması çabasıdır. Bu sebeple, iş gücü açığını kapatmak için yapılan ikili anlaşmalar, uzun vadeli göçe yol açmadan sadece geçici olarak işçi getirmeyi amaçlamıştır. Bu tür anlaşmalara örnek olarak

---

[263] Donato ve Massey, ss. 8-9.
[264] David Leblang ve Margaret E. Peters, "Immigration and Globalization (and Deglobalization)", **Annual Review of Political Science**, Cilt: 25, Sayı: 1, 2022, ss. 380-381.
[265] Leblang ve Peters, s. 391.
[266] Leblang ve Peters, s. 382.
[267] Leblang ve Peters, ss. 380-381.

1950'ler ve 1960'lardaki Batı Avrupa'daki misafir işçi programları[268] ve ABD'deki Bracero Programı[269] gösterilebilir. Ancak daha sonra, işçilerin geçici süreyle kalacakları varsayımının gerçekçi olmadığı ortaya çıkmıştır. Söz konusu anlaşmalar, birçok geçici işçinin kalıcı olarak yerleşmesine ve özellikle 1960'lar ve 1970'lerden itibaren göçün aile birleşimi yoluyla beklenmedik şekilde artmasına yol açmıştır. İsviçreli yazar Max Frisch, yaşanan bu durumu *"İşçiler istedik ama insanlar geldi."* sözüyle özetlemiştir.[270]

Çağdaş küreselleşme sürecinde sermayenin ve emeğin hareketliliği arasındaki temel gerilimi yansıtan somut örneklerden biri de Meksika-ABD ilişkisidir. 1994 yılında sınır ötesi mal, hizmet ve yatırım akışını kolaylaştırmak amacıyla Meksika, ABD ve Kanada tarafından Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA) imzalanmıştır. Ancak ABD hükümeti aynı yıl, Meksika-ABD sınırının San Diego bölgesinde düzensiz göçü engellemek amacıyla ağır askeri önlemler içeren "Operation Gatekeeper" adlı uygulamayı başlatmıştır. San Diego sınırındaki bu militarizasyon, düzensiz göçü azaltmak bir yana daha da artırmış; göçmenlerin daha tehlikeli rotalar üzerinden ABD'ye giriş yapmalarına yol olarak, göçün geleneksel sınır bölgeleri yerine ülke geneline yayılmasına yol açmıştır.[271]

Bu örnek, çağdaş küresel ekonomi ve düzensiz göçün ne denli derin bir entegrasyon içinde olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Küresel ticaretin sağladığı bağlantılar ve altyapı, iş gücünü sınırlamak ve belirli grupların ülkelerine girişini zorlaştırmak amacıyla uygulanan katı göçmenlik yasalarıyla çatışmaktadır. Bu çatışmanın

---

[268] II. Dünya Savaşı sonrasında Batı Avrupa'daki iş gücü açığını kapatmak amacıyla oluşturulan Avrupa Misafir İşçi Programları, 1950'lerden itibaren Almanya, Fransa ve Hollanda gibi ülkeler, öncelikle Güney Avrupa, ardından Kuzey Afrika ve Türkiye ile ikili anlaşmalar yaparak geçici iş gücü sağlamıştır. Bu programlar, ekonomik eşitsizlikler nedeniyle ortaya çıkmış; işçiler, yüksek işsizlik ve düşük ücretlerle karşılaşan ülkelerden, daha iyi maaş ve iş imkânları sunan gelişmiş ülkelere göç etmiştir. Bu konuda bkz. Nur Banu Kavaklı Bırdal, "The Bracero and European Guestworker Programs Revisited: A Comparative Analysis", **Çalışma ve Toplum**, Cilt: 4, Sayı: 35, 2012, ss. 157-158.

[269] 1942 yılında başlatılan Bracero Programı, II. Dünya Savaşı sırasında tarım sektöründeki iş gücü açığını gidermek amacıyla geçici Meksikalı işçileri ülkeye getirmek için ABD hükümeti tarafından başlatılan bir girişimdi. Bu programda işçilerin sözleşme sonunda ülkelerine dönmeleri beklenmiş olsa da programın yapısı ve iki ülke arasındaki yakın ilişkiler nedeniyle birçok işçi ABD'de kalmıştır. Ayrıca, Bracero Programı, Meksikalı işçilerin ABD toplumuna uyum sağlamasına, sosyal ağlar oluşturmasına ve daha iyi yaşam beklentileri geliştirmesine zemin hazırlayarak istemeden de olsa yasa dışı göçü teşvik etmiştir. Bu konuda bkz. Bırdal, s. 156.

[270] Leblang ve Peters, ss. 380-381.

[271] Donato ve Massey, s. 11.

doğal bir sonucu olarak, düzensiz göç yollarını tercih eden yasa dışı göçmen nüfusu artmaktadır. Bu bağlamda, düzensiz göç, küresel ekonominin kaçınılmaz bir sonucu ve belirgin bir özelliği haline gelmiştir.[272]

Düzensiz göçün yarattığı en önemli sorunlardan biri, kayıtsız göçmenlerin hukuki korumalardan yoksun olmaları sebebiyle küresel piyasada sömürüye maruz kalma risklerinin oldukça yüksek olmasıdır.[273] Bu tablo, küresel ölçekte rekabet eden işverenlerin maliyetleri asgari düzeye indirme çabalarıyla birleştiğinde, düşük maliyetli ve güvencesiz iş gücüne olan talebi daha da artırmaktadır.[274] Maliyetleri düşürmeye ve piyasa koşullarına uyum sağlamaya öncelik veren işletmeler, vergisel ve yasal yükümlülüklerini minimize etmek için tam zamanlı çalışan istihdam etmek yerine alt yüklenicilerle çalışmayı tercih etmektedir. Bu taşeron firmalar ise, iş gücü maliyetlerini düşürmek ve sosyal güvenlik yükümlülüklerinden kaçınmak adına genellikle belgesiz göçmenleri istihdam etmektedir.[275]

Çalışmalar, kayıtsız göçmenlerin çift yönlü bir dezavantajla karşı karşıya olduğunu göstermektedir: Bunların birincisi, belgesiz statüleri nedeniyle daha düşük ücretli olan ve kötü çalışma koşullarının hakim olduğu ikincil iş gücü[276] piyasasındaki işlere yönlendirilmeleridir. İkinci dezavantajları ise, belgeli göçmenlere göre aynı sektörlerde daha düşük ücretler almalarıdır.[277]

2004 yılında New York'taki kayıtsız Çinli göçmenler üzerinde gerçekleştirilen bir araştırma, kayıtsız göçmenlerin daha uzun çalışma saatleriyle, daha düşük ücretlerle

---

[272] Donato ve Massey, s. 14.
[273] Talani.
[274] Onur Bayrakcı, "Kayıt Dışı Çalışma ve Suriyeli Sığınmacı İşçiler", **Motif Akademi Halkbilimi Dergisi**, Cilt: 16, Sayı: 44, 2023, s. 1794.
[275] Cecilia Tacoli, "The Links Between Migration, Globalisation and Sustainable Development", **Survival for a Small Planet**, Routledge, Londra, 2013, s. 2.
[276] İkincil iş gücü piyasası, düşük ücretler, kötü çalışma koşulları, düşük statü ve sınırlı kariyer olanaklarıyla karakterizedir. Bu alandaki işler genellikle düşük nitelikli ve emek yoğun olup, çalışanlar için iş güvenliği ve düzenli istihdam fırsatları yoktur. İşlerin kısa süreli olması ve çekici olmaması nedeniyle çalışanlar bu işlerde uzun süre kalmak istemez, bu da yüksek iş gücü devrine yol açar. Ayrıca, ikincil iş gücü piyasasında sendikalaşma oranı düşüktür ve iş gücü değerlendirmelerinde cinsiyet, ırk gibi faktörler ön plandadır, eğitim ve beceri düzeylerinin ise etkisi sınırlıdır. Bu konuda bkz. Yücel Uyanık, "Dualist (İkili) İşgücü Piyasası Teorisi", **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 3, 1999, ss. 2-3.
[277] Donato ve Massey, ss. 21-22.

çalıştıklarını, sağlık hizmetlerine erişimlerinin sınırlı olduğunu ve çoğunlukla geleneksel göçmen mahallelerinden uzak bölgelerde istihdam edildiklerini ortaya koymaktadır.[278]

Bu etkiler doğrultusunda küreselleşme, göçü daha karmaşık ve öngörülemez bir süreç haline getiren başlıca dinamiklerden biri olarak kabul edilmektedir. Özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde ivme kazanan küreselleşme dalgasıyla birlikte, göç desenleri daha parçalı, karmaşık ve öngörülmesi zor bir hâl almıştır. Bir diğer deyişle, günümüzde göç artık geçmişte izlediği basit ve doğrudan yolu terk etmiş; küresel ticaret, değişen devlet politikaları, aile ağları ve küresel ekonomik eğilimler gibi bir dizi faktörün etkileşimiyle şekillenmeye başlamıştır. Bu bağlamda, ülkeler aynı anda hem göç veren hem göç alan hem de transit geçiş noktası olabilmektedir. Ekonomik ihtiyaçlar ve daha iyi yaşam beklentileri göçün temel nedenleri olmaya devam etse de bu süreci tetikleyen dinamikler giderek daha karmaşık bir yapıya bürünmektedir.[279]

Görüldüğü gibi, 21. yüzyılın küreselleşme süreci kendi içinde çelişkiler barındırmakta; bir yandan göçü teşvik ederken, diğer yandan yasa dışı göçü dolaylı olarak teşvik ederek göçmenler arasındaki eşitsizlikleri derinleştirmektedir. Bu dinamik, kayıtsız göçmenlerin insanlık dışı koşullarda çalışmasına yol açmakta ve diğer sosyo-ekonomik faktörlerle birleşerek göçmenlerin bulundukları toplumlara entegrasyonunu daha da zorlaştırmaktadır.[280]

Son yıllarda, özellikle Trump yönetimi döneminde ABD-Çin ticaret savaşı ve COVID-19 pandemisi gibi gelişmelerin ardından, küreselleşmeden geri çekilme eğiliminin ivme kazandığı gözlemlenmektedir. Pandeminin küresel ticaret ve göç akışları üzerindeki olumsuz etkilerinin ardından, işletmeler yeniden toparlanmaya başlamıştır. Ancak göçün sınırlanmasını savunan kesimler, halk sağlığı endişelerini öne sürerek iş gücü piyasalarının serbestleştirilmesine ilişkin girişimleri engellemede etkili olmuştur. Öte yandan, gelişmiş ülkelerde göçmenlerin ekonomik güvenlik ve kamu düzenine yönelik – gerçekte ya da algılanan şekilde – tehdit oluşturduğu düşüncesi giderek yaygınlaşmaktadır. Bu algı, göçmen karşıtı tutumların güçlenmesine ve sağ eğilimli

[278] Donato ve Massey, s. 23.
[279] Triandafyllidou, ss. 6-7.
[280] Donato ve Massey, s. 24.

hükümetlere verilen desteğin artmasına zemin hazırlamaktadır. Bu çerçevede, küreselleşmeden geri çekilme eğiliminin göç politikaları üzerindeki etkileri, geleceğe dönük önemli bir belirsizlik unsuru olarak öne çıkmaktadır.[281]

2.1.2. Göçün Politik ve Çevresel Nedenleri

Politik ve çevresel göç nedenleri incelenirken, öncelikle "zorunlu yerinden edilme" kavramının açıklanması yerinde olacaktır. Zorunlu yerinden edilme, bireylerin zulüm, çatışma, yaygın şiddet, insan hakları ihlalleri, iklim değişikliği, çevresel bozulma veya felaketler gibi nedenlerle yaşadıkları bölgeyi veya ülkeyi terk etmeye zorlanmalarını ifade eder.[282]

Mayıs 2024'te güncellenen verilere göre, dünyada zorla yerinden edilen kişi sayısı 120 milyona ulaşmıştır. Bu sayı 12 yıldır kesintisiz bir artış göstermektedir. Bu verinin dikkat çekici bir yönü, bu kişiler içinde mülteci statüsünde olanların %73'ünün yalnızca beş ülkeden gelmesidir: Afganistan, Venezuela, Suriye, Ukrayna ve Sudan.[283]

Zorunlu göçün genel göçten ayrı olarak ele alınmasının üç temel gerekçesi vardır. İlk olarak, zorunlu göçmenler kendilerine özgü deneyim ve ihtiyaçlara sahiptir. Bu durum, onların göç sürecinde karşılaştıkları zorlukların, gönüllü göçmenlerden farklı değerlendirilmesini gerekli kılar. İkincisi, zorunlu göçmen sayısının günümüzde ulaştığı yüksek seviye, küreselleşme gibi geniş kapsamlı sosyo-ekonomik dönüşümlerle doğrudan ilişkilidir. Bu ilişki, gelişmiş ülkeler ile düşük gelirli ülkeler arasındaki güvenlik, refah ve insan hakları alanlarındaki eşitsizlikleri görünür kılarken; insan kaçakçılığı gibi küresel düzeydeki adaletsizlikleri de gündeme getirmektedir. Üçüncüsü ise, zorunlu göçmenlere yönelik toplumsal tepkilerin ahlaki bir perspektiften ele alınması gerekliliğidir.[284]

---

[281] Leblang ve Peters, ss. 388-389, 390-391.
[282] European Commission Directorate-General for International Partnerships, "Forced Displacement", **European Commission**, https://international-partnerships.ec.europa.eu/policies/migration-and-forced-displacement/forced-displacement_en, (12.04.2025).
[283] European Commission - European Civil Protection and Humanitarian Aid Operations, "Forced Displacement", **European Commission,** https://civil-protection-humanitarian-aid.ec.europa.eu/what/humanitarian-aid/forced-displacement_en, (02.04.2025)
[284] David Turton, "Conceptualising Forced Migration", **RSC Working Paper No. 12**, University of Oxford Refugee Studies Centre, Oxford, Ekim 2003, ss. 7-8.

Zorunlu göçmenler üzerine yapılan araştırmalar, bu bireylerin savaş, çevresel felaketler gibi yerinden edilme gerekçelerinden bağımsız olarak benzer zorluklarla karşılaştıklarını göstermektedir. Maddi ve manevi dayanaktan yoksun kalan bu bireyler, işlerini, ailelerini ve sosyal bağlarını kaybederek yeni bir aidiyet duygusu inşa etmek için büyük bir mücadele vermektedir.[285]

Burada, zorunlu göç ile ekonomik göç arasında net bir ayrım yapmanın pratikte oldukça güç olduğunu da belirtmek gerekir. Bu güçlük, mülteci hareketlerini tetikleyen siyasi çalkantıların; ekonomik sıkıntılar, şiddetli çatışmalar ve insan hakları ihlalleri ile iç içe geçmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca, birçok sığınmacı, çoğunlukla resmi denetimlerden kaçmak amacıyla, varış noktalarına ulaşırken göçmen ağları ve insan kaçakçılarına başvurarak gizli yolları tercih etmektedir. Bu da devletlerin sığınmacıları yasa dışı yollarla seyahat eden ekonomik göçmenler olarak değerlendirme eğilimini artırarak, ayrım yapmayı daha da zorlaştırmaktadır.[286]

Zygmunt Bauman'a göre zorunluluktan kaynaklanan kitlesel göç hareketleri yeni bir olgu değil, modernitenin en başından beri görülen bir durumdur. Bunun sebebi, modern yaşam tarzının ekonomik, sosyal, politik sebeplerle sistemin "gereksiz" gördüğü insanları üretmekte olmasıdır. Bu bağlamda Bauman, göç krizinin günümüzdeki boyutuna ulaşmasının temel nedeninin, Batılı devletlerin özellikle Orta Doğu'da istikrarsızlık yaratacak şekilde yürüttükleri başarısız ve vizyonsuz emperyalist ve totaliter müdahaleler olduğu tespitinde bulunur.[287]

20. yüzyıldaki zorunlu göç hareketleri; dünya savaşları, bölgesel çatışmalar ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla doğrudan bağlantılı olup, özellikle Balkanlar, Afrika ve Orta Doğu'daki toplulukların yerinden edilmesiyle şekillenmiştir. 21. yüzyılda ise artan

---

[285] Anthony Oliver-Smith, "Disasters and Forced Migration in the 21st Century", **Social Science Research Council**, 11.06.2006, https://items.ssrc.org/understanding-katrina/disasters-and-forced-migration-in-the-21st-century/, (05.04.2025).
[286] Turton, s. 14.
[287] Zygmunt Bauman, **Kapımızdaki Yabancılar**, çev. Emre Barca, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2018, ss. 10-11'den aktaran Şeker ve Özcan, s. 92.

şiddet, halk ayaklanmaları, askeri darbeler, terör saldırıları ve ekolojik zorunluluklar gibi faktörler, zorunlu göçün daha da yaygınlaşmasına yol açmıştır.[288]

Özellikle 2011'de Suriye'de başlayan iç savaş, zorunlu yerinden edilme oranını tüm zamanların en yüksek seviyesine çıkarmış ve II. Dünya Savaşı'ndan sonraki en büyük mülteci krizini tetiklemiştir. Savaş sebebiyle 5 milyondan fazla Suriyeli ülkesinden kaçmış, yaklaşık 7 milyon kişi ise ülke içinde yer değiştirmiştir. İç savaşın patlak vermesinden sonra milyonlarca zorunlu göçmen, başta Türkiye olmak üzere Suriye'ye komşu ülkelere sığınmıştır.[289]

Gelişmiş ülkelerin zorunlu göçmenleri kabul etme konusunda giderek daha isteksizleşmesiyle bu süreç zamanla daha da karmaşıklaşmıştır. 2015'ten sonra AB ülkeleri, uluslararası hukuktan kaynaklanan sorumluluklarını dışsallaştırma stratejisini benimseyerek, Türkiye ve Tunus gibi üçüncü ülkelerle göçmen kabulüne ilişkin iş birliği yapma yoluna gitmiştir.[290] Bu bağlamda Zygmunt Bauman'ın tespiti, bugün gelinen durumun isabetli bir özetidir: "*Batı bir zamanlar dünyayı aydınlatmak ve kendine benzetmek için harcadığı çabayı şimdi herkesin olduğu yerde kalması için harcamaktadır"*.[291]

Mülteci akışı, varış ülkeleri açısından hem fırsatlar hem de zorluklar barındıran bir olgudur. Ev sahibi ülkeler, mültecilerin iş gücüne sağladığı katkılardan ve kültürel çeşitliliği artırmalarından uzun vadede fayda sağlayabilirler. Ancak artan çeşitlilik her kesim tarafından aynı şekilde benimsenmeyebilir ve bu durum, AB ülkelerinde görüldüğü gibi toplumsal huzursuzluk ve memnuniyetsizliği artırabilir.[292]

Gerçekten de göçün başlangıçtaki etkileri, özellikle ekonomi açısından sarsıcı olabilir. Aniden gelen büyük iş gücü, kurumsal yapıda çeşitli zorluklara yol açabilir.

---

[288] Gökçe Bayındır Goularas, "International Migration in the Twenty-First Century: A General Overview", **International Migration in the 21st Century: Problems and Solutions**, (Ed. Gökçe Bayındır Goularas ve Işıl Zeynep Turkan İpek), Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne**,** 2018, s. 9.
[289] Jenny Phillimore ve diğerleri, "'We Are Forgotten': Forced Migration, Sexual and Gender-Based Violence, and Coronavirus Disease 2019", **Violence Against Women**, Cilt: 28, Sayı: 9, 2021, s. 2207.
[290] Phillimore ve diğerleri, s. 2207.
[291] Zygmunt Bauman, **Küreselleşme: Toplumsal Sonuçları**, çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2014, s. 148'den aktaran Şeker ve Özcan, s. 91.
[292] Meltem İnce Yenilmez, "The Impact of Forced Migration in the Middle East: Syrian and Palestinian Refugees", **PERCEPTIONS: Journal of International Affairs**, Cilt: 22, Sayı: 3, 2017, ss. 184-185.

Göçün zorlayıcı etkilerini anlamak için Türkiye örneği kayda değerdir; zira yaklaşık 3,5 milyon Suriyelinin göç ettiği Türkiye'de, iş gücü piyasasında ortaya çıkan etkiler, bahsedilen bu zorluğun belirgin bir tezahürü olmuştur. Mülteciler, özellikle kayıt dışı ve vasıfsız işlerde Türk işçilerin yerini almıştır. Bu durum, Türk işçilerin kayıt dışı işlerde çalışma oranını %50'den %30'a düşürmüştür. Ancak bu değişim herkese eşit fırsatlar sunmamıştır; kadınlar kayıt dışı işlerini kaybederken, kayıtlı istihdamda eş değer fırsatlar elde edememiştir. Bu tablo geçiş sürecinde özellikle kırılgan grupların korunmasına yönelik politikalar geliştirilmesinin önemini ortaya koymaktadır.[293]

Ekonomik etkilerin ardından, zorunlu göçün ev sahibi ülkede yarattığı diğer bir huzursuzluk kaynağı ise güvenliktir. Özellikle Suriye mülteci krizi bağlamında başlıca endişelerden biri, terör örgütleri veya suçluların mülteci akınını kullanarak ev sahibi ülkelere sızmasıdır. Bunun yanında, mültecilerin militarize hale gelme ihtimali de ciddi bir kaygı yaratmaktadır. Ayrıca silahlanmasalar bile, mültecilerin varlığı yerel topluluklarda öfke ve gerilimi artırabilir; bu durum da kendi başına bir güvenlik sorunu haline dönüşebilir. Bu nedenle, ev sahibi ülke hükümetlerinin karşılaştığı en zor meselelerden biri, uluslararası insan hakları hukukundan kaynaklanan yükümlülüklerle ulusal güvenlik ihtiyaçları arasında bir denge kurmaktır.[294]

21. yüzyılın zorunlu göçe ilişkin tartışmaları bağlamında değinilmesi gereken bir diğer önemli konu ise iklim mülteciliğidir. "İklim göçmenleri" terimi, ilk kez 1985 yılında çevre uzmanı Essam El-Hinnawi tarafından, çevresel değişiklikler nedeniyle geleneksel yaşam alanlarını terk etmek zorunda kalan bireyleri tanımlamak için kullanılmıştır. Dolayısıyla, iklim değişikliğinin insanların yerinden edilmesine yol açabileceği fikri, göç literatüründe nispeten yeni bir tartışma alanıdır.[295]

Her ne kadar göç literatürüne yeni girmiş olsa da sayısal veriler konunun önemini açıkça ortaya koymaktadır. 2008'den bu yana iklim felaketleri, yaklaşık 265 milyon insanın yerinden edilmesine yol açmıştır. Bu sayı, çatışma ve şiddet nedeniyle yerinden

---

[293] Yenilmez, ss.185-186.
[294] Yenilmez, ss.191-193.
[295] Daniel George Shynn, **When the Land No Longer Provides: Human Rights and the Status of "Climate Refugees" in the Sahel**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Global Campus of Human Rights, Venedik, 2023, ss. 10-11.

edilenlerin üç katından fazladır. Mevcut iklim değişikliği eğilimleri dikkate alındığında, önümüzdeki dönemde bu sayının daha da artacağı ve giderek daha fazla insanın iklim nedeniyle yaşadığı yeri terk edeceği öngörülmektedir.[296] Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin tahminine göre, 2050 yılına kadar 1,2 milyar insan iklim mültecisi olacaktır.[297]

Buna rağmen birçok devlet, iklim kaynaklı yerinden edilenlerin mülteci olarak kabul edilmesine karşı çıkmaktadır. Bu sebeple günümüzde "mülteci" statüsü yalnızca siyasi görüş, etnik kimlik veya belirli bir gruba aidiyet gibi nedenlerle zulme uğrayan bireylere tanınmaktadır. Çevresel faktörlerden kaynaklanan göç ise mültecilik kapsamı dışında bırakılmaktadır.[298] Ancak mevcut durumda hukuki rejimin nasıl yapılandırıldığından bağımsız olarak, öngörülerin gerçekleşmesi halinde iklim kaynaklı göç dalgalarının toplumlar üzerinde ciddi bir istikrarsızlık yaratma potansiyeli taşıdığı yadsınamaz bir gerçektir.[299]

Bu başlığı sonlandırırken, 2021 yılında Almanya'da yayınlanmış bir araştırmaya değinmek, zorunlu göçün geleceğine dair önemli bir perspektif sunabilir. Çalışmada, Avrupa Birliği'nde 2015 yılında yaşanan sığınma başvurularındaki dramatik artış temel alınarak, son 40 yıla ait göç verileri ve sosyo-demografik göstergeler üzerinden istatistiksel ve matematiksel modelleme yöntemleriyle göç eğilimleri analiz edilmiş ve 21. yüzyıldaki göç hareketlerine dair öngörülerde bulunulmuştur. Bulgular, sığınma başvurularındaki artışın temel belirleyicileri olan ekonomik eşitsizlik, siyasi istikrarsızlık, küreselleşme ve iklim değişikliği gibi faktörlerin birbirini besleyerek önümüzdeki on yıllar boyunca göç eğilimleri üzerinde belirleyici olmaya devam edeceğini ortaya koymaktadır. Bu çerçevede, göç olgusunun azalması beklenmemekte; aksine, daha da yoğunlaşarak karmaşıklaşacağı tahmin edilmektedir. Dolayısıyla, kalkınma ve göç

[296] David Owen, "From Forced Migration to Displacement?", **Refugee Survey Quarterly**, Cilt: 43, Sayı: 3, 2024, s. 274.
[297] Randall S. Abate ve Chhaya Bhardwaj, "Enhancing Protection of "Climate Refugees" in Destination Hubs: A Comparative Analysis of Legal Mechanisms and Governance Challenges in the United States and India", **Harvard Human Rights Journal**, Cilt: 37, 2024, s. 294.
[298] Shynn, ss. 10-11.
[299] Abate ve Bhardwaj, s. 295.

politikaları arasındaki uyumun, önümüzdeki yıllarda da uluslararası gündemde önemli bir yer tutması muhtemel görülmektedir.[300]

2.1.3. 21. Yüzyılda Göçün Yeni Gerçekliği: Değişen Bir Dünyada Kontrolsüz Hareketlilik ve Toplumsal Yansımalar

Tarih boyunca süreklilik ve değişim her zaman iç içe geçmiştir. Diğer bir deyişle, tarih tekdüze ve sabit bir çizgide ilerlemez; aynı kalma ve dönüşme süreçleri eş zamanlı olarak varlık gösterir. Bu çerçevede, göç olgusu insanlık tarihinin ayrılmaz bir parçası olmuşsa da 21. yüzyıldaki göç hareketlerinin, geçmişteki göç örüntüleri ve bunların yol açtığı sorunlarla bütünüyle örtüştüğü söylenemez. Dolayısıyla, günümüzde sıklıkla mülteci akınlarına dönüşen göç hareketleri, yalnızca tarihin bir tekrarından ibaret olarak değerlendirilmemelidir.[301]

Bu farklılık, en somut biçimde devletlerin göçü yönetme kapasitelerindeki değişimde kendini göstermektedir. Geçmiş dönemlerde vizeler, yasal düzenlemeler ve sınır kontrolleri gibi araçlar, hükümetlerin göçü denetlemede etkili yöntemler olarak işlev görmekteydi.[302] Ancak 21. yüzyıldaki göç hareketleri, önceki dönemlerin bu araçları için fazla karmaşık ve geniş kapsamlıdır. Bu nedenle, geleneksel kontrol mekanizmaları günümüz göç dinamiklerini yönetmede yetersiz kalmakta; devletlerin bu alandaki zafiyetleri ise göç alan toplumlarda paniğe varan kaygılara yol açmaktadır.[303]

Bauman, İtalyan düşünür Umberto Eco'nun, kitlesel göç hareketleri başlamadan önce toplumları uyardığına dikkat çekmektedir. Eco, göçlerdeki değişimi açıklayabilmek için "immigration" (bir ülkeye geliş) ve "migration" (geliş/gidiş yönü belirgin olmayan her türlü nüfus hareketi) kavramları arasındaki farklılığa işaret etmiştir. Eco'ya göre, Avrupa'nın karşı karşıya olduğu durum "immigration" değil "migration"dır; ancak bu fark

[300] Thu Hien Dao ve diğerleri, "Global Migration In The Twentieth And Twenty-First Centuries: The Unstoppable Force Of Demography", **Review of World Economics**, Cilt: 157, 2021, s. 446.
[301] Zygmunt Bauman, "Between separation and integration: Strategies of cohabitation in the era of diasporization and Internet", **Popular Communication**, Cilt: 16, Sayı: 1, 2018, (Internet), s. 1.
[302] Bauman, Internet, s. 1.
[303] Bauman, Internet, s. 1.

henüz yeterince kavranamamıştır. Dolayısıyla, Eco'nun doğa olaylarına benzettiği günümüz göç hareketlerinin kontrol altına alınması, sanıldığından çok daha zordur.[304]

Bu bağlamda, Eco'ya göre, "immigration" olarak tanımlanan, belirli sayıdaki insanın bir ülkeye göç etmesi durumunda, göçmenlerin belli bölgelerde (gettolarda) tutulması mümkünken, "migration" olarak tabir edilen günümüz fazında toplumsal karışım kaçınılmazdır, sınırlar ve ayrımlar işe yaramaz. Bu durum, kültürel çeşitliliğin şehirlerde kalıcı bir nitelik kazanmasına yol açar. Bu nedenle, bugün toplumlar kabul etsin ya da etmesin, asimilasyon hayallerinin geride bırakılarak "birlikte yaşama becerisi"nin geliştirilmesi zorunlu hale gelmiştir.[305]

Bu doğrultuda, günümüzde göç bağlamında öncelikli olarak ele alınması gereken sorunlardan birinin "kültürel gecikme" (cultural lag)[306] olduğu ifade edilmektedir.

Sosyolog Ulrich Beck de bu soruna dikkat çekmiş; toplumların günümüzde geçmişe kıyasla çok daha fazla karşılıklı bağımlılık içinde olmalarına rağmen, bu yeni gerçeğe küresel bir farkındalık geliştirilemediğini belirtmiştir. Ne yazık ki bu farkındalık eksikliği, siyasi liderler için de geçerlidir. Bugün birçok siyasi liderin hâlâ ulusal sınırlar, toprak egemenliği gibi kavramlara dayalı, eski sistemlere ait söylemleri sürdürdükleri görülmektedir. Ancak bu yaklaşımın, küresel gerçekliğin sağlıklı bir şekilde kavranmasına ve toplumların barış içinde yaşamasına ne ölçüde hizmet ettiği büyük bir soru işaretidir.[307]

Burada ayrıca bir parantez açmak gerekir ki, değişen yalnızca göçmen profili değil, aynı zamanda göç alan ülkelerin kendisidir. Amerikalı göç uzmanı Mark Krikorian, modernliğin günümüzde ulaştığı aşamayı, orta yaşlı bir bireyin metabolizmasına benzetmektedir. Bunu şöyle açıklar: Bir çocuğun hamur işi tüketmesi doğaldır; çünkü bu kaloriye vücudunun ihtiyacı vardır. Ancak orta yaşlı bir birey için aynı tüketim uygun

---

[304] Bauman, Internet, s. 1.
[305] Bauman, Internet, ss. 1-2.
[306] Kültürel gecikme, sosyolog William F. Ogburn tarafından geliştirilmiş olan bir kavramdır. Bu kavram, maddi kültürün, yani toplumun yaşam biçimini ve gelişimini doğrudan etkileyen gözle görülebilir unsurların, manevi kültürden, yani inançlar ve değerler gibi sosyal normlardan daha hızlı bir şekilde ilerlemesi sonucunda toplumda oluşan uyum sağlama sorunu ve bunun getirdiği sosyal problemleri ifade eder. Bu konuda bkz. LibreTexts, "Cultural Lag", **LibreTexts Social Sciences**, https://socialsci.libretexts.org/Bookshelves/Sociology/Introduction_to_Sociology/Sociology_(Boundless)/03%3A_Culture/3.03%3A_Culture_and_Adaptation/3.3C%3A_Cultural_Lag, (19.04.2025).
[307] Bauman, Internet, s. 2.

değildir. Bu benzetmede esasen değişen hamur işi değil, bireyin metabolizmasıdır. Aynı şekilde, modern toplumların "metabolizması" da artık eskisi gibi değildir.[308]

Krikorian, bu analojiyi açıklarken 21. yüzyıl ekonomisini ele alır. Günümüzde ekonomi, sanayi döneminden post-sanayi dönemine geçiş yapmıştır. Bu yeni dönemde, inşaat ve madencilik gibi düşük eğitim seviyesi gerektiren geleneksel sektörlerdeki istihdam olanakları daralmış; ekonomi daha çok hizmet sektörü, bilgi temelli meslekler ve teknolojiye yönelmiştir. Bu dönüşüm, düşük eğitim düzeyine sahip göçmenlerin erken sanayi döneminde olduğu gibi iş gücü piyasasına entegre olmalarını zorlaştırmaktadır. Kitlesel göçle gelen göçmenlerin, çoğunlukla yerel nüfusa kıyasla daha düşük eğitim seviyesine sahip olduğu düşünüldüğünde, bu durum nitelikli olmayan iş gücü bakımından arz fazlasına yol açmaktadır.[309]

Dolayısıyla günümüz ekonomisi, sosyal mobiliteye, yani bireylerin ekonomik olarak yükselebilmesine, erken sanayi döneminde olduğu gibi olanak tanıyamamaktadır. Bu durumu ortaya koyan örneklerden biri, Amerika Birleşik Devletleri'nde 2016 yılında yayımlanan NAS (Ulusal Bilimler, Mühendislik ve Tıp Akademileri) raporudur. Bu rapor, göçmenlerin gelirlerinin yerli işçilerle eşitlenme hızının geçmişe göre yavaşladığını göstermektedir.[310]

Sorunun bir diğer boyutu, işletmelerin daha düşük ücretle çalışmayı kabul eden göçmenleri istihdam etme eğilimidir. Bu eğilim, özellikle düşük eğitim seviyesine sahip yerli işçiler üzerinde ücret baskısı yaratmakta ve bu kesimin iş gücü piyasasındaki konumunu zayıflatmaktadır.[311]

Bir diğer önemli ekonomik sorun ise, göçün kamu maliyesi üzerindeki etkisidir. 20. yüzyılın ortalarından itibaren refah devleti anlayışının yaygınlaşmasıyla birlikte devletler; sağlık, yoksullukla mücadele ve sosyal güvenlik sistemleri gibi alanlara artan oranlarda bütçe ayırmaya başlamıştır. Ancak bu hizmetlerin sürdürülebilirliği, onları finanse edecek yeterli vergi gelirinin sağlanmasına bağlıdır. Kalabalık bir göçmen

---

[308] Mark Krikorian, “Mass Immigration vs Modern Society”, **Hungarian Conservative**, 02.04.2022, https://www.hungarianconservative.com/articles/culture_society/mass-immigration-vs-modern-society/, (22.05.2025).
[309] Krikorian.
[310] Krikorian.
[311] Krikorian.

topluluğu, bir ülkeye yerleşip kamu hizmetlerinden yararlandığı halde bu sistemin finansmanına yeterli katkı sunamadığında, mevcut sistem üzerinde ciddi bir mali baskı oluşmaktadır. Bu durum, günümüzde kitlesel göç hareketlerinin ortaya çıkardığı başlıca yapısal sorunlardan biridir.[312]

Göçmen grupları, genellikle düşük gelir düzeylerine sahip olduklarından sınırlı vergi ödemekte; buna karşılık, gelir durumlarına bağlı olarak çeşitli devlet yardımlarına erişimleri daha fazla olmaktadır. Ayrıca, göçmenlerin yerli nüfusa kıyasla daha fazla çocuk sahibi olma eğiliminde olması, özellikle eğitim ve sağlık gibi çocuklara yönelik kamu hizmetlerinin kullanımını artırmakta ve kamu harcamaları üzerindeki baskıyı daha da derinleştirmektedir.[313]

Krikorian, kitle göçleri ile günümüz modern dünyası arasındaki bir diğer gerilim sahasını, "asimilasyonu zorlaştıran faktörler" olarak belirlemektedir. Ona göre, bu faktörlerden biri gelişen ulaşım ve iletişim teknolojileridir. Günümüzde göçmenler, modern iletişim araçları sayesinde geçmişte mümkün olmayan şekilde köken ülkeleriyle sürekli bağlantıda kalabilmekte; ancak bu durum onların köken ülkelerine olan duygusal ve psikolojik bağlarını koparmalarını zorlaştırmaktadır. Bu da asimilasyon sürecini yavaşlatmakta, hatta kesintiye uğratabilmektedir.[314]

Bu tablo, göçmenlerin hem köken ülkeleriyle hem de yaşadıkları yeni ülkeyle güçlü bağlar kurdukları transnasyonel toplulukların oluşmasına yol açmıştır. Bu tür çok yönlü aidiyet yapıları, göçmenlerin ev sahibi topluma tam anlamıyla entegre olmalarını zorlaştırıp yabancılaşma, kimlik krizi gibi problemleri beraberinde getirebilmektedir.[315]

Bununla birlikte Krikorian, söz konusu adaptasyon sorununun yalnızca teknolojik gelişmeler ya da göçmenlerin bireysel tercihlerinden kaynaklanmadığını; ev sahibi ülkelerde entegrasyondan sorumlu olan eğitim kurumları gibi yapıların da bu konuda yetersiz kalabildiğini vurgulamaktadır.[316]

---

[312] Krikorian.
[313] Krikorian.
[314] Krikorian.
[315] Krikorian.
[316] Krikorian.

Göç olgusuna daha makro düzeyde yaklaşan Bauman ise, bu uyum sorunlarının mevcut dünya düzenindeki köklü değişimlerin bir yansıması olduğunu savunur. Bauman'a göre, alışılmış çözüm yöntemlerinin etkisiz kalmasını yalnızca mülteci krizine bağlamak eksik ve yanıltıcıdır. Ona göre içinde bulunduğumuz dönem, eski bir düzenin çöktüğü ancak yenisinin henüz kurulamadığı bir "interregnum"a (geçiş dönemine) karşılık gelmektedir.[317]

Bauman, bu dönemi tasvir etmek için "Kafkavari hayvan" benzetmesini kullanır. Bu hayvanın bacakları kaygan ve belirsizlikle dolu bir zemine (hâlâ ayakta durmaya çalıştığımız eski düzene) bağlıyken, kolları havada süzülerek sağlam bir zemin (daha adil, kapsayıcı bir düzen) aramaktadır. Bir yanda vaat edilen potansiyel fırsatları simgeleyen bir cennet, diğer yanda ise güvensizlikle dolu bir cehennem bulunmaktadır. Bu metafor, sadece göçmenlerin değil, tüm toplumların umut ve istikrarsızlık korkusu arasında sıkışıp kaldığı bir ara dönemi yansıtır. Dolayısıyla göçmenlerin yaşadığı uyum sorunları, yalnızca bireysel veya toplumsal uyumsuzluklarla değil, tüm dünyanın henüz şekillenmemiş bir düzende yönünü aradığı bir yapısal belirsizlik hâliyle yakından ilişkilidir.[318]

Bu çerçevede, Bauman'a göre içinde bulunduğumuz geçiş sürecini kabul ederek ortak zorluklarla yüzleşmenin zamanı gelmiştir. Ancak bu süreçte göz önünde bulundurulması gereken önemli bir husus vardır: Karmaşık problemlere sunulan basit çözümler, ne kadar cazip görünürlerse görünsünler, bir tuzaktır; çünkü gerçek ve sürdürülebilir çareler üretme kapasitesinden yoksundurlar.[319]

2.2. GÖÇ, KİMLİK KRİZİ VE POPÜLİST SÖYLEMİN YÜKSELİŞİ

Bir önceki bölümde, göç olgusunun geçmişten günümüze genel bir görünümü sunulmuş; küresel düzeyde artan hareketlilik, politik ve çevresel nedenler ile göçün 21. yüzyılda kazandığı yeni biçimler genel hatlarıyla ele alınmıştır.[320] Burada ortaya

[317] Bauman, Internet, s. 2.
[318] Elena Álvarez-Álvarez, "Where The Response To Migration Begins: Zygmunt Bauman's Considerations About Exile And Migration", **International Social Sciences Review**, Cilt: 10, Sayı: 2, 2021, s. 214.
[319] Bauman, Internet, s. 2.
[320] Bkz. 2.1.

konulduğu üzere, göç yalnızca fiziksel bir yer değiştirme süreci değil; karmaşık ekonomik, toplumsal ve siyasal etkiler yaratan çok boyutlu bir dinamiktir.

Bu bölümde ise, göçün toplumsal düzeydeki etkilerine daha derinlemesine inilerek, özellikle kitle toplumunda kimliklerin parçalanmasına yol açan süreçler, bu süreçlerin ortaya çıkardığı kimlik krizi; bu krize verilen popülizm ve milliyetçi korumacılık gibi savunmacı tepkiler ele alınacaktır. Daha sonra, göçmenlerin teknolojiyle dönüşen medya temsillerindeki sunumları ve bu sunumların toplumsal etkileri değerlendirilecektir.

2.2.1. Göç ve Kimlik Krizi: Kitle Toplumunda Parçalanma

Günümüzde kimlik sorunları ile kültürel çoğulculuk ve bu bağlamda ortaya çıkan toplumsal gerilimler, göç olgusu ile yakından ilişkilidir. Kimlik tartışmaları hem modern hem de post-modern dönemde göçmenlik meselesiyle iç içe geçmiş ve bu bağlamda şekillenmiştir.[321]

Kitle toplumundaki kimlik krizi üzerine yapılan tartışmaları ele alırken, öncelikle kitle toplumunun kimlik inşasında önemli bir rol oynayan ulus-devlet ve milliyetçilik kavramlarını mercek altına almakta fayda vardır. Filozof Ernest Gellner, milliyetçiliği temelinde bir çelişki olarak değerlendirir ve bu durumu "ulus miti" kavramıyla açıklar. Gellner'e göre insanlar, ulusları tarih boyunca var olmuş, ortak bir kültür, dil, tarih ve kimlik etrafında şekillenmiş organik topluluklar olarak algılama eğilimindedir. Ancak o, bu yaklaşımı reddeder ve ulusların gerçekte sosyal, politik ve ekonomik süreçlerin ürünü olarak modern çağda "inşa edildiğini" ileri sürer.[322]

Gellner'in de vurguladığı üzere, uluslar, devletlerin kimlikleri biçimlendirme ve toplumsal yapıyı denetim altına alma yönündeki çabalarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Modern çağın başlarında, özellikle Sanayi Devrimi sonrasında geleneksel toplumsal yapılar çözülmeye başlamış; bu durum bireylerin kimliklerinde parçalanmalara

[321] Şeker ve Özcan, s. 91.
[322] Zygmunt Bauman, "Soil, Blood and Identity", **The Sociological Review**, Cilt: 40, Sayı: 4, 1992, (Soil), s. 676.

yol açmıştır. Ortaya çıkan bu kimlik boşluğunu doldurmak, toplumsal itaatin sürekliliğini sağlamak ve birlik ile sadakat duygusunu pekiştirmek isteyen modern devletler, milliyetçilik ekseninde standartlaştırılmış kimlikler inşa etmiş ve bu kimlikleri toplumlara dayatmıştır. Bu bağlamda, söz konusu kimliklerin oluşumunda belirleyici olan unsur, bireylerin öznel taleplerinden çok, devletlerin kitleleri kontrol etme ve bütünlük sağlama yönündeki ihtiyaçlarıdır.[323]

Dolayısıyla, milliyetçilik, milletin bizatihi kurucu unsurudur. Milliyetçi ideolojiler, mevcut kültürel pratikleri, dilleri ve gelenekleri seçerek bunları ulusal bir kimlik haline getirir; hatta kimi zaman tarihsel anlatılar veya kültürel unsurlar tamamen yeniden icat edilir. Ancak bu noktada milliyetçiliğin temel çelişkisi belirginleşir: Milliyetçilik, ulusal kimliği inşa eden kurucu bir güç olmasına rağmen, meşruiyetini sürdürebilmek için ulusun zaten doğal ve tarihsel olarak var olduğunu, kendisinin ise yalnızca bu gerçekliği yansıttığını iddia etmek zorundadır.[324]

Bu noktada, "ulus" kavramının neden inşa edilmesi gerektiği sorusu gündeme gelir. Bunun temelinde, bireyin bir gruba ait olma ve bu aidiyet aracılığıyla güvenlik ile kabul görme ihtiyacı yatmaktadır. Kimlik, bireye bir "biz" duygusu sunarak yön ve anlam kazandırır. Milliyetçilik, bu biz duygusunu güçlendirmek adına, "biz" ve "onlar" arasında keskin sınırlar çizerek aidiyete dayalı bir kimlik inşa eder.[325] Öte yandan milliyetçilik, yalnızca bir aidiyet hissi değil, aynı zamanda toplumu devletin denetimi altında birleştirme amacını taşıyan, iktidar sahipleri tarafından yürütülen bir siyasal projedir.[326]

Ancak bugüne gelindiğinde, göç hareketlerindeki artışla ve küresel ekonominin hızla büyümesi, bireylerin dünya genelinde benzer kültürel içeriklere maruz kalmasına yol açmakta ve bu durum, ulusal kültürlerin küresel ölçekte homojenleşmesi fikrini gündeme getirmektedir. Bu gelişmeler, ulus-devlet kimliğini giderek aşındırmaktadır. Nitekim çağdaş dünyada devletler, varlıklarını sürdürebilmek adına uluslararası pazarlara ve dış

[323] Bauman, Soil, ss. 688-689.
[324] Bauman, Soil, s. 676.
[325] Bauman, Soil, ss. 678-679.
[326] Bauman, Soil, ss. 683.

kaynaklara bağımlı hale gelmiş; bu da geleneksel ulus-devlet modelinin, küreselleşmenin etkisi altında meşruiyetini ve işlevselliğini giderek yitirmesine yol açmaktadır.[327]

Ancak nasıl ki tek tip ve kapsayıcı bir kitle kültürü tahayyülü tam anlamıyla gerçekleşmemişse, benzer şekilde kültürel homojenliği esas alan küresel bir kültürün oluşması da muhtemel görünmemektedir. Zira kültürel farklılıklar sabit değildir ve kolaylıkla ortadan kaldırılamaz. Bununla birlikte, küreselleşmenin ve modern toplumun giderek daha 'göçebe' bir yapıya bürünmesinin sonucu olarak, kimlik inşa süreçleri ulusal sınırlar ve coğrafi aidiyetlerle daha az ilişkili hale gelmiştir. Göçün yanı sıra mal ve insan dolaşımındaki artış, kimliklerin daha esnek, çok katmanlı ve değişken biçimlerde oluşmasına zemin hazırlamaktadır. Artık kimlik, yalnızca bireyin yaşadığı yerle değil, aynı zamanda kültürel tercihler, yaşam deneyimleri ve küresel ölçekteki etkileşim ağlarıyla şekillenmektedir.[328]

Bauman, göçün birey kimliği üzerindeki etkisini daha kapsamlı bir şekilde açıklayabilmek için tarihsel göç süreçlerini üç farklı aşamada incelemektedir. Birinci aşama, gelişmiş ülkelerden göç eden bireylerin, yerel nüfusların önemsiz veya yok sayıldığı kolonileştirilmiş topraklara yerleşmesini kapsamaktadır. İkinci aşama ise, sömürge imparatorluklarının çöküşüyle birlikte eski sömürge ülkelerinden gelen göçmenlerin, kültürel kimliklerini yitirmeleri ve metropollerdeki ulus inşa süreçlerine entegre olmalarının beklendiği dönemi ifade etmektedir. Üçüncü aşama ise, günümüzde hala devam etmekte olan ve Bauman tarafından "diasporalar dönemi" olarak adlandırılan süreçtir. Bu dönem, önceki iki aşamadaki sömürgecilik ya da emperyalizm kalıplarından farklı olarak, küreselleşmenin etkisiyle şekillenmekte ve yaşam kaynaklarının küresel düzeyde yeniden dağılımını yansıtmaktadır. Bu süreçte bireyler kimliklerini koruyarak diasporalar oluşturmakta ve asimilasyon hedeflerinden uzaklaşılmaktadır.[329]

Bauman'ın göçün üçüncü ve son aşaması olarak tanımladığı bu dönem, aidiyet ve vatandaşlık gibi kitle toplumunu bir arada tutan temel kavramların çözülüp sorgulandığı bir durumu beraberinde getirmiştir. Farklı toplulukların bir arada yaşadığı büyük

[327] Bauman, Soil, ss. 690-691.
[328] Bauman, Soil, ss. 691-693.
[329] Bauman, Migration, ss. 16-17.

metropollerde, aidiyet ve “ev duygusu” artık sabit mekânlara, fiziksel sınırlara bağlı olmaktan çıkarak; kimi zaman bir yan sokağa, kimi zaman da dünyanın diğer ucuna uzanan dinamik ve çok katmanlı yapılar haline gelmiştir.[330] Günümüzde neredeyse her ülke farklı diasporaların bir araya geldiği çokkültürlü bir yapıya sahipken, büyük şehirler etnik ve kültürel toplulukların iç içe geçtiği mekânlara dönüşmüştür. Yeni gelenlerin kendi kimliklerinden vazgeçerek homojen bir topluma uyum sağlamasını öngören geleneksel "asimilasyon" anlayışı giderek önemini yitirirken, bunun yerini toplumsal çeşitlilikle bir arada yaşama pratiği almaktadır.[331]

Göç süreçlerinin tetiklediği bu dönüşüm, farklılığın geçmişte olduğu gibi yalnızca “geçici bir toplumsal rahatsızlık” değil, kalıcı ve yapısal bir toplumsal gerçeklik olarak kabul edilmesini sağlamıştır. Bu gelişme, ulus-devlete dayalı aidiyet temeline inşa edilen insan hakları anlayışının dönüşümünü beraberinde getirmiş ve farklı kalabilme hakkını ön plana çıkaran yeni bir perspektifin oluşmasına katkı sağlamıştır. Hoşgörüyü merkeze alan bu yeni anlayış, anlamlı ve kalıcı bir grup dayanışmasının günümüz koşullarında mümkün olup olmadığı sorusunu gündeme getirmektedir. Zira geleneksel, daha durağan toplulukların yerini giderek bireysel tercihlere dayalı, esnek ve çevrimiçi sosyal ağlar almaktadır. Ancak bu tür bağların uzun vadeli aidiyet hissini ne ölçüde destekleyebileceği tartışmaya açıktır.[332]

İnsan hakları anlayışı, geçmişte bazı kültürlerin diğerlerinden “ileri” olduğu ve geride kalanların bu kültürlere uyum sağlaması gerektiği varsayımına dayanan hiyerarşik bir yapı arz etmekteydi. Ancak günümüzde, farklı kültürlerin sürekli etkileşim halinde olduğu bir ortamda böyle sabit bir hiyerarşiden bahsedilememektedir. Artık kimin kime uyum sağlayacağı kesin ve değişmez bir olgu olmaktan çıkmış, kültürler arasında dinamik ve sürekli bir müzakere süreci ortaya çıkmıştır. Benzer şekilde, geçmişte tek bir ülke veya kurum küresel ekonomi ya da kültürü büyük ölçüde kontrol edebilirken, günümüzde bu etki alanları farklı bölgelere yayılmış, sürekli değişen ve birbiriyle tam olarak örtüşmeyen bir yapıya bürünmüştür. Dolayısıyla, dünya üzerindeki güç dengeleri artık sabit değil;

[330] Bauman, Migration, s. 17.
[331] Bauman, Migration, s. 15.
[332] Bauman, Migration, s. 17.

herhangi bir ülkenin belirli bir alandaki üstünlüğü geçici ve değişken bir nitelik taşımaktadır.[333]

Bauman'ın "akışkan modernite" olarak adlandırdığı bu süreç, kitle toplumunun yeni bir aşamasını temsil eder. Kitle toplumunun önceki formunda, siyasi sistemler ve kitle iletişim araçları normları belirliyor; sanayileşmenin zayıflattığı toplumsal bağları telafi etmek amacıyla vatandaşlık ve kitle kültürü gibi yapılar kolektif aidiyet duygusunu güçlendiriyordu. Ancak modernitenin bu yeni aşamasında, kurumlar artık topluma net bir yapı sunamadığından bireyler istikrarı sağlamak için kişisel ilişkilerine ve sosyal ağlarına bel bağlamak zorunda kalmaktadır. Ne var ki, bu ilişkiler sağlam ve kalıcı temellere dayanmadığından, kimlik kavramı da sürekli değişen ve kesin olarak tanımlanması mümkün olmayan bir sürece evrilmiştir.[334]

Bireylerin kimliklerini şekillendirmesinde temel unsur olan "aidiyet" kavramı da zaman içinde önemli bir dönüşüm geçirmiştir. Geçmişte, bir ulusa veya tek bir dini topluluğa bağlılık erdemli ve doğru kabul edilirken, bölünmüş sadakat ihanet olarak algılanmaktaydı. Günümüzde ise bireylerin aynı anda birden fazla gruba ait olması kabul gören bir durum haline gelmiştir. Bu çeşitlilik, artık bir zayıflık değil, bilakis olumlu bir nitelik olarak değerlendirilmekte ve hatta daha yüksek bir sosyal statü elde etmenin araçlarından biri olarak görülmektedir. Öyle ki, günümüzde tek bir geleneksel topluluğa sıkı sıkıya bağlı kalan ve diğer gruplarla kaynaşmayı reddeden bireyler giderek daha ayrık bir konuma düşmektedir. Katı toplulukların giderek toplumun alt sosyal katmanlarında yoğunlaşması da bu durumun bir göstergesidir.[335]

Ancak bu değişimin bir diğer yüzü şudur: Kimlik, akışkan ve sürekli dönüşen bir şey haline geldiğinde, bireyin kimlik arayışı daha da artmaktadır. Özellikle yaşam tarzlarındaki değişim hızının arttığı dönemlerde kimlik daha belirsiz hale geldiğinden, bireyler kimliklerini daha fazla sorgulamakta ve bu sorgulama süreci kimlik farkındalığını artırmaktadır. Sonuç olarak, bireyler sahip oldukları kimliği benimsemek veya savunmak

[333] Bauman, Migration, ss. 18-19.
[334] Bauman, Migration, s. 21.
[335] Bauman, Migration, ss. 23-24.

için daha fazla çaba harcar hale gelmektedir.[336] Bauman'ın kimlik tanımı, bu durumu mükemmel biçimde özetler: "Kimlik, belirsizlikten kaçış arayışına verilen addır."[337]

Doğası gereği kimliğinde istikrar arayan birey için bu dayanıksız yapılar bir huzursuzluk kaynağıdır. Ancak bu huzursuzluğu dindirecek basit bir çözüm yoktur. Modern toplumda, bireysel tercihlere dayalı olarak oluşturulan topluluklar, bu ihtiyacı karşılayacak ölçüde sağlam temellere sahip değildir. Geçmişte toprak ve ırk gibi daha somut değerlerle tanımlanan toplulukların yerini, modern dünyada ırk temelli bir yaklaşıma dayanmayan, kültürel uyumsuzluk veya yaşam biçimlerini koruma gibi dışlama yollarıyla oluşturulmaya çalışılan birliktelik biçimleri almıştır. Bu yaklaşım, içsel bir uyum ve ortak anlayış arzusu taşımasına rağmen, tam anlamıyla güçlü bir birliktelik duygusu yaratamamaktadır.[338]

Bu tür bir kimlik belirsizliği ortamında, toplumsal sorunların faturası en çok da göçmenlere kesilmektedir. Çünkü özellikle de mülteciler, akışkan modernite döneminin içsel güvensizliklerini yansıtan bir ayna gibidir. Onlar güvenliğin olmadığı yerlerden gelmiştir ve toplumların güvenli alanlarının ne kadar kolay bir şekilde sarsılabileceğini gözler önüne sererler.[339] Hükümetler ise bu olumsuz algıyı pekiştirerek, kendilerini vatandaşlarının koruyucuları olarak sunma fırsatını elde ederler. Bu yaklaşım tarzı, göçmenleri genellikle kaynakları tüketen veya parazit olarak gösteren, onları reddeden politik tutumlara yol açar.[340]

Bu bağlamda, Bauman toplumsal kutuplaşma ve kimlik ayrımının kökenlerine ilişkin önemli bir tespitte bulunur. O, Batı uygarlığının evrensel değerleri üretmesine rağmen, bu değerleri yayamamasının, "biz" ve "onlar" ayrımını beslediğini ve bunun öz eleştirinin terk edilmesinden kaynaklandığını savunur. Ona göre, Batı uygarlığının bu

[336] Bauman, Soil, ss. 679-680.
[337] Zygmunt Bauman, **Parçalanmış Hayat: Postmodern Ahlak Denemeleri**, çev. İsmail Türkmen, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 112'den aktaran Şeker ve Özcan, s. 89.
[338] Bauman, Soil, ss. 696-698.
[339] Álvarez-Álvarez, s. 216.
[340] Álvarez-Álvarez, s. 217.

tutumu, yanlış sorular sormasına ya da hiç soru sormamasına neden olarak, problemlerin doğru bir şekilde tanımlanıp çözülmesini engeller.[341]

Sonuç olarak, belirsizlik ve aidiyetin yeniden şekillenmesi süreci, bir yandan popülizmin yükselişine zemin hazırlarken, diğer yandan göçmenlerin kimliklerini savunma konumuna çekilmelerine neden olur. Göç ve kültürlerarası çatışmalarla ilgili derin bir yaşam deneyimine sahip olan Amin Maalouf'un görüşleri, bu dönüşümü anlamada bize önemli bir perspektif sunar.

Maalouf, göç ve kimlik bağlamındaki başlıca tehlikelerden birinin *cemaatleştirme* olduğunu vurgular. Göçmenler, sürekli olarak çevrelerindeki bireylerin kendilerine karşı düşmanca ya da küçümseyici bir tutum sergileyip sergilemediklerini gözlemlemek durumunda kalırlar. Bu durum, kimliklerini savunma pozisyonuna çekilmelerine; dolayısıyla kimliklerine daha kapalı, daha savunmacı ve katı bir biçimde sarılmalarına neden olur. Sonuçta, göçmen toplulukları iç dayanışması yüksek, ancak toplumsal bütünlükten yalıtılmış, kapalı gruplar hâline gelir. Bu cemaatleşme süreci toplumsal kutuplaşmayı derinleştirir ve ortak bir kimlik duygusunun oluşmasını engeller. Maalouf'a göre, bu tür bir ayrışmanın önüne geçebilmek için göçmenlerin hem geldikleri kültüre hem de yaşadıkları topluma ait olabildikleri ikili kimlikleriyle varlık gösterebilmelerine olanak tanınmalıdır.[342]

Bu bağlamda, Maalouf, özellikle 21. yüzyılda ve sonraki bin yıllarda kimliklerin sadece geçmişte belirleyici olan geleneksel unsurlarla değil, daha fazla bileşeni kapsayacak biçimde şekillenmesi gerektiğini ifade eder. Ona göre bu bileşenlerden biri, "insanlık macerasına da dahil olma duygusu"dur. Maalouf, bu duyguyu, bireylerin sadece kendi kimliklerine odaklanmakla kalmayıp, tüm dünyaya ait olduklarını ve insanlık tarihinin bir parçası olduklarını hissetmeleri olarak tanımlar. Bu anlayış, insanlıkla empati kurmayı, farklı kimliklere saygı göstermeyi ve küresel sorumluluk taşımayı gerektirir. Maalouf'un kimlikler ve insanlık arasındaki empatik bağa dair vurgusu, Bauman'ın

[341] Zygmunt Bauman, **Küreselleşme: Toplumsal Sonuçları**, çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınlarıı İstanbul, 2014, s. 12'den aktaran Şeker ve Özcan, s. 94.
[342] Amin Maalouf, **Çivisi Çıkmış Dünya: Uygarlıklarımız Tükendiğinde**, çev. Orçun Türkay, 20. Baskı, YKY, İstanbul, 2017, s. 180'den aktaran Şeker ve Özcan, s. 93.

düşünceleriyle paralellik göstermektedir. Bauman'a göre, bu tür bir saygı ve paylaşımın eksikliği, toplumsal huzursuzluğu derinleştirerek şiddet sarmalını besler.[343]

2.2.2. Kitle Toplumunda Popülist Tepkiler: Neo-Nasyonalizm, Ayrımcılık ve Göçmen Karşıtlığı

Kitle göçlerinin ve küreselleşmenin dönüştürdüğü çağdaş dünyada, kimlik kriziyle karşı karşıya kalan kitle toplumu bireyi, Amin Maalouf'un çokkültürlü yaşamı benimsemeye ve empati geliştirmeye yönelik çağrısını dikkate almak yerine, çözümü daha tanıdık ve geleneksel yaklaşımlarda aramaya yönelmiştir. Bu yaklaşımların başında ise, kitle toplumunun temel bağlayıcı unsurlarından biri olan milliyetçilik gelmektedir.

Günümüzde milliyetçiliğin, önceki dönemlerden farklı biçimlerde çerçevelenerek yeniden güç kazandığı görülmektedir. Bu dönüşüm, özellikle küreselleşmenin yol açtığı "egemenlik kaybı" algısına karşı bir tepki olarak şekillenmektedir. Bu nedenle, günümüzde milliyetçi hareketler sadece küreselleşmiş bir dünyada var oldukları için değil, aynı zamanda küreselleşmenin yarattığı değişimlere karşı bir tepki olarak ortaya çıktıkları için de etkili hâle gelmiştir.[344]

Bu durumun temelinde, siyaset bilimci Benedict Anderson'un "hayal edilmiş bir siyasi cemaat" olarak tanımladığı ulus kavramına yönelik tehdit algısı yatmaktadır. Toplumun kimliğine yönelik olarak hissedilen bu tehditlerin başında ise göçmenler gelmektedir. Göçmen varlığı, bireylerde kimlik kaybı ve güvenlik duygusunun zedelenmesi gibi endişelere yol açmakta; bu da milliyetçi duyguların güçlenmesine neden olmaktadır. Yabancı korkusu, bireyleri paylaşılan kimlik etrafında birleşmeye ve homojen

[343] Zygmunt Bauman, **Postmodern Etik**, çev. Alev Türker, 2. Baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2011, s. 281'den aktaran Şeker ve Özcan, s. 90.
[344] Jarrel De Matas, "Making The Nation Great Again: Trumpism, Euro-Scepticism And The Surge Of Populist Nationalism", **Journal of Comparative Politics**, Cilt: 10, Sayı: 2, Şubat 2017, ss. 20-21.

bir topluluk arayışına yöneltmektedir.[345] Bu gelişmeler, Amin Maalouf'un savunduğu kozmopolitizm anlayışının[346] şimdilik geri plana itilmiş olduğunu göstermektedir.[347]

Bu durumu açıklayan kuramlardan biri, sosyal psikolog Michael Hogg tarafından geliştirilen *Belirsizlik-Kimlik Teorisi*'dir (*Uncertainty-Identity Theory*). Bu teori, bireylerin kimliklerine ilişkin belirsizlik yaşadıklarında nasıl davrandıklarını açıklamayı amaçlamaktadır. Kuram, daha sonrasında özellikle radikalleşme, popülizm ve aşırılıkçı grup davranışları gibi olguların anlaşılması için de kullanılmıştır. Hogg'un teorisine göre, bireyler kimliklerine dair yaşadıkları belirsizlik hâlinden ya yeni bir gruba katılarak ya da hâlihazırda mensubu oldukları grupla daha güçlü bir özdeşleşme geliştirerek kurtulurlar. Çünkü bir grupla özdeşleşmek, kişinin kendisini o grubun düşünce, duygu ve davranış kalıplarına göre yeniden tanımlamasını sağlayarak kendine bir kimlik bulmasına yardımcı olur ve nasıl davranması ve neye inanması gerektiğine ilişkin bir "yol haritası" sunar.[348]

Ancak burada dikkat çekilmesi gereken önemli bir husus bulunmaktadır: Belirsizlikle başa çıkma konusunda tüm gruplar eşit değildir. Netlik taşıyan gruplar — yani belirgin bir dünya görüşüne sahip, değişime kapalı kurallarla yapılandırılmış ve üyeleri arasında benzerlik ve karşılıklı bağımlılık bulunan gruplar — belirsizlik duygusunu bastırmada daha etkilidir. Zira bu tür gruplar, özellikle kriz ve belirsizlik dönemlerinde bireylere sade, açık ve güçlü kimlikler ile net mesajlar sunarak psikolojik bir güvenlik alanı sağlarlar.[349]

Nitekim Hogg'un da vurguladığı üzere, birey için bu tür bir kimliksel netlik o denli önemlidir ki, yapılan araştırmalar bireylerin çoğu zaman olumlu bir benlik algısından

---

[345] Matas, ss. 21-22.
[346] Kozmopolitizm, insanların kendilerini ülkelerinin ötesinde, küresel bir topluluğun parçası olarak görmeleri gerektiği düşüncesidir. Farklı kültürler arasında anlayış ve barışı teşvik eder; paylaşılan değerler aracılığıyla insanları birleştirmeyi amaçlarken, kültürel farklılıklara saygı gösterir. Terim, Antik Yunan'dan gelmektedir ve "dünyalı vatandaş" anlamına gelir. Temel fikir; küresel ve yerel kültürlerin birbirine bağımlı olarak var olabilmesidir. Bu konuda bkz. Gustavo Lins Ribeiro, "What is Cosmopolitanism?", **VIBRANT - Vibrant Virtual Brazilian Anthropology**, Cilt: 2, Sayı: 1-2, Aralık 2005, s. 19.
[347] Matas, ss. 21-22.
[348] Eunice U. Choi ve Michael A. Hogg, "Self-Uncertainty And Group Identification: A Meta-Analysis", **Group Processes & Intergroup Relations**, Cilt: 23, Sayı: 4, 2020, ss. 1-2.
[349] Choi ve Hogg, s. 3.

ziyade, kesin ve tutarlı bir benlik inşa etmeyi önceliklendirdiğini ortaya koymaktadır.[350] Bu eğilim, özellikle toplumsal belirsizliğin yoğunlaştığı dönemlerde radikal ve aşırılıkçı gruplara ya da popülist hareketlere yönelimin neden arttığını açıklamada önemli bir kuramsal zemin sunar.[351]

Hogg'un bu alandaki çıkarımlarını destekleyen somut bulgulardan biri, Avustralyalı üniversite öğrencileriyle yürüttüğü deneysel çalışmadır. Çalışmada katılımcılara, öğrenim ücreti değişikliklerine karşı düzenlenmiş iki farklı öğrenci protestosuna ait videolar izletilmiştir. Bu gruplardan biri daha radikal, diğeri ise daha ılımlı bir protesto biçimi sergilemektedir. Deneyin ilk aşamasında katılımcılar, daha ılımlı protesto grubuna karşı daha yüksek düzeyde yakınlık ve özdeşlik geliştirmiştir. Ancak daha sonra, katılımcılara kimliklerini sorgulamalarına neden olan ve belirsizlik duygusu yaratan başka bir video daha izletilmiştir. Bu müdahalenin ardından, katılımcıların radikal grupla özdeşleşme düzeyinde anlamlı bir artış gözlemlenmiştir. Başka bir ifadeyle, belirsizlik düzeyinin düşük olduğu koşullarda ılımlı gruplar tercih edilirken, belirsizliğin artmasıyla birlikte bireyler daha net ve keskin kimlik sunan radikal gruplara yönelme eğilimi göstermiştir.[352]

Bu bulgu, belirsizliğin yalnızca bireysel düzeyde değil, toplumsal bağlamda da gruplar arası ilişkileri nasıl etkileyebileceğine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Grup kimliğinin "karanlık yönü" olarak adlandırılabilecek bu dinamik, kitlesel göç hareketleri, siyasal istikrarsızlık ya da ekonomik krizler gibi geniş çaplı belirsizlik dönemlerinde daha görünür hâle gelmektedir.[353] Bu tür ortamlarda, bireylerin güçlü grup özdeşleşmesine yönelmesi, "grup-merkezcilik" olarak tanımlanan bir dizi tutumu da beraberinde getirebilmektedir: güçlü lider figürlerine destek, farklılıklara ve karşıt görüşlere yönelik hoşgörüsüzlük ve hatta dış grupların insanlık dışı algılanması bu bağlamda ortaya

---

[350] Michael A. Hogg, "Uncertain Self in a Changing World: A Foundation for Radicalisation, Populism, and Autocratic Leadership, European Review of Social Psychology", **European Review of Social Psychology**, Cilt: 32, Sayı: 2, 2021, (Uncertain), s. 5.
[351] Choi ve Hogg, s. 3.
[352] Michael A. Hogg ve diğerleri, "The Solace Of Radicalism: Self-Uncertainty And Group Identification In The Face Of Threat", **Journal of Experimental Social Psychology**, Cilt: 46, Sayı: 6, 2010, ss. 1063-1065.
[353] Hogg, Uncertain, s. 14.

çıkabilmektedir.[354] Bu koşullar altında, göç alan toplumlarda hem yerel halkın hem de göçmen topluluklarının belirsizlik kaynaklı kaygıları, tarafların kendi gruplarına daha sıkı sarılmasına, gruplar arası sınırların sertleşmesine ve nihayetinde toplumsal kutuplaşmanın derinleşmesine zemin hazırlayabilmektedir.[355]

Meşruiyetini sürdürebilmek amacıyla, özellikle kriz dönemlerinde halktaki tehdit algısını manipüle etmeyi tercih eden siyasi iktidarlar için bu tür bir ortam son derece elverişlidir. Bu durum "korku ve iktidar boşluk sevmez" şeklinde özetlenebilecek bir yaklaşımla açıklanabilir. Bu şu anlama gelir: Korkunun etkili olabilmesi için yarattığı belirsizliğin (boşluğun) hızla bir tehdit veya sorunla ilişkilendirilmesi gerekir. Aynı durum iktidar için de geçerlidir: Toplumsal düzende ortaya çıkan belirsizlikler (boşluklar) iktidarın zayıflamasına yol açar ve bu boşluğun otorite tarafından hızla korkuyla doldurulması gerekir.[356]

Korku, iktidar için kullanışlı bir aparattır, çünkü bu sayede kaos ve tehdit hissi inşa edilerek, siyasi otorite kendisini bu karmaşayı denetleyebilecek ve çözebilecek yegâne güç olarak sunma imkânı bulur. Bunun yanında, korku içindeki bir toplum, mantıklı düşünmekten uzaklaşır ve bu da onu manipülasyona açık, duygusal bir kitleye dönüştürür. Böylece iktidar, toplumu daha kolay yönlendirebilir. Ayrıca, korku ortamı yöneticilerin başarısızlıklarını gizlemelerini de kolaylaştırır; halkın dikkati yönetimdeki aksaklıklar yerine dışsal "düşmanlara" yönlendirilir.[357]

Bu bağlamda, "düşman" olarak kurgulanan figürün genellikle "en savunmasız öteki" gruplardan seçilmesi, iktidarın manipülasyon stratejisini hem kolaylaştırmakta hem de riskten arındırmaktadır. Günümüz politik ikliminde bu işlevi çoğunlukla göçmenler üstlenmektedir; zira ekonomik, kültürel ve sosyal açılardan farklılık arz eden bu gruplar, hedef gösterilmesi en kolay ötekiler arasında yer almaktadır.[358]

---

[354] Hogg, Uncertain, ss. 14-15.
[355] Mahmut Mete ve Bekir Gündoğmuş, "The Politics Of Fear: Fear Of Migrants As An Instrument Shaping The Political Environment", **Erciyes İletişim Dergisi**, Cilt: 11, Sayı: 1, 2024, s. 65.
[356] Mete ve Gündoğmuş, ss. 64-65.
[357] Mete ve Gündoğmuş, ss. 64-65.
[358] Denitza Kamenova ve Etienne Pingaud, "Anti-Migration And Islamophobia: Web Populism And Targeting The 'Easiest Other'", **Populism and the Web**, Routledge, Londra, 2017.

Bu çerçevede, popülist ideolojilerin yükselişi, halkın tehdit algısının ve toplumdaki kutuplaşmaların siyasi araçlar olarak kullanılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Popülizm, kavranması karmaşık bir konsepttir, ancak genel hatlarıyla, halkın gerçek sesini yansıttığını iddia eden ve "yozlaşmış" elitlere karşı konumlanan bir siyasi söylem biçimi olarak ortaya çıkmaktadır.[359]

Nitekim Hollandalı siyaset bilimci Cas Mudde'ye göre popülizm, toplumu "saf halk" ve "yozlaşmış elitler" şeklinde ikili bir yapıya indirgemeye dayanan bir ideolojidir.[360] Bu çerçevede, halkın egemenliği esas alınması gereken siyasal öncelik olarak sunulurken, elitler ve dışsal aktörler bu egemenliğe tehdit oluşturan unsurlar olarak kurgulanmaktadır.

Popülizmin, kitle toplumu ile siyasal iktidar arasındaki istikrarsız ve kırılgan ilişkiselliğin bir sonucu olarak ortaya çıktığı ileri sürülmektedir. Kitle toplumunun bireyi siyasal süreçlerden dışladığı, siyasal temsil mekanizmaları ile yurttaş arasında mesafe yarattığı koşullarda, popülizm bu temsil boşluğunu doldurma iddiasıyla yükselir. Bu doğrultuda, siyasal meşruiyetin kaynağını "halka yeniden söz verme" söyleminde temellendirerek, siyaseti halk ile elitler arasındaki kutuplaşma eksenine oturtur ve bu karşıtlık üzerinden kendisini meşrulaştırır.[361]

Bazı akademisyenlere göre, popülist düşünceler paranoyaya dayalıdır ve grubun yaşadığı sorunları dışsal güçlere atfeden komplo teorilerini içerir. Bu yaklaşım, ortak bir mağduriyet bilinci etrafında topluluğu bir araya getirir.[362] Popülizm, iktidarı sorgulaması ve siyasal katılımı artırması bakımından faydalı gibi görünse de en temel problemlerinden biri liderlerin "halkın iradesi" adı altında toplumda tek ve evrensel bir istek varmış gibi bir anlatı oluşturmasıdır. Oysa toplumlar heterojendir ve tüm bireylerin aynı talepleri paylaşması mümkün değildir.[363]

---

[359] Eirikur Bergmann, **Neo-nationalism: The Rise of Nativist Populism**, Springer Nature, Cham, 2020, ss. 11-12.
[360] Bergmann, ss. 35-36.
[361] Blanca Nicasio-Varea ve diğerleri, "Using Social Media to Motivate Anti-migration Sentiments. Political Implications in the United States and Beyond", **Blanquerna School of Communication and International Relations**, Cilt: 49, 2020, s. 54.
[362] Hogg, Uncertain, s. 15.
[363] Bergmann, s. 12.

Bu bağlamda, popülizm tek bir siyasi ideolojiyle tam olarak örtüşmeyen geniş kapsamlı bir kavramdır; tarihsel ve toplumsal bağlama bağlı olarak milliyetçilik veya sosyalizm gibi diğer ideolojilerle iç içe geçebilir.[364] Milliyetçilikle karşılaştırıldığında, her iki kavram da "halk"ı ön plana çıkarsa da popülizm daha dar bir perspektifle, saf ve homojen bir halkı yozlaşmış elitlere karşı konumlandırmaktadır. Ancak 21. yüzyılda, popülizm ve milliyetçilik arasındaki sınırların giderek bulanıklaşmasıyla ortaya çıkan "neo-nasyonalizm" dalgası, popülist hareketlerin biçimlenmesinde yeni dinamikler yaratmıştır. [365]

Bu yeni milliyetçilik anlayışını daha iyi kavrayabilmek için popülizmin 21. yüzyıldaki karakteristiğini mercek altına almak önemlidir. Bugünün popülizmi, milliyetçi ve hatta nativist bir yön kazanmış olup, bu yeni şekliyle "nativist popülizm" olarak adlandırılmaktadır. Nativizm ya da yerlicilik, yerel halkın hak ve çıkarlarını koruma iddiasıyla, özellikle göçmenler ve etnik-dini azınlıklara karşı dışlayıcı ve ayrımcı politikalar geliştiren siyasi bir yaklaşımdır.[366] Bu çerçevede nativist popülistler, dışarıdan gelenlerin toplumlarına zarar verdiğini savunarak, "saf halkı" bu tehditlerden korumayı amaçlamaktadır.[367] Nativist popülizm, 1970'lerden itibaren özellikle Avrupa siyasetinin önemli bir parçası haline gelmiş, ancak zamanla etkisi ve yayılma biçimi değişim göstermiştir. Giderek daha önce radikal sayılan bazı politikaların —örneğin daha sıkı göçmen politikalarının— merkez-sağ partiler tarafından benimsenmesi, nativist popülizmin günümüz siyasetindeki etkisinin güçlenmesine zemin hazırlamıştır.[368]

Siyaset bilimci Eirikur Bergmann'a göre, nativist anlayış ile popülizmin birleşiminden doğan yeni milliyetçilik türü "neo-nasyonalizm"dir. Neo-nasyonalizmi daha iyi kavrayabilmek için onun geleneksel milliyetçilikten hangi açılardan farklılaştığını incelemek faydalı olacaktır.[369]

---

[364] Bergmann, ss. 35-36.
[365] Selcen Öner, "Avrupa'da Yükselen Popülizm ve Radikal Sağ: Avusturya Örneği İlişkileri", **EURO Politika**, 2018, s. 40; Bergmann, s. 38.
[366] Öner, s. 40; Bergmann, s. 38.
[367] Bergmann, ss. 38-39.
[368] Bergmann, ss. 13-14.
[369] Bergmann, ss. 38-39.

Geleneksel milliyetçilik, birlik, egemenlik ve halkın başarıları gibi olumlu unsurlara vurgu yaparken, neo-nasyonalizm, özellikle göçmenler ve dış etkilere karşı durmaya, yani ötekinin yarattığı bir "tehditten" halkı koruma anlatısına odaklanmaktadır. Geleneksel milliyetçilik, ulusal kimlik konusunda daha açık ve mantıklı ideolojilere dayanır ve çoğunlukla geleneksel medya ve siyasi yapılar aracılığıyla işler. Buna karşılık, neo-nasyonalizm sosyal medya gibi yeni iletişim araçlarını kullanarak "post-truth" politikalarını benimser; nesnel bilgiden ziyade duygular ve inançlar gibi kişisel algılara hitap etmeyi tercih eder. Bu bağlamda, yeni iletişim teknolojileri yanlış bilgilerin ve duygusal çağrıların yayılmasında önemli bir rol oynar. Neo-nasyonalizmin bir diğer karakteristiği ise toplumsal krizler karşısında güç kazanmasıdır; buna karşılık geleneksel milliyetçilik krizlere aynı hızla tepki vermez. Bunun nedeni, kriz dönemlerinde "öteki"ye yönelik korkunun artması ve bu korkunun neo-nasyonalizmin temel aracı olmasıdır.[370] Gerçekten de neo-nasyonalizm için *diğerleştirme* kavramı kritik bir öneme sahiptir; bu kavram, göçmenler gibi grupların ulusal kimlik ve güvenlik için bir tehdit olarak algılanmasını ve düşmanlaştırılmasını ifade eder. Bu sorun, popülizmin basit ve net cevaplarıyla giderilmeye çalışılır: Tüm bu dışsal "parazitler" ortadan kaldırılmalıdır.[371]

Geleneksel milliyetçilik ve neo-nasyonalizm arasındaki farklılıklar sadece temalarla sınırlı kalmaz, bu ideolojilerin ayrımcılık anlayışlarında da belirgin değişiklikler gözlemlenir. Bu ideolojik değişim, ayrımcılığın meşrulaştırılma biçimlerine de yansımıştır. II. Dünya Savaşı döneminde ayrımcılık çoğunlukla biyolojik temellere dayandırılmakta ve biyolojik ırkçılık ekseninde gerekçelendirilmekteyken**;** bu gerekçe, savaşın yol açtığı büyük yıkım nedeniyle terk edilmiştir. Yerine ise, bireyleri kültürel kimlikleri temelinde dışlayan ve daha dolaylı, örtük biçimlerde kendini gösteren "kültürel ayrımcılık" anlayışı geçmiştir.[372]

"Kültürel ayrımcılık" kavramı, çağdaş ayrımcılığın yeni biçimini şu şekilde tanımlar: Farklı kültürlerden gelen bireyler biyolojik olarak eşit kabul edilseler de kültürel farklılıkları nedeniyle bir arada yaşamaya uygun değildirler. Bu çerçevede, Batı

[370] Bergmann, ss. 38-39.
[371] Bergmann, s. 39.
[372] Bergmann, ss. 39-41.

toplumunun üstünlüğü artık biyolojik değil, tarihsel ve kültürel temeller üzerinden meşrulaştırılmaktadır. Neo-nasyonalist söylemler, bu bağlamda ayrımcılığı ırksal değil kültürel gerekçelere dayandırmakta; böylece dışlayıcı politikalarını daha meşru ve kabul edilebilir gösterebilmektedir. Burada amaç, ulus-devlet sınırları içinde egemen bir kültür temelinde mono-kültürel bir toplum yapısını muhafaza etmektir. Bu doğrultuda, uzun süredir yerleşik göçmenler zamanla "biz" grubuna dahil edilirken, yeni gelen göçmenler "öteki" olarak konumlandırılmakta ve dışlanmaktadır.[373]

Bu tür bir kültürel ayrımcılığın etkileri, popülist liderlerin söylemlerinde de açıkça görülmektedir. ABD'de Donald Trump, İngiltere'de Nigel Farage veya Hollanda'da Geert Wilders gibi liderler, siyasi retoriklerini göçmen karşıtlığı ve kültürel homojenlik iddiaları üzerine inşa etmektedir. Bu liderlerin söylemlerinde toplumsal sorunların çözümü oldukça basittir: duvarlar inşa etmek, uluslararası anlaşmalardan çekilmek veya Avrupa Birliği'nden ayrılmak gibi eylemlerle "kültürel bozulma"yı engellemek. Ancak iktidara geldiklerinde, bu tür indirgemeci politikaların beklenen sonuçları üretmemesi durumunda, sorumluluk genellikle kurumsal yapılara atfedilir. Bu noktada, komplo teorileri tamamlayıcı bir işlev görür; bazı gizli güçler ülkenin ilerlemesini engellemektedir. Mahkemelerin, seçim kurumlarının ya da bürokrasinin halka ihanet ettiği iddia edilir. Böylelikle, daha fazla yetkiyi ellerinde toplamak için meşru bir zemin oluşturulmaya çalışılır. Örneğin, Donald Trump'ın Kongre engelini aşmak amacıyla ulusal acil durum ilan ederek sınır duvarı inşa etme kararı alması, bu stratejinin belirgin bir tezahürüdür.[374]

Bu durum, yalnızca popülist liderlerin çözüm önerilerinin bir yansıması değil, aynı zamanda neo-nasyonalizmin küresel ölçekteki etkilerinin de bir göstergesidir. Bu akım, özellikle son yıllarda Avrupa'da da belirgin biçimde kendini göstermektedir. Tarihsel olarak insan hakları ve demokrasi ilkelerini küresel düzeyde savunan Avrupa'da, sağcı partilerin güç kazanmasıyla birlikte neo-nasyonalizmin politik temsilleri giderek daha

[373] Bergmann, ss. 39-41.
[374] Bergmann, ss. 41-42.

fazla ön plana çıkmaktadır. Peki, bu eğilimin arkasında hangi dinamikler bulunmaktadır?[375]

Esasen, Avrupa göç olgusuna yabancı değildir; II. Dünya Savaşı sonrasında pek çok göçmeni kabul etmiştir. Ancak bu göçler, 21. yüzyılda görülen kitlesel göçlerden farklı olarak, devlet tarafından düzenlenmiş ve desteklenmiş olan planlı göçlerdir. Son yıllarda yaşanan göç dalgaları ise insanların savaş, şiddet ve doğal afetler gibi tehlikelerden kaçmak mecburiyetinde kalmalarıyla ortaya çıkan zorunlu göç hareketleridir. Savaş nedeniyle Suriye, Irak ve Afganistan'dan gelen mültecilerin sayısındaki artışla birlikte, Avrupa'da göçmen karşıtı söylemler de yükselişe geçmiştir. Öyleyse, zorunlu göçleri diğer göç türlerinden ayıran temel unsur nedir?[376]

Zorunlu göçlerin yarattığı toplumsal dinamikler, yalnızca kültürel farklılıklarla sınırlı kalmayan, çok daha karmaşık bir yapıya sahiptir. Zorunlu olmayan göçlerde dahi kültürel farklar toplumsal gerilimlere yol açabilmekteyken; savaş, şiddet ya da doğal afetler gibi sebeplerle gerçekleşen zorunlu göçlerde, bireylerin bu kararı kendi iradeleriyle almamış olmaları, uyum sürecinde daha ciddi zorluklarla karşılaşmalarına neden olmaktadır. Bu durum, zorunlu göçle birlikte artan toplumsal huzursuzluğu beslerken, milliyetçi partilerin "kültürel farklılıklar" söylemini öne çıkararak göçü siyasal bir mesele hâline getirmelerini de kolaylaştırmaktadır.[377]

Benzer şekilde, göçmenlik meselesi ABD'de de siyasi tartışmaların merkezine yerleşmiş ve özellikle Donald Trump'ın 2016 başkanlık kampanyasında temel bir unsur hâline gelmiştir. "Amerika'yı Yeniden Büyük Yap" sloganıyla, kültürel ve sosyal değerleriyle "eski Amerika"yı yeniden inşa etme vaadiyle yola çıkan Trump, mültecileri bir tehdit unsuru olarak gösterdiği kampanya sonrasında başkan seçilmiş; göreve geldikten sonra göçmenlere yönelik tutuklama ve sınır dışı işlemlerini artırmıştır. 2017 yılı itibarıyla, ABD'nin mülteci kabul oranı 1980'den bu yana en düşük seviyeye inmiştir.[378]

---

[375] Ashok Swain, "Increasing Migration Pressure and Rising Nationalism: Implications for Multilateralism and SDG Implementation", **Third World Quarterly**, Cilt: 17, Sayı: 5, 2019, ss. 19-20.
[376] Swain, ss. 19-20.
[377] Swain, ss. 19-20.
[378] Swain, s. 20.

Ancak Avrupa ile ABD'deki göçmen karşıtlığının ortaya çıkış dinamikleri arasında önemli bir fark bulunmaktadır. Avrupa'da, zorunlu göçmenlere yönelik karşıtlık daha çok toplumsal tepkilerden beslenmiş ve hükümetleri kısıtlayıcı göç politikaları benimsemeye zorlamıştır. ABD'de ise bu karşıtlık, büyük ölçüde siyasi iktidar tarafından inşa edilmiş ve yukarıdan aşağıya bir siyasal yönlendirme ile şekillenmiştir. Bununla birlikte, her iki örnekte de göçmen karşıtlığını besleyen temel etkenin ekonomik kaygılardan ziyade etnosentrik eğilimler, yani yerel kültürün üstünlüğünü savunan bir yaklaşım olduğu görülmektedir.[379]

Bu bölümü tamamlarken, kimliğin akışkanlaştığı ve tehditlerin sürekli yeniden tanımlandığı günümüz dünyasını daha iyi anlamak için Bauman'ın "kimlik" kavramıyla ilgili tespitlerinden faydalanabiliriz. Bauman'a göre kimlik, iki temel ancak birbirleriyle çelişen ihtiyaç arasında şekillenir: *güvenlik* ve *özgürlük*. Özgürlük**,** bireylere kimliklerini istedikleri gibi şekillendirme imkânı tanırken, beraberinde belirsizlik ve güvensizlik getirir. Güvenlik ise istikrar sağlar ancak genellikle bireysel özgürlükleri kısıtlar. Bu iki değerin dengelenmesi güç olduğundan, toplumlar doğrusal bir ilerleme yerine, bir sarkaç hareketiyle bu iki değer arasında gidip gelir.[380]

Güncel durumda, bireylerle devletler arasındaki bağın, genellikle "daha fazla güvenlik" vaadi etrafında şekillendiği ve hükümetlerin güvenlik söylemleri aracılığıyla bireyler üzerindeki denetim alanlarını artırmayı meşrulaştırdığı gözlemlenmektedir. Bu bağlamda güvenliğin yalnızca fiziksel tehditlerden korunma değil, aynı zamanda kültürel ve sosyal dinamiklerin korunmasını da içeren bir "kültürel güvenlik" anlayışına evrildiği görülmektedir. Özellikle göçmenler gibi toplumsal ve kültürel çeşitliliği artıran gruplar üzerinden inşa edilen söylemlerle bu anlayış daha belirgin hale gelmektedir. Görünen o ki, özgürlük arzusu ile güvenlik ihtiyacının birbirini dışlayan taleplerinin eşzamanlı olarak tatmin edilmesi mümkün olmadığından, modern bireyin kimlik arayışı sona ermeyecektir.[381]

[379] Swain, ss. 20-21.
[380] Bauman, Migration, ss. 19-22.
[381] Bauman, Migration, ss. 19-22.

2.2.3. Medyada Göçmen Temsilleri: Ötekileştirme, Tehdit Algısı ve Stereotipler

Medyanın kitle toplumunda kültürün inşasındaki rolü, modern bireyin dünyayı algılama ve tüketme biçimini ve çevresindeki insanlarla kurduğu ilişkileri nasıl dönüştürdüğü önceki bölümlerde ele alınmıştır.[382] Görülmektedir ki medya, yalnızca bir eğlence ya da bilgi edinme aracı değil; bireyin mahrem alanlarına nüfuz eden, siyasi yönelimlerin oluşumunda dahi etkili olabilen güçlü bir araç (veya gücün aracı) haline gelmiştir.

Ancak 21. yüzyılda, teknolojik atılımlarla birlikte kitle medyasının oluşturduğu bu tabloya dijital medya eklenmiştir. Dijital medya, internetin ilk aşaması (Web 1.0) sonrası ortaya çıkan ve kullanıcıların içerik üretip paylaşarak aktif katılımcılar haline geldiği ikinci aşaması (Web 2.0) ile hayatımıza girmiştir.[383] İnternetin yükselişi ve dijital teknolojilerin hızlı gelişimi, iletişim tarihinde önemli bir dönüm noktası yaratmış ve geleneksel kitle medyasının gücüne meydan okuyan dijital medyanın yaygınlaşmasını sağlamıştır. Geleneksel medyadan farklı olarak etkileşimli olan; herkesin içerik oluşturup paylaşabildiği bu ortamda farklı sesler ve görüşler de tartışmalara dahil olmaya başlamıştır.[384]

Medya üretimi ile tüketimi arasındaki sınırları bulanıklaştıran bu durum, insanların medyayla ilişkilenmelerini de dinamik hale getirerek, basit ve tahmin edilebilir olmaktan çıkarmıştır.[385] Geleneksel medyanın içerik üzerindeki kontrolünü kırarak, içerik üretmede demokratikleşme sürecine yol açan bu gelişme, yanlış bilgilerin yayılması ve mahremiyet ihlali gibi sorunları da beraberinde getirmiştir.[386]

---

[382] Bkz. 1.2.2.
[383] Beatriz Jordá ve R. Lance Holbert, "From Mass Media to Social Media: Political Persuasion in the Field of Communication", **Media Influence on Opinion Change and Democracy: How Private, Public and Social Media Organizations Shape Public Opinion**, Springer Nature, Cham, 2024, s. 184.
[384] Sukhdeep Singh, "The Transition from Traditional Media to Digital Media: Milestones and Impacts", **Remarking An Analisation**, Cilt: 9, Sayı: 3, Haziran 2024, s. 2.
[385] Andrea Pogliano, "Media, Migration, and Sociology. A Critical Review", **Sociologica**, Cilt: 11, Sayı: 1, 2017, s. 22.
[386] Singh, s. 2.

Seçmenlere derin ya da ayrıntılı siyasi içerik sunmak yerine, kişisel cazibeleri ve iletişim tarzları aracılığıyla bağ kuran popülist liderlerin de geleneksel medya yerine sosyal medyayı tercih ettiği görülmektedir. Sosyal medya, günümüzün liderleri için mesajlarını hızlı yayabilecekleri, "düşman" yaratabilecekleri ve "halktan biri" gibi görünebilecekleri bir platformdur.[387] Ayrıca sosyal medya, popülist mesajlarda sıkça görülen duygusal ve tartışmalı içerikleri daha fazla görünür hale getirir.[388] Bu durum, sosyal medyanın bilgi yayma biçimi ile popülizmin stratejisi arasında doğrudan bir örtüşme olduğunu göstermektedir.[389]

Ancak bu noktada, popülist mesajların yalnızca liderlerle veya örgütlü yapılarla sınırlı olmadığını vurgulamak gerekmektedir. Sosyal medyada yayılan popülist mesajlar sadece siyasi partilerden, örgütlerden ya da tanınmış aktivistlerden gelmemektedir. Özellikle elit karşıtı, göçmen karşıtı ya da aşırı milliyetçi unsurlar taşıyan sağ popülist söylemler, sıradan vatandaşlar tarafından da üretilmekte ve sosyal medya platformlarında hızlıca yayılmaktadır. Bu da popülist aktivizmin, örgütlü yapıların ötesine geçerek bireysel düzeyde ve dağınık bir biçimde gerçekleştiğine işaret etmektedir.[390]

Bu gelişme, sosyal medyanın "kamusal alanı"[391] genişleteceği, yani öncesinde sesi duyulmayanların da sesi olacağı yönündeki beklentilerin de sorgulanmasına neden olmaktadır. Çünkü sosyal medya popülist –yani kışkırtıcı, kutuplaştırıcı ve çoğu zaman yanıltıcı– içeriklerin dolaşımını kolaylaştırdığında, kamusal alanı zenginleştirmek yerine yozlaştırıcı, demokrasiyi güçlendirici değil zayıflatıcı bir rol oynamaktadır.[392]

Bunun yanında, günümüzde sosyal medya ile geleneksel medya arasında güçlü bir etkileşim bulunmaktadır. Eski ve yeni medyanın birlikte işlediği bu sisteme "melez medya

---

[387] Nicasio-Varea ve diğerleri, s. 55.
[388] Mario Datts, "Social Media, Populism, and Migration", **Media and Communication**, Cilt: 8, Sayı: 4, 2020, s. 75.
[389] Nicasio-Varea ve diğerleri, s. 55.
[390] Datts, s. 80.
[391] Kamusal alan, toplumdaki tüm yurttaşların eşitlik ve özgürlük temelinde bir araya gelerek ortak sorunlarını tartışabildikleri ve çözüm arayabildikleri, demokratik katılımın mümkün olduğu toplumsal bir alandır. Aynı zamanda, düşünce, ifade, toplanma ve örgütlenme özgürlüklerinin güvence altına alındığı; kamuoyunun oluştuğu, siyasal boyutu da olan bir ortak yaşam mekânıdır. Bu konuda bkz. Nazım Onat, **Kamusal Alan ve Sınırları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Mart 2010, ss. 8-9.
[392] Datts, s. 80.

sistemi" denilmektedir. Bu sistem, popülist mesajların sosyal medyada paylaşılıp viral hale gelmesinin ardından, popüler konularla ilgilenen gazetecilerin söz konusu mesajları geleneksel medyaya taşımaları anlamına gelir. Böylece sosyal medyada yayılan içerikler, geleneksel medya aracılığıyla daha da çok kişiye ulaşır.[393]

Tüm bu etkilerle birlikte, bugün toplum büyük bir bilgi yığınına boğulmuş olarak, hızla yayılan bilgilerin hangisinin doğru hangisinin yanlış olduğunu ayırt edemeyecek bir durumda manipülasyona karşı savunmasız hale gelmiştir. Bu durum, politik radikalleşmeyi ve toplumsal kutuplaşmayı derinleştiren bir zemin yaratmaktadır.[394] 21. yüzyılın günah keçileri hâline gelen göçmenler ve mülteciler ise bu süreçten en çok etkilenen gruplar arasında yer almaktadır.

Bu bağlamda, kitle medyası ve dijital medya, göçmenler ve mülteciler hakkındaki kamu söylemi ve görüşünün şekillenmesinde merkezi bir rol oynamaya başlamıştır. Önceleri, toplumda yükselen göçmen karşıtı tutumların başlıca göçmen sayısı, işsizlik oranları veya terör saldırıları gibi yapısal ve olgusal etkenlere şekillendiği düşünülmekteydi. Ancak günümüzde araştırmacılar, medyanın göç ve göçmenlik konularını nasıl çerçevelediğine giderek daha fazla odaklanmaktadır. Zira medyanın, bireylerin göçmenlere yönelik tutumları üzerinde kayda değer bir etkisinin olduğu anlaşılmıştır.[395]

Özellikle birçok kişinin günlük yaşamında göçmenlerle veya göç olgusu ile doğrudan teması bulunmadığından, medya, göçün gerçekliğini ev sahibi toplumun üyelerine sunan başlıca bilgi kaynağı işlevi görmektedir.[396] Ancak medya yalnızca bir bilgi iletme aracı değil; aynı zamanda göçmenlere yönelik toplumsal algıları ve kimlik oluşum süreçlerini etkileyen etkin bir özne haline gelmiştir. İletişim alanında akademik çalışmalarıyla tanınan Radha Sarma Hegde, sosyal medyanın bu süreçteki rolünü "sosyal

[393] Datts, s. 75.
[394] Bergmann, s. 10.
[395] Václav Štětka ve diğerleri, "The Impact of News Consumption on Anti-İmmigration Attitudes and Populist Party Support in a Changing Media Ecology", **Political Communication**, Cilt: 38, Sayı: 5, 2021, ss. 540-541.
[396] Sophie Lecheler ve diğerleri, "Setting the Agenda for Research on Media and Migration: State-of-the-Art and Directions for Future Research", **Mass Communication and Society**, Cilt: 22, Sayı: 6, 2019, s. 693.

medyanın kitlesel mahkemesi" kavramıyla açıklar. Hegde'ye göre, göçmenlerin kimlikleri özgürce oluşmaz; sürekli gözetim ve yargılama altında şekillenir. Onlar, toplum tarafından yasal ya da yasa dışı olarak etiketlenir, tanınır ya da görmezden gelinir. Bu kimlik oluşumu sadece sokak gibi fiziksel mekanlarda değil; dijital dünyada da devam eder. Sosyal medya, göçmenlerin ne ölçüde "uyumlu", "modern", "entegrasyona açık" ya da "yabancı" olduğu gibi temalar üzerinden çeşitli yargılamalara sahne olmakta; bu da göçmenlerin hem kendilerini nasıl gördüklerini hem de toplumsal konumlarını doğrudan etkilemektedir.[397]

Göçmenlerin dijital ortamlardaki bu kimlik inşa süreçleri, geleneksel medyada nasıl temsil edildikleriyle de yakından ilişkilidir. Medya ve göç alanında yapılan araştırmalar, özellikle ABD, Birleşik Krallık ve Avrupa Birliği üyesi ülkeler gibi Batı toplumlarında göçmenlerin medyada sıklıkla olumsuz temsillere maruz kaldığını ortaya koymaktadır. Bu temsillerde göçmenler çoğunlukla suçla ilişkilendirilmekte, "öteki" olarak konumlandırılmakta ve bir tehdit unsuru şeklinde sunulmaktadır. Haber içeriklerinde göçmenler ile onlara destek veren sivil toplum kuruluşlarına nadiren yer verilmekte ve bu aktörler güvenilir bilgi kaynakları olarak kabul edilmemektedir. Buna karşılık, siyasetçiler, güvenlik güçleri ve diğer resmi makamlar haberlerde baskın bilgi kaynakları olarak öne çıkmakta; bu da göç olgusuna ilişkin resmi söylemlerin ve güvenlik merkezli anlatıların medya aracılığıyla yeniden üretilmesine zemin hazırlamaktadır.[398]

Buna bir örnek olarak, 11 Eylül saldırılarının ardından ABD'de yayınlanan medya içerikleri gösterilebilir. Bu dönemde medya, Müslüman göçmenleri sıklıkla terörizm ve kültürel uyumsuzlukla ilişkilendirmiş, bu da yalnızca ABD'de değil, Kuzey Avrupa'da da artan İslamofobiye zemin hazırlamıştır. Bu örnek, medyanın güvenlik odaklı söylemleri aracılığıyla göçmen stereotiplerini nasıl pekiştirdiğini ortaya koyan çarpıcı bir vakadır.[399] Son yıllarda yapılan araştırmalar, medyada göçmenlere ilişkin haber içeriklerinin sağ popülist partilere verilen destek üzerindeki etkilerini de ortaya koymuştur. Örneğin, Belçika'da 1991-2000 yılları arasında gerçekleştirilen bir çalışma, medyada göç ve suç

[397] Radha Sarma Hegde , **Mediating Migration**, Polity, Cambridge, 2016, s. 19'dan aktaran Pogliano, s. 27.
[398] Pogliano, ss. 4-5.
[399] Pogliano, s. 7.

temalarına yönelik artan ilginin, aşırı sağcı Vlaams Blok partisinin seçim başarısıyla eşzamanlı olarak yükseldiğini ve bu bağlamda medyanın söz konusu yükselişte pay sahibi olabileceğini göstermektedir. Benzer şekilde, 11 Avrupa ülkesinde yürütülen bir panel araştırması, göç ve suç temalı haberlere maruziyetin seçmenlerin göçmen karşıtı söylemlere sahip partilere oy verme olasılığını artırdığını ortaya koymaktadır. Ayrıca, haberlerin duygusal tonu üzerine yapılan çalışmalar, göçmenlere yönelik olumlu içeriklerin kamusal endişeyi azalttığını; buna karşılık, olumsuz içeriklerin hem kamuoyundaki endişeyi artırdığını hem de olumsuz algı ve önyargıları derinleştirdiğini göstermektedir.[400]

Bu bulgular, medyada yer alan göç temalı haberlerin kamuoyunun göçmenlere yönelik tutumlarını önemli ölçüde etkileyebildiğini göstermektedir. Örneğin, Hollanda'da 1990–2002 yılları arasında yürütülen bir araştırma, haberlerde göçe yapılan vurgunun göçmen karşıtı popülist partilere yönelik desteği artırdığını ortaya koymaktadır. Araştırmanın dikkat çekici bulgularından biri, medyada göçmenlerle ilgili konuların kültürel veya kimlik temelli kaygılar çerçevesinde işlendiği durumlarda, ekonomik temalara odaklanılan içeriklere kıyasla bu partilere verilen desteğin daha belirgin şekilde artmasıdır. Bu bulgu, popülist liderlerin neden sıklıkla kültürel ayrımcılığı ön plana çıkardığını daha iyi anlamamızı sağlamaktadır. Araştırmanın bir diğer önemli sonucu ise bu tür içeriklerin kamuoyu üzerindeki etkisinin genellikle birkaç ay süren düzenli maruziyet sonrasında daha belirgin hale geldiğidir. Bu durum, bireylerin tutumlarının medyanın tekrarlayan etkisiyle zamanla şekillenebildiğini göstermektedir.[401]

Bazen medyada göçmenlerle ilgili olumlu gibi görünen söylemlerin de göçmen haklarına olumsuz söylemler kadar zarar verebildiği görülmektedir. Bu bağlamda sosyolog Lilie Chouliaraki, mültecilere yönelik dayanışmanın, Birleşmiş Milletler gibi insani söylemler kullanan kurumlar tarafından nasıl iletildiğine odaklanmıştır. Dayanışma anlayışının geçirdiği dönüşümü analiz eden Chouliaraki, bu çerçevede "ironik dayanışma" kavramını ortaya koyar. Bu kavram, dayanışmanın "kişisel bir tercih" düzeyine

[400] Štětka ve diğerleri, ss. 540-541.
[401] Hajo G. Boomgaarden ve Rens Vliegenthart, "Explaining the Rise of Anti-Immigrant Parties: The Role of News Media Content", **Electoral Studies**, Cilt: 26, Sayı: 2, 2007, s. 413.

indirgenmesini ve esasen yalnızca bireysel tatmin sağlamaya yönelik, toplumsal dönüşüm yaratmayan bir pratik haline gelmesini ifade eder.[402]

Chouliaraki'ye göre bu yeni dayanışma biçiminde bireyler, siyaset ya da adalet temelli gerekçelerle değil; acıma, üzüntü ya da şefkat gibi duygular yoluyla harekete geçirilmektedir. Bu ise acının yapısal ve siyasi nedenlerinin arka planda kalmasına, yani bir tür "depolitizasyon"a yol açmaktadır. Bu durum, mültecilere yönelik empatiyi teşvik ederken, onları göçe zorlayan temel nedenlerin (savaş, sömürü veya eşitsizlik gibi) görünmez kılınmasına neden olmaktadır. Medya bu grupların kırılganlığını adaletsizliğin sonucu olarak değil; "talihsizliklerinin" sonucu olarak sunmaktadır. Dışarıdan yardımsever gibi gözüken bu dayanışma şekli; uzun vadeli toplumsal eylem, adalet ve dönüşüm hedefleyen gerçek dayanışmanın altını oymaktadır.[403]

Chouliaraki bu noktada, yardım etmenin yalnızca duygusal bir tepkiyle sınırlı kalmaması; bunun yerine, derinlemesine düşünülerek ve eleştirel bir yaklaşımla ortaya konulan bir eylem olarak ele alınması gerektiğini savunur. Ona göre, yardım eylemi toplumsal düzeyde tartışılan bir ahlaki sorumluluk hâline getirilmelidir. Ayrıca, mültecilere neden yardım edildiği sorusu da toplumsal adalet gibi değerler temelinde açık bir biçimde ifade edilmelidir.[404]

Medya ve göç bağlamında öne çıkan bir diğer sorun ise insandışılaştırmadır. Medya, mültecileri hem masum kurbanlar hem de ev sahibi ülkenin güvenliği, ekonomisi ve kültürü için tehdit olarak sunan karmaşık bir anlatı yaratmaktadır. Bu anlatı, yani aynı anda hem "acınacak kurban" hem de "tehdit" gibi zıt imgelerin medyada kullanılması, mültecilerin toplumsal algıda insandışılaştırılmasına yol açmaktadır. Çünkü bu temsiller sonucunda mülteciler, duyguları, ihtiyaçları ve yaşam hikâyeleri olan insanlar değil; ya acınacak derecede çaresiz ya da korkulacak kadar tehlikeli figürler olarak

---

[402] Lilie Chouliaraki, "Between Pity and Irony. Paradigms of Refugee Representation in Humanitarian Discourse", **Migrations and the Media**, (Ed. Kerry Moore, Bernhard Gross ve Terry Threadgold), Peter Lang, New York, 2012, s. 25'ten aktaran Pogliano, ss. 11-12.
[403] Lilie Chouliaraki, "Between Pity and Irony. Paradigms of Refugee Representation in Humanitarian Discourse", **Migrations and the Media**, (Ed. Kerry Moore, Bernhard Gross ve Terry Threadgold), Peter Lang, New York, 2012, s. 25, 28'ten aktaran Pogliano, ss. 11-12.
[404] Lilie Chouliaraki, "Between Pity and Irony. Paradigms of Refugee Representation in Humanitarian Discourse", **Migrations and the Media**, (Ed. Kerry Moore, Bernhard Gross ve Terry Threadgold), Peter Lang, New York, 2012, s. 25, 28'ten aktaran Pogliano, ss. 11-12.

kodlanmaktadır. Bu da onların birey olarak değil, genellenmiş ve çoğu zaman olumsuz özelliklerle tanımlanan homojen bir kategoriye indirgenmesine sebep olmakta; dolayısıyla kamuoyunun onlara karşı empati geliştirmesini zorlaştırmaktadır.[405]

Bazen, aktivistler ya da gazeteciler gibi göçmenleri savunan aktörlerin de iyi niyetli olmalarına rağmen, popülist siyasetçilerin kullandığı dil ve anlatı yapılarını farkında olmadan benimseyebildikleri görülmektedir. Bu bağlamda, politik iklim ve daha geniş sosyal faktörler, göçün medya tarafından ele alınışını şekillendirmektedir. Bu faktörler, göçün hangi sunum biçimlerinin daha başarılı olduğunu ve hangilerinin etkisiz kaldığını belirlemede önemli bir rol oynamaktadır. Dolayısıyla göçün medyadaki sunumu farklı politik bağlamlarda değişkenlik göstermekte; bazı çerçeveler baskınlaşırken, diğerleri etkisini yitirebilmektedir.[406]

Popülist siyasetçilerin kullandığı dilin medyada benimsenmesine örnek olarak, göçün bir "sel" gibi betimlenmesi veya göçmenlerin bir "yük" olarak tanımlanması verilebilir. Bu tür anlatılar, göçmenlerin savunulduğu bağlamlarda kullanıldığında bile, tartışmayı olumsuz kavramlar üzerinden şekillendirir ve bu anlatıların altında yatan varsayımları sorgulamaktan kaçınır. Bu nedenle, medyanın temsil için kullandığı dilin de yeniden değerlendirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.[407]

Medyada dil kullanımına dair sorunlara ilişkin bir örnek, Kasım 2015'te Slovenya hükümetinin göçü kontrol altına almak amacıyla inşa ettiği tel örgünün sunuluş biçimidir. Medya, kamuoyunun tepkisini minimize etmek adına, "tel örgü" ifadesinden kaçınmış ve hükümetin söylemiyle uyumlu olarak "araç" ve "engel" gibi daha nötr ve yumuşak terimlere başvurmuştur. Bu dil manipülasyonu, tel örgünün kamusal algıda daha meşru ve kabul edilebilir hale gelmesine katkı sağlamıştır. Bu örnekte görüldüğü üzere, medya siyasetteki dili eleştirmektense tekrar ederek, bu tür uygulamaların meşrulaşmasına katkı sağlamaktadır. Bu durum, medyanın propaganda aracı olarak kullanılmasına da işaret etmektedir.[408]

---

[405] Lecheler ve diğerleri, s. 694.
[406] Pogliano, ss. 18-20.
[407] Pogliano, ss. 12-13.
[408] Mojca Pajnik, "Migration in the Mirror of Mediatized Anti-Politics", **V Razor-Wired. Reflections on Migration Movements Through Slovenia in 2015**, Peace Institute (Mirovni Inštitut), Ljubljana, 2015, s. 69.

Ancak unutulmamalıdır ki propaganda, bireysel ve toplumsal aklın zayıfladığı, sorgulamanın ve rasyonel tartışma alanının daraldığı ortamlarda belirgin hale gelir. Bu durum, İngiliz siyaset bilimci Colin Crouch'un ortaya attığı post-demokrasi[409] kavramına ve göçmenler gibi kırılgan grupların dışlanma riskine işaret eder. Bu sebeple, iletişim bilimleri uzmanı Mojca Pajnik, demokrasinin sac ayaklarından biri olan medyanın halka karşı sorumluluğunu yeniden üstlenmesi ve hem halkın hem de medyanın bu işlevin yerine getirilip getirilmediğini sorgulayarak sorumlu medya talep etmesi gerektiğini vurgulamaktadır.[410] Aksi durumda, kamuoyunda tartışmayı ve eleştirel düşünceyi teşvik etmesi gereken medya, popülist liderlerin söylemlerini pekiştiren bir araca dönüşerek demokratikleşmeye değil, anti-demokratik eğilimlerin güçlenmesine zemin hazırlamaktadır.

2.3. TOPLUMSAL ÇÖZÜLME Mİ, YENİ BİR BİRLİKTELİK Mİ? GÖÇ VE KİTLE TOPLUMUNUN GELECEĞİ

Göç hareketlerinin şekillendirdiği sosyal ve politik dinamikler, kitle toplumunun dönüşümünü anlamada önemli bir anahtar sunmaktadır. Ancak, toplumsal değişim süreçleri sadece göç olgusuna indirgenemeyecek kadar karmaşık ve çok katmanlıdır. Bu bağlamda, çalışmanın bu son bölümünde, kitle toplumunun geleceğine yönelik çok yönlü bir değerlendirme yapılabilmesi amacıyla; göçle bağlantısı olmakla birlikte ondan daha kapsamlı olan ve günümüz toplumundaki yapısal dönüşümlere öncülük eden dijitalleşme, dezenformasyon ve (post)neoliberalizm üzerinde durulacaktır.

---

[409] Post-demokrasi**,** demokrasiye ait kurumların (seçimler, siyasi partiler gibi) formal olarak varlığını sürdürmesine rağmen, siyasetin gerçek gücünün halktan uzaklaşıp küçük bir ekonomik ve politik elit grubunun eline geçmesini ifade eder. Post-demokraside, demokratik yapılar görünürde var olsa da halkın katılımı ve etkisi giderek azalır; elitler ise gittikçe daha fazla söz sahibi olur. Bu durum, siyasi partilerin halkın taleplerinden ziyade benzer ekonomik çıkarlar ve politikalar etrafında birleşmesi ya da medyanın manipülasyonu gibi etkenlerin sonucunda ortaya çıkabilir. Bu konuda bkz. Colin Crouch, "Post-Democracy and Populism", **The Political Quarterly**, Cilt: 90, Ek Sayı: S1, 2019, s. 126.

[410] Pajnik, s. 69.

2.3.1. Dijitalleşmenin Kitle Kültürüne Etkisi: Yeni Toplumsal Normlar ve Kültürel Dönüşüm

Çevrimiçi yaşam ile gerçek hayatın başlangıçta birbirinden ayrı alanlar olarak görüldüğü bir dönemin ardından, bu kavramların giderek yakınlaştığı ve dijital ile gerçek yaşam deneyimlerinin iç içe geçtiği bir dünyaya evrildiğimiz gerçeği giderek daha çok anlaşılmaktadır.[411] 2021 yılının sonunda elde edilen verilere göre, mobil ağlar, dünya nüfusunun %95'ini kapsayacak şekilde yayılmış durumdadır. Dijital cihazlar ve ağların neredeyse evrensel hale gelmesi, iş hayatından siyasete, suç biçimlerinden ilişkilere kadar hayatın her alanında büyük toplumsal değişimlere yol açmaktadır. Bu değişimler, bireylerin bağlantı kurma şekillerini, toplulukların oluşumunu ve hatta kurumların yapısını köklü bir şekilde dönüştürmüş ve dönüştürmeye de devam etmektedir.[412]

Bu dönüşüm sürecini fark eden sosyolog Jonathan Wynn, dijital teknolojinin sosyolojiye getirdiği yeni sorular ve zorlukları anlama ihtiyacından hareketle, 2009 yılında "dijital sosyoloji" terimini akademik literatüre kazandırmıştır. Kavramın ortaya çıkışı, teknolojik dönüşümlerin toplumu nasıl şekillendirdiğinin artık geleneksel sosyolojik yaklaşımlarla açıklanamayacağının fark edilmesine dayanmaktadır.[413] Genel olarak sosyolojinin bir alt dalı olarak kabul edilen bu disiplin, internet, akıllı telefonlar ve sosyal medya gibi dijital teknolojilerin toplumu ve gündelik yaşamı nasıl dönüştürdüğünü incelemeyi amaçlamaktadır.[414]

Dijital sosyoloji, zamanla daha da zenginleşerek pek çok farklı konuyu inceleyen bir disiplin alanı haline gelmiştir. İş hayatı ve organizasyonların dönüşümü, dijital teknolojilerin eşitsizlik ve adalet üzerindeki etkileri, dijital ortamda aktivizm ve göç olguları, aidiyet ve vatandaşlık algılarının nasıl şekillendiği gibi temalar bunlar arasında

[411] Pete Fussey ve Silke Roth, "Digitizing Sociology: Continuity and Change in the Internet Era", **Sociology**, Cilt: 54, Sayı: 4, 2020, ss. 659-660.
[412] Yizhang Zhao ve Mingyu Wang, "Digital Sociology: Origin, Development, and Prospects from a Global Perspective", **The Journal of Chinese Sociology**, Cilt: 10, Sayı: 1, 2023, ss. 1-2; Fussey ve Roth, ss. 659-660.
[413] Zhao ve Wang, ss. 1-2.
[414] Zhao ve Wang, ss. 1-2.

yer almaktadır. Dijital bir dünyada birlikte yaşama biçimlerimizi sorgulayan sorularıyla, dijital sosyolojinin uzun yıllar boyunca güncelliğini koruyacağı öngörülmektedir.[415]

Daha önce popülizm ve yabancı karşıtı eğilimler bağlamında ele alındığı gibi[416] dijitalleşmenin önemli bileşenlerinden "dijital ve ağ tabanlı medya", kamuoyu üzerinde güçlü bir etki yaratmış ve ayrımcı-milliyetçi fikirlerin yayılmasında önemli bir rol oynamıştır.[417] Bu gelişmeler ışığında, dijital toplum yapısının, geleneksel ulus-devlet modelini dönüştürerek kozmopolit bir düzen oluşturacağı beklentisinden giderek uzaklaşılmıştır.[418] Peki dijital ağlar neden ulusal sınırları aşan bir toplumsal düzeni teşvik edememiştir?

Bu sorunun cevabını ararken ele alınması gereken kavramlardan biri "ulusal dijital ekosistemler"dir. Bu kavram, dijital platformlar ve çevrimiçi hizmetlerin, bulundukları ülkenin siyasi, kültürel ve ekonomik durumuna göre özelleştirilen içerikler sunmasını ifade eder. Dolayısıyla, Google ve Facebook gibi şirketler küresel olduklarını iddia etseler de aslında internetin ulusal yapısına uyum sağlarlar. Bu da ülkeler arasında net dijital sınırlar oluşturur.[419]

Buna örnek olarak arama motorları gösterilebilir. Sosyal medya ve arama motorları dünyayı kullanıcılarına sadece belli bir açıdan gösteren filtreler gibi çalışırlar ve bu süreç, çoğunlukla ticari, siyasi veya toplumsal dinamikler doğrultusunda şekillenir. Milliyetçi taraflılık açısından buna verilebilecek iyi bir örnek Çin'de gözlemlenebilir. Örneğin Google'da "Tiananmen"[420] kelimesiyle arama yapıldığında, Çin'deki hükümet karşıtı protestolarla ilgili bilgi bulunabilirken, aynı kelime Çin'in arama motoru Baidu'da arandığında protestolarla ilgili hiçbir bilgiye erişilememektedir.[421]

---

[415] Fussey ve Roth, ss. 670-671
[416] Bkz. 2.2.3.
[417] Guzel Yusupova ve Peter Rutland, "Introduction: Transformation of Nationalism and Diaspora in the Digital Age", **Nations and Nationalism**, Cilt: 27, Sayı: 2, 2021, ss. 325-326; Sabina Mihelj ve César Jiménez-Martínez, "Digital Nationalism: Understanding the Role of Digital Media in the Rise of 'New' Nationalism", **Nations and Nationalism**, Cilt: 27, Sayı: 2, 2021, s. 332.
[418] Yusupova ve Rutland, s. 326; Mihelj ve Jiménez-Martínez, ss. 332-333.
[419] Mihelj ve Jiménez-Martínez, s. 336.
[420] 1989 yılında Çin'de Tiananmen Meydanı'nda demokrasi, özgürlük ve yolsuzlukla mücadele talepleriyle hükümete karşı yapılan barışçıl gösteriler. Bu konuda bkz., Brittanica, "Tiananmen Square Incident", **Encyclopædia Britannica**, https://www.britannica.com/event/Tiananmen-Square-incident, (13.05.2025).
[421] Mihelj ve Jiménez-Martínez, s. 336.

Fakat sadece bu denli açık ve agresif müdahaleler değil, gündelik pratiklere yerleşmiş ve daha örtük biçimde işleyen örneklerin de dikkate alınması gerekmektedir. Örneğin, Netflix gibi platformların içeriklerini farklı ülkelere uyarlayarak yerel izleyici zevklerine hitap etmesi, doğrudan milliyetçilik olarak algılanmasa da ulusal kimliklerin yeniden üretimine katkıda bulunan bir filtreleme biçimi olarak değerlendirilebilir.[422]

Dijitalleşmenin yalnızca ulusötesi düzeyde değil, ulusal bağlamda da toplulukları birbirinden ayrıştıran etkiler yarattığı görülebilmektedir. Bu etkinin kavranabilmesi, milliyetçiliğin inşasında iletişimin kurucu işlevinin ele alınmasını gerektirir. Retorik kuramcısı Michael C. McGee, ulusları "kolektif hayaller" olarak tanımlamakta ve bu hayallerin "ikna edici bir iletişim" yoluyla inşa edildiğini belirtmektedir. Dolayısıyla milliyetçilik, ikna edici iletişim pratikleri aracılığıyla sürekli olarak yeniden üretilen ve bu süreçte toplumsal anlamını kazanan bir inşa biçimi olarak değerlendirilmektedir.[423] Yaygın, tekrar eden mesajlarla şekillenen ve geniş kitlelere ulaşabilen medya ise bu ikna sürecinin temel bileşenlerinden biridir. Özellikle kapitalizmin yükselişiyle baskı tekniklerinin gelişmesi ve gazete ile dergi gibi kitle iletişim araçlarının ortaya çıkması sonucunda, medya milliyetçiliğin toplumsal bilinçte yer edinmesinde ve birbirinden kopuk kalabalıkların kendilerini "kamu"nun bir parçası olarak hayal etmesinde belirleyici bir rol oynamıştır.[424]

Ancak 21. yüzyılın dijital medyası kitle medyasından farklı işleyiş biçimlerine sahiptir. Dijital devrimle birlikte, bilgiye erişimdeki homojen ve tek yönlü akış sona ermiş; bunun yerine çeşitlilik gösteren ve bireyselleşmeye dayalı iletişim biçimleri öne çıkmıştır. Bu değişim, ortak deneyimlerin çözülmesine ve bunların yerini daha parçalı, öznel deneyimlerin almasına yol açmıştır. Ortaya çıkan bu yeni iletişim ortamı, bireylerin kendilerini ve toplumsal ilişkilerini tahayyül etme biçimlerini dönüştürmüş; aidiyet duygusu, toplumsal bağlılık gibi unsurlar üzerinden şekillenen siyasi kimlik algılarını da önemli ölçüde etkilemiştir. Dijital ortamlar, bireyleri filtre balonları içinde sınırlayarak,

[422] Mihelj ve Jiménez-Martínez, s. 336.
[423] Jake Cowan, "The Constitutive Rhetoric of Late Nationalism: Imagined Communities after the Digital Revolution", **Rhetoric Review**, Cilt: 40, Sayı: 2, 2021, s. 187.
[424] Cowan, ss. 188-189.

farklılıkları kapsayan bir ulusa ait olma duygusunu giderek daha zor hale getirmiştir.[425] İletişim araçlarındaki bu yapısal dönüşüm, McLuhan ve Sloterdijk gibi bazı düşünürler tarafından ulus fikrinin çözülmesine zemin hazırlayan bir etken olarak yorumlanmaktadır.[426]

Ancak bu durum, bir yandan eski türden bir "kapsayıcı ulus" fikrini zayıflatırken; diğer yandan kutuplaşmış, daha savunmacı ve tepki odaklı bir milliyetçiliğe de güç kazandırmaktadır. Seçici maruz kalma, yani bireylerin yalnızca kendi görüşlerini destekleyen kaynakları takip etme eğilimi uzun süredir tartışılan bir konudur. Ancak dijital ortamlar, bu eğilimi daha da pekiştirmiştir.[427] Zira dijital ortamlarda algoritmalar, bireyleri benzer görüşlere sahip gruplar içinde tutarak onları adeta "kabilelere" ayırmakta; bu da siyasi kutuplaşmaları her geçen gün daha da derinleştirmektedir. Böylece dijital medya, milliyetçiliği zayıflatmak yerine, onu daha aşırı ve savunmacı bir biçime dönüştürmektedir.[428] Bu yükselen milliyetçilik biçiminde, geleneksel olandan farklı olarak, ulus kavramı daha dışlayıcı ve parçalanmış bir yapıya bürünmekte; siyasi düşmanların her yerde, hatta yurttaşlar arasında dahi olduğu algısı yaratılmaktadır.[429]

Birleşik ve kapsayıcı ulus anlayışını zayıflatan bir diğer süreç ise *ulusal kimliklerin ticarileşmesi*dir. 21. yüzyılda dijital platformların yayılmasıyla daha belirgin hale gelen bu eğilim, ulusal kimliklerin birer ürün ya da marka gibi pazarlanması ve tüketici talepleriyle ilişkilendirilmesini ifade etmektedir. Dijital platformlar küresel bir vitrin işlevi görerek, ulusal kimliği kültür ve tarih gibi kolektif değerlere dayanan bir kavramdan, ekonomik kazanç sağlayan bir araç haline dönüştürmektedir. Dolayısıyla, ulusal kimlikler farklı tüketici gruplarına hitap eden, daha parçalı ve özelleştirilmiş bir yapıya bürünmektedir.[430]

Örneğin, bir ülkenin kültürel mirasını yansıtan geleneksel el sanatları veya yemekler küresel pazarda ticarileştirildiğinde, bu ögelerin tarihi ve toplumsal bağlamları geri planda bırakılarak sadece pazara hitap eden yönleri ön plana çıkarılmaktadır. Bu da

[425] Cowan, s. 192.
[426] Cowan, ss. 189-190.
[427] Mihelj ve Jiménez-Martínez, s. 339.
[428] Cowan, s. 193.
[429] Cowan, ss. 194-195.
[430] Mihelj ve Jiménez-Martínez, ss. 340-341.

kültürün bütünlüğünü ve özgünlüğünü zayıflatarak, ulusal kimliklerin yüzeyselleşmesine ve ortak aidiyet duygusunun zayıflamasına yol açmaktadır. Çünkü farklı gruplar, ekonomik hedefleri doğrultusunda ulusal kimliğin farklı pazar stratejilerine uygun yönlerini öne çıkartmaktadır. Sonuç olarak, ulusal kimliklerin ticarileşmesi, belirli kitlelere hitap eden bireyselleşmiş ve niş ulusal kimliklerin ortaya çıkmasına ve toplumsal aidiyetin daha çıkarcı bir biçim almasına yol açmaktadır.[431]

Kimliklerin bu denli parçalanıp ticarileştiği bir ortamda, bireylerin aidiyet arayışı dijital topluluklara yönelmektedir. Bu bağlamda, şu soru gündeme gelmektedir: Sosyal ağlarda oluşturulan dijital topluluklar, yüz yüze etkileşime dayanan topluluklarının yerini alarak bireylere aidiyet duygusu sunabilir mi? Konuya ışık tutabilecek önemli düşünürlerden biri, dijital çağın topluluk anlayışını eleştirel bir bakışla değerlendiren Zygmunt Bauman'dır. Ona göre, bu topluluklar, gerçek hayattaki topluluklara alternatif bir çözüm sunuyor gibi görünse de gerçek bir topluluk yaratılamaz: *o ya vardır ya da yoktur*. Bauman sosyal ağ ve topluluk arasındaki farkı şu sözüyle özetler: *"Bir topluluk ile bir ağ arasındaki fark, bir topluluğa sizin ait olmanız, bir ağın ise size ait olmasıdır."*[432]

Sosyal ağlar, kimlerle etkileşime gireceğimizi belirleme imkânı sunarak kontrol duygusu yaratsa da bu kontrol, gerçek hayatta aynı görüşte olduğumuz ya da olmadığımız farklı kişilerle yüz yüze etkileşimlerin sağladığı sosyal becerilerin kazanılmasına engel olur. Bauman'a göre, anlamlı iletişim, aynı görüşü paylaşmadığımız kişilerle gerçekleştirilen iletişimdir. Sosyal medyada sadece benzer görüşleri paylaştığımız kişilerle iletişimde olmak, toplumda geniş bir anlayış ortamının oluşmasını zorlaştırır. Dolayısıyla Bauman'a göre, sosyal medya yalnızlıkla mücadelede geçici bir rahatlama sunsa da daha otantik bağlar kurma yeteneğimizi kısıtlayarak, topluluk taklidi yapan bir tuzak haline gelir.[433]

Sosyal ağların gerçek topluluk hayatını zedeleyen bir diğer yönü de insanların birbirleriyle etkileşim kurma şekillerindeki değişimdir. Geleneksel olarak, bireylerin

---

[431] Mihelj ve Jiménez-Martínez, s. 340-341.
[432] Ricardo De Querol, "Zygmunt Bauman: 'Social Media Are a Trap'", **El País English Edition**, 25.01.2016, https://english.elpais.com/elpais/2016/01/19/inenglish/1453208692_424660.html, (12.05.2025).
[433] De Querol.

fiziksel olarak bir araya gelip deneyim paylaştıkları aktiviteler—iş birliği içinde çalışmak, film izlemek, yemek yemek gibi—ilişkilerin inşa edilmesine ve paylaşılan deneyimler yaratılmasına katkı sağlar. Fakat sosyal medyada, etkinliğin kendisinden ziyade, o etkinlik hakkındaki yorumlar ve paylaşılan görseller ön plana çıkmaktadır. Bu durum, paylaşılan etkinliklerden çevrimiçi sohbetlere doğru bir kayma olarak tanımlanabilir. Bu tür bir kayma, yani deneyimleri paylaşmak yerine, onlar hakkında konuşmaya yönelmek, bireyler arası bağlantıların yüzeysel hale gelmesine yol açar. Bu durum, bireylerin deneyime katılmak yerine başkalarının deneyimlerini gözlemleyip üzerine yorum yapmalarına neden olur. Aslında bu durum yeni bir sorun değildir; kitle iletişim araçları, ünlüler, haberler ve etkinliklerle ilgili hikayeler yayınlayarak insanları uzun süredir pasif bir şekilde içerik tüketmeye zorlamaktadır. Ancak sosyal medya bu sorunu daha da derinleştirerek insanları başkalarının ne yaptığına odaklanıp bunun üzerine konuşmaya daha da yönlendirmiştir. Sonuç olarak, bu durum, insanların kendi hayatlarını "üretmek" yerine başkalarının hayatlarını "tükettikleri" daha derin bir toplumsal soruna işaret etmektedir.[434]

Bu bağlamda, dijital ortamın bireylere sağladığı ifade özgürlüğünün ne denli kapsayıcı ve eşitlikçi olduğu da sorgulanmalıdır. Dijital ortamda herkesin bir sese sahip olması, herkesin sesinin eşit şekilde duyulacağı anlamına gelmemektedir. Büyük şirketler ve devletler çevrimiçi ortamda çok daha fazla güce sahiptir; bu sebeple kimlik hakkında sundukları fikirler daha fazla görülür ve paylaşılır. Dolayısıyla, dijital medyanın sesi duyulmayanlara daha fazla güç verdiği izlenimi genellikle yanıltıcıdır; çünkü paylaşılan içerikler üzerinde çeşitli kısıtlamalar bulunmakta ve herkes eşit şekilde temsil edilememektedir.[435]

Bu sebeple, dijital dünyanın gerçek dünyanın eşitsizliklerini sürdürme riski bulunmaktadır. Zira dijital gelecek, çoğunlukla parayı elinde tutan güçlü elitler ve şirketler tarafından şekillendirilmekte; sıradan insanların ise bu konuda neredeyse hiçbir söz hakkı bulunmamaktadır. Bu bağlamda, dijital dünya bir fırsat alanı sunsa bile, güç ve

[434] Jon Dron, "Interview: Zygmunt Bauman: 'Social media are a trap' in English El País", **Jon Dron's Home Page**, 26.01.2016, https://jondron.ca/interview-zygmunt-bauman-social-media-are-a-trap-in-english-el-pais/, (27.05.2025).
[435] Mihelj ve Jiménez-Martínez, ss. 338-339.

kaynakların adil biçimde dağılmaması durumunda bu fırsatlardan yalnızca ayrıcalıklı kesimlerin yararlanması olasıdır.[436]

Bu eşitsiz güç dağılımının en görünür yansımalarından biri, geleceğe yönelik vizyonların büyük teknoloji şirketleri tarafından belirlenmesidir. Günümüzde, Google, Amazon ve Apple gibi büyük teknoloji şirketlerinin yalnızca yeni dijital araçlar geliştirmekle kalmayıp, aynı zamanda insanların ve hatta devletlerin geleceğe dair tasavvurlarını şekillendirdiği görülmektedir. Yapay zekâ aracılığıyla hastalıkların otomatik tespiti, yanlış bilgi ve nefret söylemiyle mücadele gibi vaatler hızla yayılmakta ve teknolojinin belirlediği bu gelecek "kaçınılmaz" bir gerçek gibi sunulmaktadır. Bu durum, toplumun işleyişine dair geçmişte devletlerin ve kamu kurumlarının üstlendiği rolün, giderek özel şirketlere geçtiğini göstermektedir. Yani, teknoloji üretimi ile toplumsal yönetim arasındaki sınırlar giderek silikleşmektedir. Bu gelişmeler, gelecekte halkın demokratik karar süreçlerine katılımını daha da daraltabilir ve toplumsal eşitsizlikleri derinleştirerek göçmenler, sığınmacılar gibi daha düşük gelirli grupların daha da dışlanmasına sebep olabilir. Devletlerin bu gelişmelere nasıl yanıt vereceği ise halen belirsizdir.[437]

Özetle dijitalleşme, taşıdığı öngörülemezlik ve eski yapıların uyum sağlamasını zorlaştıran hızıyla toplumu köklü biçimde dönüştürmeye devam etmektedir. Kimlik oluşumunu daha çok bireysel tercihlere ve öngörülemez etkileşimlere bırakan dijital araçlar, toplumsal ilişkilerde geleneksel kitle iletişim araçlarından farklı ve beklenmedik sonuçlar doğurmaktadır. Her ne kadar dijital ortam ulus sınırlarıyla entegre olsa da bu ortamda "ulus"un anlamı pazarlama stratejileri ve algoritmalar doğrultusunda göreceli ve değişken bir hale gelmektedir. Bu durum, bir yandan kitle toplumunun sosyal yapısını daha kırılgan hale getirirken, diğer yandan kolektif kimliklerin güç kaybetme riskini de beraberinde getirmektedir.

---

[436] Natalya M. Travkina, "Digitization of Society: Alternative Projections of the Future", **Herald of the Russian Academy of Sciences**, Cilt: 92, Ek Sayı: S6, 2022, s. 486.

[437] Astrid Mager ve Christian Katzenbach, "Future Imaginaries in the Making and Governing of Digital Technology: Multiple, Contested, Commodified", **New Media & Society**, Cilt: 23, Sayı: 2, 2021, ss. 231-232.

2.3.2. Dezenformasyon ve Gerçeklik Krizi

Dezenformasyon, *kasıtlı olarak* insanları aldatmak veya maddi kazanç elde etmek amacıyla üretilen ve paylaşılan *yanlış veya yanıltıcı bilgi* olarak tanımlanmaktadır. Bu tür bilgiler, demokrasiyi veya kamu güvenini zayıflatarak toplumda ciddi zararlara yol açabilir. Dezenformasyonu misenformasyondan ayıran temel unsur kast unsurudur. Misenformasyon, kasıt olmaksızın, hatayla yayılan yanlış bilgiyi ifade eder. Bu sebeple, kişileri yanıltma niyeti dezenformasyonun ayırt edici özelliğidir.[438]

Her ne kadar son zamanlarda çok popüler bir terim haline gelmişse de dezenformasyon aslında yeni bir sorun değildir; en eski yazı sistemlerinin geliştiği dönemden bu yana var olduğu ifade edilmektedir.[439] Birinci bölümde dezenformasyonla bağlantılı olarak, 20. yüzyılda kitle medyasının ideolojik yönlendirme ve propaganda amacıyla nasıl kullanıldığı; bu bağlamda güç odaklarının kasıtlı olarak halka yanlış bilgi yayarak ayrımcılık ve ırkçılık gibi eğilimleri nasıl pekiştirdiği tartışılmıştı.[440]

Ancak günümüzdeki dezenformasyonun geçmiştekinden en önemli farkı, teknolojinin sağladığı imkanlar sayesinde yanlış veya yanıltıcı bilgilerin dünya çapında çok daha kolay, hızlı ve inandırıcı bir şekilde yayılabilmesidir.[441] Dijital medya, herhangi bir denetim veya doğrulama süreci olmaksızın herkesin içerik üretip paylaşmasına olanak tanımaktadır. Ayrıca, dijital platformlar kullanıcılarını olabilecek en uzun süre çevrimiçi tutmaya odaklandıkları için içeriğin doğruluğuna bakmaksızın daha çok ilgi çekebilecek, basit ve duygusal içerikleri öne çıkarmaktadır. Algoritmaların önceliklendirmesinde doğruluk kriteri dikkate alınmamaktadır.[442]

---

[438] Judit Szakács ve Éva Bognár, *"*The impact of disinformation campaigns about migrants and minority groups in the EU", **European Parliament – Directorate General for External Policies of the Union**, Haziran 2021, https://charter22.eu/wp-content/uploads/2023/09/EXPO_IDA2021653641_EN.pdf, (12.04.2025), s. 3.

[439] Bjarte Rød ve diğerleri, "Combatting Disinformation – How Do We Create Resilient Societies? Literature Review and Analytical Framework", **European Journal for Security Research**, 2025, https://doi.org/10.1007/s41125-025-00105-4, (22.05.2025), s. 3.

[440] Bkz. 1.2.3.1.

[441] Rød ve diğerleri, ss. 3-4.

[442] Szakács ve Bognár, ss. 7-8.

Kasta ilişkin unsur, dezenformasyonun tespit edilmesi zor ve karmaşık bir unsurudur. Fakat ilk bakışta öyle görünmese de kavramın "yanlış bilgi" boyutu da ayrı bir zorluk teşkil etmektedir. Çünkü bugünün post-truth döneminde, yani kelimeyi 2016 yılında yılın kelimesi seçen Oxford Sözlüğü'nün tanımıyla *"nesnel olguların, kamuoyunun biçimlenmesinde, duygulardan ve kişisel inançlardan daha az etkili olduğu"*[443] bir zamanda, bilginin doğruluğu veya yanlışlığı tek başına belirleyici olmayabilir.[444] Nitekim dezenformasyon her zaman açıkça yanlış bilgiyle değil, kimi zaman son derece önyargılı ya da subjektif içeriklerle de ortaya çıkabilir. Örnek olarak, Rusya'da medyada sadece Batı'nın COVID-19 aşılarına ilişkin olumsuz haberler paylaşılması, ancak Rus aşılarına dair sorunlardan hiç bahsedilmemesi gösterilebilir. Burada tek tek haberler yanlış bilgi içermese de bütünüyle sunulan izlenim kamuoyunu yanıltıcı niteliktedir.[445] Bu nedenle dezenformasyon sadece "verilen bilgi doğru mu, yanlış mı?" sorusu temelinde anlaşılamaz. Zira bazı örneklerde doğrudan yanlış bilgi bulunmamakla birlikte, duygulara hitap edilerek, önyargılar pekiştirilerek veya gerçekler belli bir duygusal çerçevede sunularak insanlar yanıltılabilir.

Özellikle dijitalleşmeyle birlikte, duyguların geçmişe kıyasla siyasette ve toplumsal yaşamda çok daha belirgin bir rol üstlendiği gözlemlenmektedir. Geçmişte daha çok özel alana ait görülen duygular, günümüzde toplumsal hayatın merkezine yerleşmiştir. Duyguların toplumsal yaşamdaki bu artan etkisi, 1990'ların ortalarından itibaren beşeri ve sosyal bilimlerde çalışan araştırmacıların duyguların kimlik ve toplum üzerindeki etkisine daha fazla odaklanmasına neden olmuştur.[446]

Kuramsal ve ampirik çalışmalarda duyguların merkeze alındığı bu paradigma değişimi, "duygulanımsal dönüş" (affective turn) olarak adlandırılmaktadır. Bu yaklaşıma

---

[443] Oxford Languages, "Word of the Year 2016", **Oxford University Press**, 2016, https://languages.oup.com/word-of-the-year/2016/, (12.05.2025).

[444] Bu bağlamda, Yalın Alpay'ın post-truth kavramını Türkçeye "hakikatin önemsizleştirilmesi" şeklinde çevrilmesini önermesi, kavramın daha iyi anlaşılabilmesi açısından dikkate değer bir öneridir. Bu konuda bkz. Melih Coşgun**,** "Post-Truth: Hegemonya'nın Yeni İdeolojik Aygıtı", **Akademik Hassasiyetler**, Cilt: 8, Sayı: 15, 2021, s. 69.

[445] Szakács ve Bognár, s. 4.

[446] Pothiti Hantzaroula ve diğerleri, "Towards a New Epistemology: The Affective Turn", **Historein**, Cilt: 8, 2008, s. 5; Javier Serrano-Puche, "Digital Disinformation and Emotions: Exploring the Social Risks of Affective Polarization", **International Review of Sociology**, Cilt: 31, Sayı: 2, 2021, s. 2.

göre duygular, yalnızca bireysel olarak hissedilen özel yaşantılar değil; aynı zamanda güç ilişkilerini, siyasetin işleyişini ve sosyal normları etkileyen, toplumsal olarak yönlendirilen ve şekillendirilen olgulardır. Bu anlayış, duygu ile rasyonalitenin birbirinden bağımsız, ayrı düzlemlerde işleyen iki mefhum olarak görüldüğü geleneksel kabulü sorgular. Bu kuramsal çerçeve, duyguların kamusal alandaki rolünü ve etkisini daha görünür kılmıştır.[447] Bu çerçevede**,** günümüz toplumları sıklıkla "duygusal toplumlar" olarak tanımlanmaktadır; yani duyguların kamusal yaşamda sürekli olarak şekillendirildiği, kullanıldığı ve yönetildiği toplumlar.[448]

Dijital medyanın yükselişi ile duyguların toplumsal hayatta artan rolü, iç içe geçmiş süreçlerdir. Dijital medya, yoğun duyguların hızla yayılmasını ve daha görünür olmasını mümkün kıldığından, toplumda hangi duyguların öne çıkacağı, bireylerin neler hissedeceği ve nasıl tepki vereceği büyük ölçüde medyanın işleyişine – yani "medya mantığına" – bağlı olarak şekillenmektedir. Başka bir deyişle, dijital medyanın duyguların yayılma ve görünürlük biçimini değiştirmesi, zamanla siyaset ve eğitim gibi toplumsal yaşamın diğer alanlarına da yansımış; bireylerin duyguları yaşama ve ifade etme biçimleri dijital medya aracılığıyla şekillenmeye başlamıştır.[449] Bazı akademisyenler bu durumu "platform toplumu" kavramıyla ifade etmektedir. Bu kavram, dijital platformların yalnızca toplumu yansıtmakla kalmayıp, içinde yaşadığımız sosyal yapıları etkin bir şekilde inşa ettiği anlamına gelmektedir.[450]

Duyguların kamusal alanda rolünün arttığı bir ortamda, dezenformasyon önemli problemlerden biri olarak öne çıkmaktadır. Bu konuda 2020 yılında yapılan bir araştırma, duyguların dezenformasyona açıklık üzerindeki etkisini çarpıcı biçimde ortaya koymaktadır. Araştırmaya göre, duyguların türüne bakılmaksızın, bireyler duygusal bir durumda olduklarında sahte içeriklere inanma olasılıkları artmakta ve gerçek ile sahte haberleri ayırt etmekte daha fazla zorlanmaktadır.[451]

---

[447] Hantzaroula ve diğerleri, s. 5; Serrano-Puche, s. 2.
[448] Serrano-Puche, s. 2.
[449] Serrano-Puche, ss. 2-3.
[450] Tor Anders Bye, "Book Review: The Platform Society", **Nordic Journal of Science and Technology Studies**, Cilt: 8, Sayı: 1, 2020, s. 31; Serrano-Puche, s. 3.
[451] Serrano-Puche, s. 7.

Bu bağlamda ortaya çıkan önemli toplumsal risklerden biri, literatürde "duygusal kutuplaşma" (affective polarization) kavramıyla tanımlanmaktadır. Duygusal kutuplaşma, toplumdaki duygusal bölünmenin ve farklı toplumsal gruplar arasındaki güvensizlik ile hoşnutsuzluk duygularının artmasını ifade eder. Daha çok siyaset bilimi bağlamında ele alınan bu olgu, sadece bir "anlaşmazlık" haliyle değil, aynı zamanda diğer gruptakilere yönelik düşmanlık hissiyle de karakterize edilmektedir.[452] Her ne kadar bu durumun tek nedeni dijital iletişim olmasa ve her ülkenin politik yapısı ile medya sistemleri de bu konuda rol oynasa da dijital ortamda hızla yayılan sorunlu bilgiler bu süreci ciddi biçimde körüklemektedir. Özellikle uydurma skandallara orantısız şekilde odaklanan ve tarafsız içeriğin eksik olduğu dijital medya içerikleri, "öteki" gruba yönelik düşmanlığı daha da pekiştirmektedir.[453]

Dezenformasyon ile kutuplaşma arasındaki ilişki tek yönlü değildir; aksine, birbirini besleyen bir döngü oluşturur. Kutuplaşmış bir toplumda, bireyler yanlış olsa bile mevcut inançlarını pekiştiren bilgileri kabul etmeye ve karşıt görüşleri dışlamaya daha yatkın hale gelir. Bu durum, belirli bakış açılarının hızla ve yaygın biçimde dolaşıma girmesini kolaylaştıran bir ortam yaratır. Bireyler yalnızca kendi görüşlerini paylaşan kişilerle etkileşim kurdukça, farklı sosyal gruplar arasındaki diyalog zayıflar ve zamanla tamamen kopabilir. Bu kopuş, yanlış bilgilerin düzeltilmesini veya karşıt görüşler üzerinde uzlaşılmasını zorlaştırır; ayrıca birbirini küçümseyen sahte haberlerin paylaşılma eğilimini de artırır. Sosyal medyanın yanında geleneksel kitle medyası da bu sürece katkıda bulunur. Göreli olarak daha nitelikli görülen kitle medyası bile sansasyonel veya taraflı içerikler yayıp kutuplaşmayı teşvik edebilir.[454]

Duyguları hedef alan dezenformasyonun, özellikle toplumsal ve politik gerilim dönemlerinde toplulukları bölme potansiyeli çok daha yüksektir. Buna örnek olarak, göç akınlarının yoğun olduğu dönemlerde göçmenlerle ilgili korku veya nefret yayan

---

[452] European University Institute, "Andres Reiljan on Affective Polarisation: Causes, Impacts and Solutions", **European University Institute**, 14.10.2024, https://www-eui-eu.translate.goog/news-hub?id=andres-reiljan-on-affective-polarisation-causes-impacts-and-solutions&_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=tr&_x_tr_hl=tr&_x_tr_pto=tc, (19.05.2025).

[453] Serrano-Puche, s. 8.

[454] Laura Teruel-Rodríguez, "Increasing Political Polarization with Disinformation: A Comparative Analysis of the European Quality Press", **Profesional de la información**, Cilt: 32, Sayı: 6, 2023, ss. 3-4.

içeriklerin paylaşılması gösterilebilir. Böyle zamanlarda yayılan yanlış bilgiler, toplumda şiddete varan yıkıcı sonuçlar doğurabilmektedir. Bu bağlamda çarpıcı bir örnek, 2024 yazında Birleşik Krallık'ta meydana gelen bir bıçaklama olayının ardından patlak veren göçmen karşıtı ayaklanmalardır. Saldırının ardından, sosyal medyada failin Müslüman bir göçmen olduğuna dair yanlış bilgiler hızla yayılmış ve bu durum, camiler de dahil olmak üzere İslami hedeflere yönelik saldırılara yol açmıştır. Sonrasında saldırganın Hristiyan geçmişe sahip bir göçmen olduğunun ortaya çıkması bile, şiddet eylemlerinin durmasını sağlamamış; aksine bu eylemler, daha geniş kapsamlı bir göçmen karşıtı hareketin parçası haline gelmiştir. Bu olay, dezenformasyonun, aşırılık yanlısı gruplar tarafından nasıl tehlikeli bir araca dönüştürülebileceğini açıkça göstermektedir.[455] Dolayısıyla dezenformasyon, toplumsal gerilimin yüksek olduğu dönemlerde yalnızca bilgi güvenliğini değil, kamusal güvenliği de tehdit eden bir risk haline gelebilmektedir.

Dezenformasyonun toplumsal bütünlük ve dayanışmaya zarar veren bir diğer boyutu, sivil toplum kuruluşları (STK) gibi kırılgan grupları destekleyen, toplumsal farkındalık yaratmayı amaçlayan ve devleti dolaylı şekilde denetleyen yapıların faaliyetleri üzerindeki etkisidir. Göçmenler ve mülteciler gibi dezavantajlı gruplar hakkında yayılan yanıltıcı mesajlar toplumsal düzeyde antipati oluşturduğunda, STK'ların da bu grupları desteklemekten kaçındıkları görülmektedir. Çünkü söz konusu gruplara yardım etmek, bu kuruluşların da benzer şekilde damgalanmasına ve toplumla aralarında mesafe oluşmasına yol açmaktadır. Kamuoyu desteği, bu kuruluşlar açısından kritik bir unsur olduğundan, haksız biçimde "tehlikeli" ya da "nankör" olarak gösterilen gruplarla çalışmaktan imtina ettikleri durumlar ortaya çıkmaktadır. Bu durum, toplumdaki kutuplaşmaları gidererek ortak bir zeminde buluşulmasında önemli bir rol oynaması gereken bu aktörlerin işlevsiz hale gelmesine sebep olmaktadır.[456]

Bu bağlamda yanıtlanması gereken temel sorulardan biri, günümüzün dezenformasyon ortamının yalnızca teknolojik gelişmelerin bir sonucu olarak ortaya çıkan sıradan bir bilgi kirliliği mi, yoksa post-modern dönemde iktidarın ideolojik bir aygıtı mı

[455] Siddharth Venkataramakrishnan, "From Disinformation to Violence: The UK Far Right and 2024 Riots", **Counter Terrorist Trends & Analysis**, Cilt: 17, Sayı: 2, 2025, s. 8.
[456] Szakács ve Bognár, s. 25.

olduğudur.[457] Daha önce de belirtildiği üzere, devlet modernleşme sürecinde ulus-devlet kimliğini topluma yerleştirmek amacıyla eğitim, medya ve din gibi kurumları kullanmıştır. Louis Althusser bu tür kurumları "devletin ideolojik aygıtları" olarak adlandırır. Devlet, yalnızca polis ya da ordu gibi baskı araçlarıyla değil, aynı zamanda bireylerin düşünce dünyasını şekillendiren bu ideolojik yapılar aracılığıyla da iktidarını sürdürür. Althusser'e göre bireyler, çoğu zaman bu yönlendirmenin farkında bile olmazlar.[458]

Zamanla toplumun işleyiş biçimi, iletişim araçları gibi unsurların değişmesiyle modern dönem sona ermiş ve post-modern bir döneme geçilmiştir. Bu dönüşümle birlikte, halkın sorgulamaksızın doğruyu kabul etmesine dayanan yeni ideolojik aygıtlar ortaya çıkmıştır. Ancak bu yeni aygıtların öncekilerden temel farkı, gerçeklik iddiasıyla şekillenmiş olmamalarıdır. Geçmişte de din, propaganda ve bilimsel bilgi gibi ideolojik aygıtlar her zaman nesnel gerçeğe dayanmasa da gerçek oldukları iddia edilir ve toplum bu iddiayı ciddiye alırdı. Başka bir deyişle, yanıltıcı bilgi vardı, fakat toplumda yalanla gerçeği ayırt etme arzusu da vardı. Ancak post-truth çağında, gerçeğin önemi azalmış; "Bu doğru mu?" sorusu yerini "Bu bana ne hissettiriyor?" sorusuna bırakmıştır.[459] Bu ortamda devletler, kendi çıkarlarını sürdürmek amacıyla post-truth'u bir araç olarak kullanarak, duygulara hitap eden yanıltıcı bilgiyi ideolojik bir aygıt haline getirmiştir. Dolayısıyla, toplumsal düzeyde gerçeğin ve objektif bilginin öneminin azaldığı bir "durum" olan post-truth, aynı zamanda iktidarın stratejik olarak kullandığı bir "ideolojik aygıt"tır. Bu nedenle, dezenformasyonu yalnızca sıradan bir bilgi kirliliği olarak değerlendirmek, onun ardındaki yapısal ve ideolojik işlevi göz ardı etmek anlamına gelir.[460]

Bu bağlamda, son yıllarda devletlerin ideolojik aygıtı olarak da kullanıldığına şahit olduğumuz yapay zekayla ortaya çıkarılan sahte içerikler, post-truth çağındaki dezenformasyonu öncesinde görülmemiş bir boyuta taşımıştır. Deepfake teknolojisi, bu

---

[457] Coşgun, s. 72.
[458] Louis Althusser, **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**, (çev. Alp Tümertekin), İthaki Yayınları, İstanbul, 2015'ten aktaran Coşgun, ss. 72-74.
[459] Coşgun, ss. 74-77.
[460] Coşgun, ss. 74-77.

durumun en çarpıcı örneklerden biri olarak öne çıkmaktadır. Deepfake kelimesi, "derin öğrenme (deep learning)" ve "sahte (fake)" kelimelerinin birleşiminden oluşur. Söz konusu teknoloji, yapay zekâ kullanarak sahte ama gerçek gibi görünen videolar üretmeyi mümkün kılmaktadır. Bu durum, dezenformasyon bağlamında yeni bir güvensizlik alanı yaratmıştır; çünkü geçmişte bir iddianın doğruluğunu teyit etmek için video veya ses kayıtlarına güvenilirken, artık bu kaynaklara da yeterince güvenilememektedir.[461]

Bu nedenle, deepfake teknolojisi günümüzde politika, kimlikler ve güvenlik açısından ciddi tehditler barındıran bir unsur olarak değerlendirilmektedir. Öyle ki, deepfake'lerin 2020 ABD seçimlerini etkileyebileceği düşüncesi bile gündeme gelmiş ve bunun üzerine bazı sosyal medya platformları, seçimlerden önce deepfake videolarını kaldıracaklarını duyurmuştur. Sahte içeriklerin gazeteciler ve kurumlar tarafından dahi gerçek zannedilerek yayıldığı durumlar görülmüştür. Örneğin, Fransız bir yardım kurumu, Trump'ın "AIDS bitti" dediği bir deepfake videoyu yayımlamış ve bazı kişiler bunu gerçek sanmıştır.[462]

Ancak burada asıl mesele, bu içeriklerin insanlar tarafından gerçek sanılıp sanılmamasından çok, yarattığı genel şüphe ve güvensizlik atmosferidir. Yapılan bir araştırma, deepfake videoların insanları her zaman yanıltmadığını, ancak izleyicilerin gördükleri şeyin doğruluğuna dair genel bir şüphe yarattığını göstermektedir. Bu durum, gerçek bilgilere dahi duyulan güvenin sarsıldığı, ciddi bir "güvensizlik ekosistemi" riskine işaret etmektedir.[463]

Güven ortamının bu şekilde zedelenmesi toplumsal alanda önemli sorunlara yol açar. Güvensizlik, toplumsal bağları zayıflatarak iletişimi güçleştirir ve bireylerin daha izole olmalarına neden olur. Ayrıca, güvensizlik, bireylerin birbirlerine karşı düşmanca ve olumsuz tutumlar geliştirmelerine, dışlanma korkusunun artmasına ve topluluklar arasındaki çatışmaların yoğunlaşmasına yol açar.[464] Ancak burada bir kısır döngü oluşur: Yanlış bilgi güvensizliği derinleştirirken, güvensizlik de yanlış bilgilerin yayılmasını

[461] Erkam Temir, "Deepfake: New Era in The Age of Disinformation & End of Reliable Journalism", **Selçuk İletişim Dergisi**, Cilt: 13, Sayı: 2, 2020, ss. 1012, 1014, 1016.
[462] Temir, ss. 1012, 1014, 1016.
[463] Temir, ss. 1016-1017.
[464] Piotr Sztompka, **Trust: A Sociological Theory**, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, ss. 105-106.

teşvik eder. Bu durum "güvensizlik sarmalı" olarak adlandırılmaktadır. Toplumsal düzeyde bu durumun sebebi; güvensizlik ortamında bireylerin kendi gruplarını destekleyen veya karşı gruplara saldıran yanlış bilgilere inanma ve bu bilgileri paylaşma olasılığını artmasıdır. Bireysel düzeyde ise insanların güvenlik ve aidiyet gibi duygusal ihtiyaçlarının, komplo teorilerine ve yanıltıcı hikâyelere daha açık hale gelmelerine neden olmasıdır. Tüm bu dinamikler birleşerek bu aşağı doğru giden kısır döngüyü oluşturur ve toplumun sağlıklı iletişim kurma ve iş birliği yapma kapasitesine zarar verir.[465]

Dolayısıyla deepfake gibi son dönem teknolojilerinin yarattığı güvensizlik, bireylerde bilgi paylaşımında daha az sorumluluk hissi oluşmasına ve hiçbir yaptırımı olmadan her türlü bilginin paylaşılabileceği algısına yol açabilir. Bu durum aynı zamanda, başkalarıyla iş birliği yapma gibi sosyal uyum açısından kritik faktörleri de tehlikeye atmaktadır. Çünkü iş birliği paylaşılan bilgi anlayışına ve iletilen bilgilere duyulan karşılıklı güvene dayanır. Bu güven kırıldığında, insanlar birbirlerinin niyetleri ve davranışları hakkında daha fazla şüphe duyar, manipüle edilme korkusuyla iş birliğinden uzaklaşarak izole hale gelirler. Bu noktada Hannah Arendt'in tespiti akla gelmektedir: *"Hiçbir şeye güvenemez hale gelen halk, harekete geçme yetisini; hatta düşünme ve bağımsız karar verme yetilerini yitirir. Böyle bir halkla artık her istediğinizi yapabilirsiniz."*[466] Dolayısıyla güvensizlik ortamı, iktidarın hegemonyasını besler. Bir diğer endişe verici olasılık ise siyasi elitlerin bu kaotik ortamı "düzeni ve güveni yeniden sağlama" iddiasıyla ifade özgürlüğü gibi temel hakları sınırlandıran uygulamaları meşrulaştırmak için kullanmasıdır.[467]

Burada gelecekte belirleyici olacak unsur, kamusal alanda kötümser bir sinizmin mi yoksa sağlıklı bir şüpheciliğin mi baskın geleceğidir. Şüphecilik, bireyleri bilgi kaynaklarının kökenini sorgulamaya teşvik ederek, gerçeğe verilen değeri artırabilir ve böylece eleştirel düşünceye dayalı sağlıklı bir toplumsal tartışma kültürünün gelişmesine

---

[465] Lena Frischlich ve Edda Humprecht, **Trust, Democratic Resilience, and the Infodemic**, Israel Public Policy Institute, Tel Aviv, 2021, ss. 10-11.
[466] Hannah Arendt, "Hannah Arendt: From an Interview", **The New York Review of Books**, 26.10.1978, https://www.nybooks.com/articles/1978/10/26/hannah-arendt-from-an-interview/'den aktaran Cristian Vaccari ve Andrew Chadwick, "Deepfakes and Disinformation: Exploring the Impact of Synthetic Political Video on Deception, Uncertainty, and Trust in News", **Social Media + Society**, Cilt: 6, Sayı: 1, 2020, s. 9.
[467] Vaccari ve Chadwick, s. 9.

katkı sunabilir. Bu anlamda, güven kaybı her zaman olumsuz bir sonuç doğurmayabilir; aksine, bireylerin daha bilinçli ve dikkatli bilgi tüketicileri olmalarını sağlayabilir. Buna karşın, "hiçbir şeye güvenilemez, gerçek hiçbir zaman tam olarak bilinemeyecek" yönündeki sinik tutumlar, toplumsal katılımı zayıflatarak demokratik süreçleri tehdit edebilir.[468]

Ancak burada durup, meseleyi yalnızca bireylerin yanlış bilgiye karşı savunmasızlığıyla sınırlı olarak ele almamak gerekir. Hukuk ve toplumsal bilimler akademisyeni Michael Christensen, bu tür bir indirgemeciliğin önemli bir hedef şaşırtma içerdiğine dikkat çeker. Ona göre, dezenformasyon sorununun yalnızca "bireylerin ya da toplumun yanlış bilgiye açık olması" şeklinde tanımlanması, aslında daha köklü toplumsal ve siyasal sorunların üzerini örten neoliberal bakış açısının ürünüdür. Christensen, Kanada örneğinden hareketle, hükümetin dezenformasyonun kaynağını yabancı aktörlere, teknoloji şirketlerine ve bireylerin medya okuryazarlığı eksikliğine indirgemesini; Batı demokrasilerinde yaygın olan, bireysel haklara aşırı odaklanan ve yapısal eşitsizlikleri — örneğin eğitim, sağlık ve sosyal hizmetlere erişimdeki sorunları — göz ardı eden neoliberal yaklaşımın bir uzantısı olarak değerlendirir. Örneğin, sağlık hizmetlerine erişimdeki yetersizlik, bireylerin aşılar hakkında doğru bilgiye ulaşmasını zorlaştırarak, dezenformasyona daha açık hale gelmelerine neden olur. Bu tür yapısal sorunların görmezden gelinmesi, toplumsal ihtiyaçlara yönelik kamu hizmetlerine yatırım yapılması gereğini arka plana iterken, sorumluluğu bireylere ve dışsal aktörlere yüklemektedir.[469]

Dezenformasyonun genellikle ırkçılık veya cinsiyetçilik gibi yapısal ve derin toplumsal sorunlarla bağlantılı olduğunu gösteren araştırmalar, Christensen'ın yaklaşımını destekler niteliktedir. Ancak siyasi elitler, sorunun kendilerine sorumluluk yükleyecek boyutlarını görmezden gelmeyi tercih etmektedir. Bunun sonucunda, dezenformasyonun altında yatan asıl nedenler — kamu hizmetlerinin yetersizliği, bağımsız medyanın zayıflığı ve etkili sağlık iletişimi sistemlerine duyulan ihtiyaç gibi yapısal meseleler — gündeme alınmamaktadır. Bu nedenle Christensen, doğrudan yanlış

[468] Vaccari ve Chadwick, s. 10.
[469] Michael Christensen, "Disinformation and the Return of Mass Society Theory", **Canadian Journal of Communication**, Cilt: 47, Sayı: 4, 2022, ss. 636-640.

bilgi üreticisi olmasalar bile, siyasi aktörlerin meseleyi yüzeysel biçimde ele alarak ve yapısal reformlardan kaçınarak dezenformasyonun yayılmasında dolaylı fakat belirleyici bir rol oynadıklarını belirtmektedir. Bu bağlamda, dezenformasyonla mücadelede sorumluluğun yalnızca bireylerin üzerine yüklenmesinin yetersiz olduğunu; bunun yerine, yanlış bilgilerin zemin bulmasına neden olan daha derin sosyal, kültürel ve siyasal etkenlerin incelenmesi gerektiğini vurgulamaktadır.[470]

2.3.3. Neoliberalizm ve Sonrası: Demokrasi, Siyaset ve Toplumsal Dönüşüm

Günümüz toplumunu analiz etmede sıkça başvurulan neoliberalizm kavramı, kullanıcısına ve bağlamına göre farklı şekillerde tanımlanmakta; bu da kavramın anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Bu kavramsal çeşitliliğe rağmen, toplum bilimci Francesco Laruffa, tüm tanımların asgari bir ortak temelde buluştuğunu ileri sürmektedir. Laruffa'ya göre bu ortak temel iki unsurdan oluşur: Birincisi neoliberalizmin hem bir ideoloji hem de siyasi bir uygulama olmasıdır. İkincisi ise bu uygulamanın devletin ve toplumsal yaşamın tüm yönlerinin pazara ve içindeki ekonomik güce tabi kılmasıdır. Ona göre, toplumsal faaliyetlerin piyasa kurallarına göre şekillendirilmesi, farklı toplumsal kesimlerin kendilerini ifade etmelerini zorlaştırmakta ve bu durum, demokrasinin işleyişi açısından kaçınılmaz olarak olumsuz sonuçlar doğurmaktadır.[471]

Neoliberalizmin doğuşunu anlamak için onun tarihsel ve toplumsal bağlamının incelenmesi gerekmektedir. Neoliberalizm, 1930'larda baş gösteren ekonomik krizlere, sosyalizm gibi toplumcu ideolojilerin yükselişine ve "kitle toplumu krizi"ne yanıt olarak ortaya çıkan bir düşünce sistemidir. Burada "kitle toplumu krizi" terimi, modernitenin yarattığı dönüşüm sonucunda ortak değerlerin zayıflamasıyla birlikte toplumsal düzenin sürdürülebilirliğinin çeşitli yönlerden zorlaşmasını ifade etmektedir.[472]

Neoliberal görüşü savunanlara göre, kitleler bilgisiz ve izole oldukları için politik güç kazandıklarında, Hitler ve Stalin gibi liderler tarafından kolayca manipüle edilerek

[470] Christensen, ss. 636-640
[471] Francesco Laruffa, "Making Sense of (Post)Neoliberalism", **Politics & Society**, Cilt: 52, Sayı: 4, 2024, (Sense), ss. 587-588.
[472] Laruffa, Sense, s. 589.

illiberal rejimlerin kurulmasına zemin hazırlayabilirler. Bu durum, kitle toplumu krizinin önemli bir boyutudur. Öte yandan neoliberaller, işçi sınıfının taleplerini merkeze alan sosyalist partiler gibi geniş halk kesimlerine hitap eden kitle partilerinin güçlenmesini de bir risk olarak görürler. Çünkü bu durum, popülist baskıların devletlerin politika yapım süreçleri üzerinde etkisini artırabilir. Bu da uzun vadeli stratejik planlamadansa, kamu harcamalarının artırılması gibi halkın kısa vadeli hoşnutsuzluklarına cevap veren ancak sürdürülebilirliği olmayan kararlar alınmasına yol açabilir.[473]

Toplumsal düzeni bozabilecek bu durumlara karşı neoliberallerin önerisi, devletin yalnızca piyasaya aktif biçimde müdahale etmesi değil, aynı zamanda piyasa yapısını bizzat inşa etmesidir. Neoliberalizm, piyasaların serbest bırakılmasının tek başına yeterli olmadığını; sağlıklı bir rekabet ortamının sürdürülebilmesi için devlet müdahalesinin zorunlu olduğunu savunur. Bu çerçevede Michel Foucault gibi düşünürler, neoliberalizmin sıkça sanıldığı gibi laissez-faire (bırakınız yapsınlar) anlayışına dayanmadığını, aksine sürekli ve yapısal bir devlet müdahalesi gerektirdiğini vurgular. Neoliberal görüşe göre devlet, toplumun tüm katmanlarını piyasayı destekleyecek şekilde yeniden düzenlemelidir. Böylece neoliberalizm, devletin işlevini küçültmekten ziyade, piyasayı merkeze alan yeni bir işlevle yeniden tanımlanmasını amaçlamaktadır.[474]

Neoliberal düşünürlere göre sorunun kaynağı, ekonomik kararların halk tarafından etkilenebilmesidir; yani ekonomiye yönelik demokratik müdahaledir. Çünkü bu müdahale, piyasanın temel ilkesi olan kâr beklentisini tehdit edebilir. Bu nedenle neoliberaller, ekonomik karar alma süreçlerinin halkın etkisinden çıkarılıp teknokratlara bırakılmasını savunur. Hatta piyasaların ihtiyaçlarına göre hareket edebilmek adına, otoriter rejimlerin desteklenmesi dahi meşrulaştırılabilir. Neoliberallerin, ekonomik karar alma süreçlerini teknokratlara devretme ve halkın bu süreçlere katılımını sınırlandırma yönündeki yaklaşımı, esasen mülk sahiplerinin çıkarlarını koruma amacı taşımaktadır. Bu anlayış, ekonomik kararların geniş halk kesimlerinin katılımından alınarak dar bir çıkar

[473] Laruffa, Sense, s. 589.
[474] Regina Queiroz, "From the tyranny of the neoliberal individual to neoliberal populism", **Ideology Theory Practice**, 18.03.2021, https://www.ideology-theory-practice.org/blog/from-the-tyranny-of-the-neoliberal-individual-to-neoliberal-populism, (24.05.2025); Laruffa, Sense, ss. 590-591, 616.

grubunun denetimine bırakılması anlamına geldiğinden, *"azınlığın zulmü"* (tyranny of the minority) olarak eleştirilmektedir.[475]

Bu bağlamda klasik liberalizm ile neoliberalizm arasındaki temel fark, doğdukları dönemlerin koşullarıyla açıklanmaktadır: Klasik liberalizm, demokrasinin henüz yaygınlaşmadığı bir dönemde ortaya çıkmışken, neoliberalizm, dünya çapında demokrasinin kabul gördüğü bir ortamla başa çıkmaya çalışmaktadır. İki yaklaşım arasındaki bir diğer önemli ayrım ise klasik liberalizmin politika, eğitim gibi alanları ekonomiden ayrı tutması, neoliberalizmin ise hiçbir alanı ekonominin dışında bırakmamasıdır. Neoliberalizme göre eğitim, aile gibi alanlar bile kâr getirebilecek yatırımlar olarak yeniden ele alınmalıdır.[476] Dolayısıyla neoliberalizm, sadece ekonomik bir yaklaşım değil, bir "toplumsal proje"dir. Bireylerin hem kendilerini hem de başkalarını piyasa mantığıyla görmelerini, sürekli kendini geliştiren ve rekabet eden birer işletme gibi davranmalarını teşvik eden bir yaşam biçimini yaymaktadır. Bu aşamada, kitle toplumunun ticarileşmiş yapısı daha da pekişmiş; yalnızca ekonomik yaşam değil, eğitim ve sağlık gibi temel hak ve hizmetler de piyasa mantığı doğrultusunda düzenlenmeye başlanmıştır. Bu durum, anılan hizmetlere erişimdeki eşitsizliklerin daha da derinleşmesine yol açmıştır.[477]

Neoliberalizmin yol açtığı bu toplumsal yeniden yapılanma, siyasal katılım ve yurttaşlık anlayışını da köklü biçimde dönüştürmektedir. Bu çerçevede neoliberalizm, üretim ve tüketimi bireysel özgürlüğün ana araçları olarak yücelterek, yurttaşların siyasi süreçlere katılımını önemsizleştiren bir ideolojik zemini güçlendirmektedir. Özgürlük ve kendini gerçekleştirmenin çalışarak ve alışveriş yaparak elde edilebileceği savunulur. Bu sırada toplumun ortak sorunlarına çözüm bulmak için siyasi süreçlere katılım (oy vermek, gösterilere katılmak, sendikalara üye olmak vb.) ise geri plana itilir. Eşitlik ise yasa yapımı gibi karar alma süreçlerine eşit katılım yerine, yalnızca yasa önünde eşitlikle sınırlandırılır. Dolayısıyla neoliberal perspektifte piyasa değerleri, demokratik değerlerin

[475] Queiroz; Laruffa, Sense, ss. 590-591, 616.
[476] Laruffa, Sense, ss. 591-592.
[477] Laruffa, Sense, ss. 599-600.

önüne geçmekte; sivil toplum bir "pazar yeri" olarak görülmekte, bireyler ise aktif yurttaşlar değil, tüketiciler olarak değerlendirilmektedir.[478]

Neoliberalizmin toplumsal dokuda yarattığı kırılmaları anlayabilmek için modernitenin erken dönemlerindeki toplumsal ilişkilerle günümüz koşulları arasındaki farklılıklara değinmek anlamlı olacaktır. Daha önce de belirtildiği gibi, kitle toplumu teorisyenleri, sanayi kapitalizminin ilk dönemlerinde kolektif aidiyetlerin zayıflaması ve toplumsal bağların çözülmesi üzerine eleştirilerde bulunmuşlardır. Ancak günümüz koşullarıyla kıyaslandığında, o dönemin dahi daha sağlam ve istikrarlı toplumsal ilişkilere sahip olduğu söylenebilir.[479]

Bu tarihsel arka planın daha iyi anlaşılabilmesi için II. Dünya Savaşı öncesi döneme kısaca göz atmak faydalı olacaktır. O dönemde ticaret ve sermaye hareketleri büyük oranda her ülkenin kendi sınırları içinde yönetilmekte ve düzenlenmekteydi. Devletlerin küresel piyasadan daha az etkilenmesi, halkın temel ihtiyaçlarına, sosyal adaletin sağlanmasına ve eşitsizliklerin azaltılmasına yönelik politikalar geliştirilebilmesine olanak tanıyordu. Ayrıca kapitalizm ve demokrasi arasındaki denge sivil toplum örgütleri tarafından destekleniyor; böylece toplum, siyasetle bağlantısını sürdürebiliyordu.[480] Bauman'ın "ağır modernite" (heavy modernity) olarak tanımladığı bu dönemde, işçi ve sermaye arasında uzun süreli, stabil ilişkiler hüküm sürmekteydi. Bunun temel sebebi, şirketlerin odağını öncelikli olarak işçilere vermesiydi; çünkü o dönemde ürün arzı sınırlı, üretim ise temel ihtiyaçları karşılamaya yönelik olduğundan, "üretmek" başlı başına hem değerli hem de kârlı bir faaliyet olarak kabul ediliyordu. Üretimin sınırlı, talebin ise yüksek olduğu bu süreçte, ürünler pazarlama stratejilerine ihtiyaç duymadan piyasada kolaylıkla karşılık buluyordu. Bu sayede işçiler uzun süreli işlerde istihdam ediliyor; işveren-işçi ilişkileri karşılıklı bağlılık ve güvene dayalı bir yapıda şekilleniyordu.[481] Bu istikrarlı ortam, günümüzle kıyaslandığında bireysel kimliklerin

[478] Laruffa, Sense, ss. 595-596, 598.
[479] Koray Çankaya, **"**Representation of Neoliberal Individualistic Practices in Social Structure:" Sorry, We Missed You" Film Example", **Kültür ve İletişim**, Cilt: 27, Sayı: 53, 2024, ss. 34-36.
[480] Laruffa, Sense, ss. 600-601.
[481] Türkiye bağlamında buna örnek olarak, işçilere sosyal destek sağlayan Sümerbank gibi fabrikalar gösterilebilir. Bu konuda bkz. Çankaya, s. 35.

kolektif aidiyetler üzerinden tanımlanmasına daha elverişliydi. Örneğin fabrika çalışanları arasında güçlü dayanışma örnekleri görülmekteydi.[482]

Ancak 1970'lerin sonlarında İngiltere'de Margaret Thatcher ile ABD'de Ronald Reagan'ın kamu harcamalarını kısan ve devlet varlıklarını özelleştiren politikaları; aynı dönemde pek çok gelişmekte olan ülkenin borç krizine sürüklenmesi ve IMF ile Dünya Bankası'nın bu ülkelere kredi karşılığında "yapısal uyum programları" adı altında katı serbest piyasa reformları dayatması, 1980'lerden itibaren finans piyasalarının eğitim ve sağlık gibi kamusal alanları bile şekillendirecek ölçüde belirleyici bir güç haline gelmesine zemin hazırlamıştır.[483]

Bu gelişmeler, "post-demokrasi" olarak tanımlanan aşamaya geçişi hızlandırmıştır: Seçimler, parlamento ve temel özgürlükler yerli yerinde görünse de siyasi gündem ile ana ekonomi politikaları artık büyük şirketler, finans çevreleri ve uluslararası kuruluşlar tarafından belirlenmekte, demokrasi biçimsel olarak sürerken içerik bakımından zayıflamaktadır.[484]

Ekonomik olanın, sosyal ve politik olana hükmettiği bu süreçte, hükümetler vatandaşlardan çok küresel yatırımcılara kulak verdiğinden kemer sıkma politikalarıyla sosyal harcamalar azalmış; yoksullar, kırsal kesimde yaşayanlar, kadınlar ve çocuklar başta olmak üzere savunmasız gruplar arasında yoksulluk ve eşitsizlik derinleşmiştir.[485]

Yine bu süreçte lojistik altyapının gelişmesi ve iletişimin kolaylaşmasıyla üretim küreselleşmiş, emek maliyetinin düşük olduğu ülkelere kaydırılmıştır. Piyasaların doygunluğa ulaşmasıyla arz fazlası oluşmuş ve temel ihtiyaçlardan ziyade "arzulanacak ürünlerin" yaratılması odağa alınmıştır. Bu durum, kârın kaynağının arzdan (üretimden) talebe (tüketime) doğru kaymasına sebep olmuştur. Böylece şirketlerin odağı da işçilerden tüketicilere kaymaya başlamıştır. Bu süreç uzun vadeli iş ilişkilerinin önemini azaltarak,

---

[482] Çankaya, ss. 34-36.
[483] Ronald Labonté ve David Stuckler, "The Rise of Neoliberalism: How Bad Economics Imperils Health and What To Do About It", **J Epidemiol Community Health**, Cilt: 70, Sayı: 3, 2016, s. 2; Michael A. Peters, "The early origins of neoliberalism: Colloque walter lippman (1938) and the mt perelin society (1947)", **Educational Philosophy and Theory**, Cilt: 55, Sayı: 14, 2023, s. 1574.
[484] Laruffa, Sense, s. 602.
[485] Labonté ve Stuckler, s. 2; Peters, s. 1574.

maksimum esnekliği ön plana çıkartmıştır. Sonuç olarak, şirket–çalışan ilişkileri daha geçici ve güvencesiz bir nitelik kazanmıştır.[486]

Bu duruma sosyal yardımlar gibi devlet desteklerinin azalması da eklendiğinde, zenginle yoksul arasındaki eşitsizlik daha da derinleşmiştir. Bazı düşünürlere göre derinleşen eşitsizlik sadece bir "yan etki" değil, kasıtlı olarak hedeflenen bir sonuçtur. Çünkü eşitsizlik rekabeti artırır ve bunun da üretkenliği, yeniliği ve ekonomik büyümeyi teşvik ettiği düşünülür. Ancak artan eşitsizliğin sosyal ve bireysel zararları büyüktür: Toplumda "biz" duygusu ve güveni zayıflatır, bu da toplumsal dayanışmayı giderek daha güç hale getirir.[487]

Bu olumsuz tablonun tamamlayıcısı ise neoliberalizmin dönüştürdüğü bireycilik anlayışı olmuştur. Her ne kadar sanayileşmenin erken dönemlerinden başlayarak bireycilik ve bireyin kendi emeğiyle başarı elde etmesi ekonomik ve kültürel açıdan toplumsal yapının temel unsurlarından biri haline gelmişse de post-modern dönemde bu anlayış neoliberal değerlerle değişerek yeni bir bireycilik biçimine evrilmiştir. Bu anlayışta, başarı veya başarısızlık tamamen bireyin kişisel çabalarına ve tercihlerine indirgenmiş; işsizlik ve yoksulluk gibi yapısal sorunlar bile bireysel sorumluluk çerçevesinde ele alınmıştır. Bu dönüşüm, bireyleri yapısal sorunların sorumlusu olarak yalnızlaştırırken, ortak çıkarlar etrafında birleşme olasılığını da zayıflatmıştır. Bireylere sunulan bu "kendi kaderini belirleyebilme" yanılsaması, işçilerin dayanışmak yerine birbirleriyle rekabet etmesine neden olarak sermaye düzeninin gücünü korumasına ve sömürü mekanizmalarının sürmesine hizmet etmiştir.[488]

Mutluluğun ve başarının anahtarını bireysel rekabet ve kişisel sorumluluk gibi değerlere indirgeyen bu anlayışta "kendine yetmek" daima ön planda tutulduğundan bireyler sosyal grupların sağladığı destek ve korumadan da mahrum kalmıştır. Bu yeni bireycilik anlayışı, neoliberalizmin bireyleri çıkar temelli olmayan ilişkileri

---

[486] Çankaya, ss. 34-36.
[487] Lea Hartwich ve diğerleri, "Neoliberalism can reduce well-being by promoting a sense of social disconnection, competition, and loneliness", **British Journal of Social Psychology**, Cilt: 60, Sayı: 3, 2021, ss. 948, 960-961.
[488] Çankaya, ss. 26, 46-47.

sonlandırmaya teşvik etmesiyle de birleştiğinde, grup bağlarındaki istikrarsızlık daha da pekişmiştir.[489]

Bu durum yalnızca bireysel ilişkileri değil, kültürel dayanışmayı da zayıflatmıştır. Baudrillard'a göre neoliberal küreselleşme sonrasında geriye, ortak anlam taşımayan, yalnızca tüketici bireylerden oluşan bir kalabalık kalmıştır. Dayanışma ağlarının zayıfladığı bu ortamda bireyler sadece sosyal anlamda değil, aynı zamanda ortak kültürel değerler, anlamlar ve aidiyet duygusu açısından da izole hale gelmiş ve kültürel yalnızlık artmıştır. Baudrillard, kültürel çeşitliliğin, farklılıkların ve derinliğin giderek azaldığı bu ortamdaki kültür boşluğunun, herkesin kolayca tüketebileceği, basitleştirilmiş ve yüzeysel içeriklerden oluşan "En Düşük Ortak Kültür" (Lowest Common Culture) ile doldurulduğunu belirtmektedir. Bu kavram, toplumun farklı kesimleri arasında gerçek anlamda paylaşılan değerler yerine, herkesin erişebileceği en sade, en az düşünsel çaba gerektiren kültürel ürünlerin egemen hale gelmesini ifade eder. Gelinen noktada paylaşılan artık derinlikli değerler değil, yalnızca gündelik alışkanlıklardır. Çünkü kültürün derinliği azaldıkça, toplumun ortak paydası da yüzeyselleşmekte ve gündelik yaşam pratikleri düzeyine indirgenmektedir.[490]

Neoliberalizmin birey ve toplum üzerindeki yapısal etkileri göz önüne alındığında, bu sistemin günümüzde sürdürülebilir olup olmadığı sorusu giderek daha fazla tartışılmaktadır. Bu bağlamda, özellikle bireylerin becerilerini geliştirmelerine ve ekonomik açıdan güçlenmelerine katkı sunan kimi "cömert" sosyal yatırımların rolü üzerinde durulmaktadır. Bazı düşünürlere göre, bu tür yatırımlar ekonomik başarıyı ve toplumsal refahı daha geniş bir tabana yayarak yapısal eşitsizlikleri azalttığı için neoliberalizme alternatif teşkil etmektedir. Ancak Laruffa'nın da savunduğu karşıt görüşe göre, söz konusu politikalar gerçek bir alternatif değildir. Zira bu tür sosyal yatırımlar, işçilerin ve tüketicilerin piyasaya daha iyi uyum sağlamasına olanak tanısa da piyasa merkezli yapıyı sorgulamak yerine onu pekiştirmektedir. Günümüzdeki sosyal yatırım politikaları, bireyi piyasa vatandaşı olarak konumlandıran anlayışı aşamadığı gibi, daha aktif ve kapsayıcı bir demokratik yurttaşlık perspektifi de sunamamaktadır. Dolayısıyla

[489] Hartwich ve diğerleri, ss. 948, 960-961.
[490] Çankaya, s. 35.

bireylerin piyasaya daha etkin biçimde entegre edilmesini hedefleyen bu politikalar, neoliberalizme bir alternatif olmaktan ziyade, onun farklı bir uyumlanma biçimi olarak görülmektedir.[491]

Bu nedenle Laruffa, hedefin "piyasa vatandaşlığı" değil, "sosyal vatandaşlık" olması gerektiğini vurgular. Ona göre sosyal vatandaşlık, genellikle devletlerin sağladığı yardım ve hizmetlerle sınırlı bir şekilde anlaşılmaktadır. Fakat bu, dar ve eksik bir yaklaşımdır; nitekim otoriter rejimlerin bile vatandaşlarına sosyal hizmetler sağladığı görülebilmektedir. Oysaki sosyal vatandaşlık bundan çok daha fazlasını ifade eder ve doğası gereği demokrasiden ayrı olarak düşünülemez.[492]

Laruffa'ya göre sosyal vatandaşlığı tanımlayan kritik unsur, vatandaşların yalnızca hakların "alıcıları" değil, aynı zamanda bu hakların "yapıcıları" da olmalarıdır. Laruffa, bu anlayışı Habermas'ın *eş kökenlilik* (*Gleichursprünglichkeit*) tezine dayandırır. Bu teze göre, modern demokraside bireysel haklar (ifade özgürlüğü, kişi güvenliği gibi temel özgürlükler) ile demokratik katılım hakları eşzamanlı olarak ortaya çıkar ve birbirinden ayrılamaz. Çünkü özgürlük ve katılım ayrılmaz bir bütündür. Bu çerçevede Laruffa, sosyal vatandaşlığın ancak ve ancak sosyal politikaların doğrudan vatandaşlar tarafından tartışıldığı ve şekillendirildiği katılımcı ve müzakereci bir demokratik süreç içinde mümkün olabileceğini ileri sürer.[493]

Bu yaklaşım, sosyal hakların bir "hayır işi" olarak değerlendirilmesine karşı çıkar. Hayırseverlik, alıcıya herhangi bir hak tanımayan ve vereni de yükümlülük altına sokmayan tek yönlü bir destektir. Bu tür bir yardım, veren kişiye ahlaki bir ayrıcalık atfederken, yardım alanı güçsüz ve muhtaç konumuna indirger. Böylece dolaylı olarak veren ile alan arasındaki güç eşitsizliklerini pekiştirir. Ancak sosyal haklar zenginlerin "verdiği" ve yoksulların minnettar olduğu tek yönlü bir yardım biçimi değildir. Sosyal vatandaşlık herkesin aynı siyasi topluluğun eşit bireyleri olarak haklara ve karşılıklı

[491] Laruffa, Sense, s. 605.
[492] Francesco Laruffa, "Toward a post-neoliberal social citizenship?", **Constellations**, Cilt: 29, Sayı: 3, 2022, (Toward), ss. 1-2.
[493] Laruffa, Toward, ss. 1-2.

sorumluluklara sahip olduğu, dayanışma ilkesine dayalı bir anlayışı ifade etmektedir. Bu yaklaşım acıma ve hayırseverlik yerine saygı ve eşitlik temelinde şekillenir.[494]

Bu doğrultuda Laruffa'nın temel argümanı, mevcut sosyal politikaların neoliberalizme gerçek bir karşıtlık oluşturmadığı yönündedir. Günümüzde sosyal yatırımlar, demokratik müzakereye dayalı haklar biçiminde değil; yukarıdan aşağıya yönlendirilen yatırım fırsatları ya da bağışlar şeklinde kurgulanmaktadır. Bu yaklaşım, neoliberal paradigmalara karşı değil, onlarla bütünleşik bir yönelim ortaya koymaktadır.[495]

Neoliberalizmin günümüzdeki durumuna ilişkin tartışmalarda öne çıkan bir diğer odak noktası ise sağ popülizm ve milliyetçi korumacılığın yükselişidir. Sağ popülizmin neoliberalizmin bir türevi mi yoksa ona gerçek bir alternatif mi olduğu tartışmasından önce vurgulanmalıdır ki, halkın bu görüşlere yönelik kitlesel ilgisi neoliberalizmin derin bir meşruiyet krizi yaşadığının göstergesidir. Zira popülistlerin "halkın çıkarlarını elitlere karşı savundukları" yönündeki söylemlerinin samimiyeti şüpheli olsa da bu söylemin ilgi çekmesinin sebebi toplumda yaygın bir algıya karşılık gelmesidir. Bu algının oluşmasında, ekonomik alanın demokratik denetimden yalıtılması önemli bir etkendir. Ekonomik kararların halkın etkisi dışında şekillenmesi, geniş halk kesimlerinde temsil edilmeme duygusunu güçlendirmiştir. Böyle bir ortamda halk, Brexit kampanyasının sloganında ifadesini bulan "kontrolü yeniden ele alma" ve yönetime yeniden etkili bir aktör olarak katılma arzusundadır.[496]

Ancak sağ popülizmin öncelikli gündemi, neoliberalizmin ekonomik özünü sorgulamaktan ziyade, halk arasında biriken öfkeyi göçmenler ve azınlıklar gibi daha savunmasız gruplara yönlendirmektir. Bu yönlendirme aracılığıyla neoliberalizmin milliyetçi, kimi zaman ise ırkçı ve cinsiyetçi bir versiyonu inşa edilmektedir. Böylece ekonomik güç, demokrasinin üzerinde yer almaya devam etmektedir.[497]

Hatta, yüzeyde birbirlerinden farklı görünseler de popülizm ile neoliberalizm arasında yapısal benzerlikler de bulunmaktadır. Her iki ideoloji de gücün parlamentolar

[494] Laruffa, Toward, s. 3.
[495] Laruffa, Toward, s. 8.
[496] Laruffa, Sense, ss. 604-606.
[497] Queiroz.

veya diğer kurumsal mekanizmalar yoluyla paylaşılmasından ziyade, güçlü liderlerde yoğunlaşmasını savunur. Dolayısıyla, karar alma süreçlerinin demokratik mekanizmalarla değil, yukarıdan aşağıya doğru şekillendirilmesini esas alır.[498]

Dolayısıyla, popülizm ile neoliberalizmin birbirini dışlayan değil, tamamlayıcı ideolojiler olduğu söylenebilir. Örneğin, sağ popülizmin sistemli ve tutarlı bir siyasi ideolojisi bulunmamakta; servetin yeniden dağıtımı gibi temel politik konularda net bir yönelim sunmamaktadır. Bu ideolojik boşluk, neoliberalizmin "bireysel özgürlük" anlayışıyla doldurulur. Neoliberal popülist söylemde "gerçek halk", devlete bağımlı olmayan, kendi ayakları üzerinde duran bireylerden oluşur. Buna karşılık, devlete bağımlı olanlar, bireyciliği sorgulayanlar ya da farklı kültürel geçmişe sahip olanlar "halkın" dışında konumlandırılır. Bu bağlamda, popülistler halkı savunuyor gibi görünse de aslında sınırsız bireysel çıkarların peşinden gidilmesini meşrulaştırmaktadır. Böylece "gerçek halk" girişimcilerle özdeşleştirilirken, "sahte halk" ise devlete bağımlı kesimler olarak tanımlanır.[499]

Ancak yine de toplumda yükselmekte olan tepkiler, genel bir memnuniyetsizliğin giderek derinleştiğine işaret etmektedir. Neoliberalizm henüz ortadan kalkmamış olsa da bu sisteme duyulan güven zayıflamış ve değişim baskısı artmaktadır. Nitekim teorisyenler de neoliberalizmin ani ve büyük bir krizle birden sona ermesinin pek olası olmadığını ifade etmektedir. Bu bağlamda, post-neoliberalizm kavramı, neoliberalizmin tamamen sona ermesinin ardından ortaya çıkan yeni bir sistemden ziyade; neoliberalizmi sorgulayan, dönüştüren ve zayıflatan karmaşık bir süreci tanımlar. Kavram, neoliberalizmin bazı temel özelliklerinin korunarak; yeni otoriter veya popülist eğilimler gibi farklı biçimlere evrileceğini savunur. Dolayısıyla post-neoliberalizm, neoliberalizmden doğan ama onu dönüştüren bir süreç olup, günümüzde yaşanan dönüşüm ve karmaşa halini anlatmaktadır.[500]

Bu dönüşüm süreci devam ederken, her ne kadar toplumdaki tepkiler şu aşamada büyük ölçüde sağ popülist aktörler tarafından karşılanıyor olsa da bu ortamın ileride farklı

---

[498] Queiroz.
[499] Queiroz.
[500] William Davies ve Nicholas Gane, "Post-Neoliberalism? An Introduction", **Theory, Culture & Society**, Cilt: 38, Sayı: 6, 2021, ss. 4-6.

siyasi alternatiflerin ortaya çıkması için bir zemin hazırlayabileceği düşünülmektedir. Söz konusu toplumsal krizin nasıl bir siyasal yönelimi, yani demokratik katılımı güçlendiren kapsayıcı yaklaşımları mı yoksa milliyetçi ve otoriter eğilimleri mi besleyeceği ise ancak zamanla anlaşılabilecektir.[501]

[501] Laruffa, Sense, ss. 605-606.

SONUÇ

Bu çalışma, post-truth çağında her yönden bilgi bombardımanına maruz kalan 21. yüzyıl bireyinin çevresinde olup bitenlere dair kafa karışıklığını bir nebze olsun gidermeyi hedeflemiş; içinde bulunduğumuz dönemin tarihsel kökenlerini, günümüzle ilişkisini ve bugüne gelinmesinde etkili olan başlıca unsurları mercek altına almıştır.

Bu amaca ulaşmada, pergelin bir ayağını kitle toplumu teorisine yaslamanın nedeni, teorinin modernleşme sürecinin toplumda yarattığı dönüşümleri açıklamada disiplinlerarası güçlü bir referans noktası sunmasıdır. Gerçekten de Sanayi Devrimi sonrasında toplumda ortaya çıkan yapısal değişimlerin anlaşılmasında kitle toplumu teorisi; eleştirenleri tarafından bile yadsınamayacak ölçüde önemli katkılar sağlamıştır. Bu yönüyle, günümüzün karmaşık ve çok katmanlı post-modern toplumunu çözümlemeye çalışan araştırmacılar için hâlâ önemli bir yol gösterici işlevi görmektedir. Bu nedenle, çalışmanın ilk bölümünde, kuramsal bir altyapı sağlamak amacıyla kitle toplumu teorisi kapsamlı biçimde ele alınmış; teorisyenlerin, erken sanayileşmeyle başlayan ve 20. yüzyılda derinleşen toplumsal dönüşümler hakkındaki değerlendirmelerine yer verilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde odağın, kitle toplumu teorisinden 21. yüzyılın göç hareketlerine kaymasının nedeni; göçün günümüzde popülizmin yükselişi, ulus-devletlerdeki çözülme ve korumacı milliyetçi reflekslerle birlikte merkezi bir kavram haline gelmesidir. Gerçekten de bugün gerek ekonomik gerekse toplumsal gelişmelerin altındaki dinamikler incelendiğinde, kitlesel göç hareketlerinin belirleyici bir rol oynadığı görülmektedir.

Bu durum, insanları küreselleşmenin dışında tutmaya çalışmanın beraberinde getirdiği sorunlarla daha da belirginleşmektedir. Mal ve hizmetlerin küreselleşmesinin sağladığı ekonomik avantajlardan yararlanan gelişmiş ülkelerin, aynı küreselleşmenin yarattığı yapısal eşitsizlikler sebebiyle dezavantajlı duruma düşen ülkelere mensup bireyleri duvarlar örerek kendi ülkelerinde kalmaya zorlayan yaklaşımı, temel insan haklarıyla derin bir çelişki içindedir. Bu çelişkinin en somut örneklerinden biri, insan haklarını her koşulda temel değer olarak benimsediğini ileri süren Avrupa'nın göçmenlere

yönelik tutumudur. Böyle bir tabloda, küreselleşmenin sebep olduğu eşitsizliklere bir de Orta Doğu'da Batılı devletler destekli istikrarsızlaştırma politikalarının eklenmesi, eşitsizliklerin daha da derinleşmesine neden olmuş ve göçü sosyolojik açıdan göz ardı edilemez bir sorun haline getirmiştir.

Tüm bu gelişmelerin yol açtığı kimlik ve ulus-devlet krizleri, belirsizlikle bir arada var olamayan ve boşluk kabul etmeyen iktidar tarafından fırsata çevrilerek popülist ideolojilerin yükselişine zemin hazırlamıştır. Bugün, Türkiye de dahil olmak üzere özellikle Avrupa ve ABD'de gözlemlenen popülizm, dönemin ihtiyaçlarına göre kültür odaklı bir milliyetçilik anlayışıyla birleşerek neo-nasyonalizmin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ayrımcılığı kültürel farklılıklar üzerine inşa eden neo-nasyonalizm, "öteki" koltuğuna göçmenleri oturtarak halk nezdinde meşruiyet kazanmıştır.

Çağdaş küresel toplumun günah keçileri olan göçmenlere yönelik ötekileştirmenin bir diğer kaynağı ise gelişen teknoloji ve dijital medyanın yarattığı tehdit algısıdır. Dijital medya, göçmenlerin topluluklar oluşturup deneyimlerini paylaştığı, dolayısıyla kamusal alanı genişletebilecek bir ortam gibi görünse de "viral" olmanın dinamikleri düşünüldüğünde bu görüşün geçerliliği sorgulanmalıdır. Zira kışkırtıcı ve kutuplaştırıcı duygusal içerikler dijital ortamda çok daha hızlı yayılmakta ve algoritmaların yarattığı filtre balonları bu ortamın gerçek dünyanın eşitsizliklerini yansıtmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla dijital dünyada herkesin sesinin olması, bu seslerin eşit duyulacağı anlamına gelmemekte; devletlerin ve şirketlerin tahakkümü burada da sürmektedir.

Göç hareketlerinin belirleyici olduğu bu dinamikler, yalnızca günümüzün siyasi reflekslerini değil, aynı zamanda çağdaş kitle toplumunun evrildiği yönü anlamada da kritik bir rol oynamaktadır. Ancak bu kritik role rağmen, toplumsal dönüşümler yalnızca göçle açıklanamayacak kadar çok katmanlıdır. Bu nedenle çalışmanın son kısmında, kitle toplumunun gidişatını analiz etmek amacıyla, göçle ilişkili olmakla birlikte daha genel yapısal dinamikleri kapsayan bir çerçeve benimsenmiş ve bu analizde ele alınmak üzere bazı temel kavramlar belirlenmiştir. Seçilen kavramlar çoğaltılabilir olmakla birlikte, sosyolojik etkileri ve güncel tartışmalardaki merkezi rolleri göz önünde bulundurularak "dijitalleşme", "dezenformasyon" ve "(post)neoliberalizm" üzerinde durulmuştur.

Bu kavramlardan ilki olan dijitalleşme, insanları birbirine yakınlaştırma potansiyeli taşısa da kitle toplumunda zaten zayıflamış olan aidiyet duygusunu daha da parçalanmış bir yapıya dönüştürmüştür. Bireylerin çevrimiçi ortamdaki etkileşimleri üzerinde seçici ve denetleyici bir kontrol kurabilmeleri, farklı grupların bir araya gelerek ortak bir anlayış zemini oluşturmasını zorlaştırmış ve topluluk duygusunu giderek köreltmiştir. Bu parçalanma süreci ulusal aidiyeti dahi dönüştürmüş; dijital pazarlama stratejileri, ulusun ekonomik açıdan "faydalı" yönlerini öne çıkarırken diğer boyutlarını görünmez kılarak ulusal kimliğin bütüncül anlamını aşındırmış ve kolektif aidiyet duygusunu daha da zayıflatmıştır.

Bu çözülme süreci, dezenformasyonun denetimsizce yayılmasıyla daha da derinleşmektedir. Çevrimiçi platformlarda yanlış bilgilerin yayılmasını engelleyen etkili ve özgürlükleri gözeten denetim mekanizmalarının olmaması, toplumdaki farklı gruplar arasındaki kopukluk ve kutuplaşmayı daha da artırmaktadır. Daha da kötüsü, dezenformasyon ile kutuplaşma birbirini besleyen bir döngü oluşturmakta; kutuplaşma arttıkça bireylerin yanlış bilgileri sorgulama eğilimleri azalırken, kendi inançlarını doğrulayan bilgileri sorgusuzca kabul etme eğilimleri artmaktadır. Diğer yönüyle ise bilginin güvenilirliğine dair kuşkular aşırı boyutlara ulaşarak, kimi zaman doğru bilgilerin dahi reddedilmesine yol açmaktadır. Böyle bir ortamda toplumda genel bir güvensizlik atmosferi oluşmakta ve ortak bir zeminde buluşmak giderek zorlaşmaktadır. Teknolojik gelişmelerin hızı düşünüldüğünde, dezenformasyonun gelecekte daha ileri yöntemlerle yayılacağı gerçeği, toplumsal güvensizliğin varacağı boyutlar açısından oldukça endişe vericidir.

Dezenformasyon bağlamında ileride ortaya çıkabilecek önemli risklerden biri de iktidarda bulunan siyasi aktörlerin "güven inşa etme" söylemini kullanarak mevcut güvensizlik ortamını kendi çıkarları doğrultusunda araçsallaştırmalarıdır. İktidarların bu yolla, çıkarlarına ters düşen gösterileri ve söylemleri dezenformasyonla ilişkilendirerek ifade özgürlüğü, bilgiye erişim hakkı ve toplantı-gösteri hakkı gibi temel hakları kısıtlamaları söz konusu olabilir.

Son olarak neoliberalizmin çalışmada tartışmaya dahil edilmesinin temel nedeni, kitle toplumu teorisinin ortaya çıktığı dönemde geçerli olan klasik liberal politikaların,

özellikle 1980'lerin sonlarından itibaren terk edilerek yerini neoliberal politikalara bırakmış olmasıdır. Bu tarihsel dönüşüm, teorinin geliştirildiği dönem ile günümüz arasındaki önemli farklılıkları anlamak açısından kritik bir noktadır ve çalışmanın kapsamı içinde göz ardı edilemeyecek bir unsurdur.

Neoliberalizm, yalnızca teknokratları ilgilendiren ekonomik bir konu değil; sağlık, eğitim, kültür gibi toplumsal alanları baştan aşağıya yeniden dizayn edip ekonomik süreçlere entegre eden kapsamlı bir toplumsal projedir. Bu proje, ekonominin demokratik alandan çekilerek büyük finans çevrelerine bırakılmasıyla ortaya çıkan *post-demokrasi* evresini beraberinde getirmiş; halkın ekonomik kararlara katılımını sakatlayarak demokrasiyi işlevsizleştirmiş ve biçimsel bir yapıya indirgemiştir. Neticede, toplumdaki eşitsizlik derinleşirken, toplumsal dayanışma ruhu daha da zayıflamıştır. Tüm toplumsal alanlar gibi tek tek bireylerin de piyasaya entegre edildiği bu sistemde, rekabet ve başarı — ki burada başarının tanımı da yine küresel finansal aktörler tarafından yapılmaktadır— en önemli bireysel değerler haline gelmiş ve iş birliği geri plana itilmiştir.

Neoliberalizmin toplumda yarattığı derin aidiyetsizlik, eşitsizlik ve bölünmüşlük, günümüzde post-neoliberalizm olarak adlandırılan ve neoliberal politikaların sorgulandığı bir süreci beraberinde getirmiştir. Bu sorgulamanın doğru kanallara yönlendirilmesi, refahın daha adil dağıtıldığı ve demokratik katılımın her yönüyle hayata geçirildiği bir sistemin kurulması yönünde toplumsal baskının güçlenmesine katkıda bulunabilir. Bu olasılık, belki de geleceğe dair umut vadeden nadir ihtimallerden biridir.

Netice olarak, bu çalışmadan çıkarılabilecek temel sonuçlardan biri, toplumlar "biz" ve "ötekiler" anlatısına kapılıp giderken, iktidarların bu ayrışmayı fırsata çevirerek yalnızca göçmenlerin değil, kendi halklarının da temel haklarını günbegün aşındırdığı gerçeğidir. Diğer bir ifadeyle, günümüzde egemen yapıların insan haklarına yönelik haksız müdahalelerinden hiçbir kesim muaf tutulmamaktadır. Bu bağlamda, bireylerin göç gibi kaçınılmaz gerçekliklerle mücadele etmek yerine birlikte yaşama pratiğini güçlendirecek stratejilerin uygulanması yönünde hükümetler üzerinde baskı uygulaması ve post-neoliberalizmin şekillendirdiği toplumsal tepkinin herkes için insan hakları savunusuna yönlendirilmesi, kapsayıcı bir aidiyet duygusunu yeniden inşa etmenin ilk adımı olarak düşünülebilir.

KAYNAKÇA

Abate, Randall S. ve Chhaya Bhardwaj. "Enhancing Protection of "Climate Refugees" in Destination Hubs: A Comparative Analysis of Legal Mechanisms and Governance Challenges in the United States and India", **Harvard Human Rights Journal**, Cilt: 37, 2024, ss. 293-318.

Adena, Maja ve Ruben Enikolopov, Maria Petrova,Veronica Santarosa ve Ekaterina Zhuravskaya. "Radio and the Rise of the Nazis in Prewar Germany", **The Quarterly Journal of Economics**, Cilt: 130, Sayı: 4, 2015, ss. 1-54.

Adıgüzel, Yusuf. **Kültür Endüstrisi ve Kitle Toplumunun Paradoksları**, (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 1998.

Albert, Joseph. "How the Features of the Industrial Revolution Gave Rise to Mass Society, Mass Media, and Mass Culture", **the Baron**, 30.10.2023, https://thebaron.ca/2023/10/30/how-the-features-of-the-industrial-revolution-gave-rise-to-mass-society-mass-media-and-mass-culture/, (04.12.2024).

"Albert Speer", **United States Holocaust Memorial Museum**, 28.11.2005, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/albert-speer, (23.12.2024).

Aliağaoğlu, Alpaslan ve Oğuzhan Özkan, "Antik Yunan Kentlerinin (Polis) Kentsel Ekoloji Perspektifiyle Değerlendirmesi", **Doğu Coğrafya Dergisi**, Cilt: 25, 2020, ss. 1-12.

Allen, Alyssa. "Change in US Television News Throughout the Cold War", **The Alexandrian,** Cilt: 11: Sayı: 1, 2022, ss. 1-8.

Álvarez-Álvarez, Elena. “Where The Response To Migration Begins: Zygmunt Bauman’s Considerations About Exile And Migration”, **International Social Sciences Review**, Cilt: 10, Sayı: 2, 2021, s. 209-226.

Anakız Ertürk, Hülya. “Yeni Medya Ekseninde Ideolojiyi Anlamak: Filtre Balonları ve Yankı Odaları”, **Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 2, 2022, ss. 137-159.

Attenborough, Frederick Thomas. “Complicating the sexualization thesis: The media, gender and 'sci-candy'”, **Discourse & Society**, Cilt: 22, Sayı: 6, 2011, ss. 659-676.

Bauer, Raymond A ve Alice H Bauer. “America, Mass Society and Mass Media”, **Journal of Social Issues**, Cilt: 16, 1960, ss. 3-66.

Bauman, Zygmunt. “Between separation and integration: Strategies of cohabitation in the era of diasporization and Internet”, **Popular Communication**, Cilt: 16, Sayı: 1, 2018, ss. 1-3.

Bauman, Zygmunt. “Migration and Identities in the Globalized World”, ***REMHU* – Interdisciplinary Journal of Human Mobility**, Cilt: 18, Sayı: 34, 2010, ss. 11-25.

Bauman, Zygmunt. “Soil, Blood and Identity”, **The Sociological Review**, Cilt: 40, Sayı: 4, 1992, ss. 675-701.

Bayındır Goularas, Gökçe. “International Migration in the Twenty-First Century: A General Overview”, **International Migration in the 21st Century: Problems and Solutions**, Ed. Gökçe Bayındır Goularas ve Işıl Zeynep Turkan İpek, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne**,** 2018.

Bayrakcı, Onur. “Kayıt Dışı Çalışma ve Suriyeli Sığınmacı İşçiler”, **Motif Akademi Halkbilimi Dergisi**, Cilt: 16, Sayı: 44, 2023, ss. 1792-1806.

Bennett, Tony. “'Theories of the Media, Theories of Society”, **Culture, Society and the Media,** Routledge, Londra, 1982.

Beno, Michal. “The Implications of the Industrial Revolutions for Higher Education”, 2019, **Research Gate**, https://www.researchgate.net/profile/Michal-Beno-2/publication/335442210_The_implications_of_the_Industrial_Revolutions_for_Higher_Education/links/604b5b8192851c1bd4e31ba4/The-implications-of-the-Industrial-Revolutions-for-Higher-Education.pdf, (05.12.2024).

Bergmann, Eirikur. **Neo-nationalism: The Rise of Nativist Populism**, Springer Nature, Cham, 2020.

Boomgaarden, Hajo G. ve Rens Vliegenthart. “Explaining the Rise of Anti-Immigrant Parties: The Role of News Media Content”, **Electoral Studies**, Cilt: 26, Sayı: 2, 2007, ss. 404-417.

Brittanica, “Tiananmen Square Incident”, **Encyclopædia Britannica**, https://www.britannica.com/event/Tiananmen-Square-incident, (13.05.2025).

Buechler, Steven M. “The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Social and Political Movements”, **Mass Society Theory**, Wiley-Blackwell, 2013.

Bye, Tor Anders. “Book Review: The Platform Society”, **Nordic Journal of Science and Technology Studies**, Cilt: 8, Sayı: 1, 2020, ss. 31-33.

Carl, Jim. “Industrialization and Public Education: Social Cohesion and Social Stratification”, **International Handbook of Comparative Education**, Springer, Netherlands, 2009, ss. 503-518.

Castles, Stephen. “Migration and Social Transformation”, **An Introduction to International Migration Studies: European Perspectives**, Ed. Marco Martiniello ve Jan Rath, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2012, ss. 155-178.

Choi, Eunice U. ve Michael A. Hogg. “Self-Uncertainty And Group Identification: A Meta-Analysis”, **Group Processes & Intergroup Relations**, Cilt: 23, Sayı: 4, 2020, ss. 483-501.

Christensen, Michael. “Disinformation and the Return of Mass Society Theory”, **Canadian Journal of Communication**, Cilt: 47, Sayı: 4, 2022, ss. 621-644.

Coşgun**,** Melih. “Post-Truth: Hegemonya’nın Yeni İdeolojik Aygıtı”, **Akademik Hassasiyetler**, Cilt: 8, Sayı: 15, 2021, ss. 67-82.

Cowan, Jake. “The Constitutive Rhetoric of Late Nationalism: Imagined Communities after the Digital Revolution”, **Rhetoric Review**, Cilt: 40, Sayı: 2, 2021, ss. 183-197.

Crouch, Colin. “Post-Democracy and Populism", **The Political Quarterly**, Cilt: 90, Ek Sayı: S1, 2019, ss. 124-137.

Çankaya, Koray. **“**Representation of Neoliberal Individualistic Practices in Social Structure:" Sorry, We Missed You" Film Example”, **Kültür ve İletişim**, Cilt: 27, Sayı: 53, 2024, ss. 24-49.

Çelik Varol, Merve ve Erdem Varol. “Kavram ve Kuramlarıyla Marshall Mcluhan’a Bakış: Günümüzün Egemen Medya Araçları Ekseninde Bir Değerlendirme”, **International Journal of Cultural and Social Studies**, Cilt: 5, Sayı: 1, 2019, ss. 137-158.

Celikates Robin ve Jeffrey Flynn. “Critical Theory (Frankfurt School)”, Stanford **Encyclopedia of Philosophy**, 12.12.2023, https://plato.stanford.edu/entries/critical-theory/, (04.12.2024).

Dao, Thu Hien, Frédéric Docquier, Mathilde Maurel ve Pierre Schaus. “Global Migration In The Twentieth And Twenty-First Centuries: The Unstoppable Force Of Demography”, **Review of World Economics**, Cilt: 157, 2021, ss. 417-449.

Davies, William ve Nicholas Gane. "Post-Neoliberalism? An Introduction", **Theory, Culture & Society**, Cilt: 38, Sayı: 6, 2021, ss. 3-28.

De Matas, Jarrel. “Making The Nation Great Again: Trumpism, Euro-Scepticism And The Surge Of Populist Nationalism”, **Journal of Comparative Politics**, Cilt: 10, Sayı: 2, Şubat 2017, ss. 19-36.

De Querol, Ricardo. “Zygmunt Bauman: ‘Social Media Are a Trap’”, **El País English Edition**, 25.01.2016, https://english.elpais.com/elpais/2016/01/19/inenglish/1453208692_424660.html, (12.05.2025).

“Definition of Chancellor”, **Collins Dictionary,** https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/chancellor, (02.12.2024).

Donato, Katharine M. ve Douglas S. Massey. “Twenty-First-Century Globalization and Illegal Migration”, **The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science**, Cilt: 666, Sayı: 1, Temmuz 2016, ss. 7-26.

Dron, Jon. “Interview: Zygmunt Bauman: ‘Social media are a trap’ in English El País”, **Jon Dron's Home Page**, 26.01.2016, https://jondron.ca/interview-zygmunt-bauman-social-media-are-a-trap-in-english-el-pais/, (27.05.2025).

Eraslan, Pınar. “Kitle Toplumunun Kültürel Yapısı ve Günümüzün Açıklama Biçimi Olarak Magazin Söylemi”, **Marmara İletişim Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 4, 1993, ss. 139-156.

European Commission Directorate-General for International Partnerships, “Forced Displacement”, **European Commission**, https://international-partnerships.ec.europa.eu/policies/migration-and-forced-displacement/forced-displacement_en, (12.04.2025).

European Commission - European Civil Protection and Humanitarian Aid Operations, “Forced Displacement”, **European Commission,** https://civil-protection-humanitarian-aid.ec.europa.eu/what/humanitarian-aid/forced-displacement_en, (02.04.2025)

European University Institute, “Andres Reiljan on Affective Polarisation: Causes, Impacts and Solutions”, **European University Institute**, 14.10.2024, https://www-eui-eu.translate.goog/news-hub?id=andres-reiljan-on-affective-polarisation-causes-impacts-and-solutions&_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=tr&_x_tr_hl=tr&_x_tr_pto=tc, (19.05.2025).

Flynn, Simone I., **Types of Social Movements’ in Sociology Reference Guide**, Salem Press, California, 2011.

Freidson, Eliot. “Communications Research and the Concept of the Mass”, **American Sociological Review,** Cilt:18, 1953, ss. 313-317.

Frischlich, Lena ve Edda Humprecht. **Trust, Democratic Resilience, and the Infodemic**, Israel Public Policy Institute, Tel Aviv, 2021.

Fussey, Pete ve Silke Roth. “Digitizing Sociology: Continuity and Change in the Internet Era”, **Sociology**, Cilt: 54, Sayı: 4, 2020, ss. 659-674.

Gane, Nicholas. “Zygmunt Bauman: Liquid Modernity and Beyond”, **Acta Sociologica**, Cilt: 44, Sayı:3, 2001, ss. 267-275.

Gibson, Margaret A. G. ve Anne Ríos Rojas. “Globalization, Immigration, and the Education of ‘New’ Immigrants in the 21st Century”, **Current Issues in Comparative Education**, Cilt: 9, Sayı: 1, 2006, ss. 69-76.

Gunster, Shane. “Revisiting the Culture Industry Thesis: Mass Culture and the Commodity Form”, **Cultural Critique**, Sayı: 45, 2000, ss. 40-70.

Gusfield, Joseph R. “Mass Society and Extremist Politics”, **American Sociological Review**, Cilt: 27, Sayı: 1, 1962, ss. 19-30.

Hantzaroula, Pothiti, Athena Athanasiou ve Kostas Yannakopoulos. “Towards a New Epistemology: The Affective Turn”, **Historein**, Cilt: 8, 2008, ss. 5-16.

Happer, Catherine ve Greg Philo. “The Role of the Media in the Construction of Public Belief and Social Change”, **Journal of Social and Political Psychology**, Cilt: 1, Sayı: 1, 2013, ss. 321-336.

Hartman, John. “A Psychoanalytic View of Racial Myths in a Nazi Propaganda Film: Der Ewige Jude (the Eternal Jew)”, **Journal of Applied Psychoanalytic Studies**, Cilt: 2, Sayı: 4, 2000, ss. 329-346.

Hartwich, Lea, Julia C. Becker ve S. Alexander Haslam. "Neoliberalism can reduce well-being by promoting a sense of social disconnection, competition, and loneliness", **British Journal of Social Psychology**, Cilt: 60, Sayı: 3, 2021, ss. 947–965.

Hongcharu, Boonchai. “The Changing Roles of Mass Media amidst the Growth of the Digital Media”, **Cogent Social Sciences**, Cilt: 10, Sayı: 1, 2024, ss. 1-16.

Hogg, Michael A., Christie Meehan ve Jayne Farquharson. “The Solace Of Radicalism: Self-Uncertainty And Group Identification In The Face Of Threat”, **Journal of Experimental Social Psychology**, Cilt: 46, Sayı: 6, 2010, ss. 1061-1066.

Hogg, Michael A. “Uncertain Self in a Changing World: A Foundation for Radicalisation, Populism, and Autocratic Leadership, European Review of Social Psychology”, **European Review of Social Psychology**, Cilt: 32, Sayı: 2, 2021, ss. 235-268.

Ibe, Ibe Ogbobuike. “Conceptions of Popular Culture: Frankfurt vs. Birmingham”, **Port Harcourt Journal of History & Diplomatic Studies**, Cilt: 6, Sayı: 2, 2019, ss. 455-470.

International Organization for Migration (IOM). **World Migration Report 2024**, International Organization for Migration Publisher, Geneva, 2024.

İçli, Gönül. “Yeni Toplumsal Hareket Teorileri Üzerine Bir Değerlendirme”, **Turkish Studies,** Sayı:10/14, 2015, ss. 415-432

İnce Yenilmez, Meltem. “The Impact of Forced Migration in the Middle East: Syrian and Palestinian Refugees”*,* **PERCEPTIONS: Journal of International Affairs**, Cilt: 22, Sayı: 3, 2017, ss. 183-202.

Jacobs, Norman. “Introduction to the Issue “Mass Culture and Mass Media”, **Daedalus**, Cilt: 89, Sayı: 2, 1960, ss. 273-277.

Jaster, Daniel, Ori Swed ve Bruno Frère. “The Critical Masses: The Rise of Contemporary Populism and Its Relation to Solidarity, Systems, and Lifeworlds”, **Society,** Cilt: 59, Sayı: 6, 2022, ss. 701-713.

Jordá, Beatriz ve R. Lance Holbert. “From Mass Media to Social Media: Political Persuasion in the Field of Communication”, **Media Influence on Opinion Change and Democracy: How Private, Public and Social Media Organizations Shape Public Opinion**, Springer Nature, Cham, 2024, ss. 181-196.

Kavaklı Bırdal, Nur Banu. “The Bracero and European Guestworker Programs Revisited: A Comparative Analysis”, **Çalışma ve Toplum**, Cilt: 4, Sayı: 35, 2012, ss. 149-164.

Kamenova, Denitza ve Etienne Pingaud. “Anti-Migration And Islamophobia: Web Populism And Targeting The ‘Easiest Other’”, **Populism and the Web**, Routledge, Londra, 2017, ss. 108-121.

Kellner, Doug. “Cultural Marxism, British Cultural Studies, And The Reconstruction Of Education”, ***Educational Philosophy and Theory***, Cilt: 55, Sayı:13, 2023, ss. 1-13.

Kellner, Douglas. “The Frankfurt School and British Cultural Studies: The Missed Articulation”, **University of California, Los Angeles**, https://pages.gseis.ucla.edu/faculty/kellner/Illumina%20Folder/kell16.htm, (09.12.2024).

Kellner, Douglas. “The Frankfurt School”, **University of California, Los Angeles***,* 2025, https://pages-gseis-ucla-edu.translate.goog/faculty/kellner/papers/fs.htm?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=tr&_x_tr_hl=tr&_x_tr_pto=tc, (06.01.2025).

Kenton, Will. “What is Mercantilism?”, **Investopedia**, 26.02.2024, https://www.investopedia.com/terms/m/mercantilism.asp, (12.03.2025).

Koceva, Daniela ve Snezana Mirascieval. “From Mass Media and Culture to Mass Society”, **Balkan Social Science Review**, Cilt: 12, 2018, ss. 59-70.

Kolb, Melina. “What Is Globalization? And How Has the Global Economy Shaped the United States?”, **Peterson Institute for International Economics**, 29.10.2018, https://www.piie.com/microsites/globalization/what-is-globalization, (10.04.2025).

Krikorian, Mark. “Mass Immigration vs Modern Society”, **Hungarian Conservative**, 02.04.2022, https://www.hungarianconservative.com/articles/culture_society/mass-immigration-vs-modern-society/, (22.05.2025).

Labonté, Ronald ve David Stuckler. "The Rise of Neoliberalism: How Bad Economics Imperils Health and What To Do About It", **J Epidemiol Community Health**, Cilt: 70, Sayı: 3, 2016, ss. 312-318.

Lang, Gladys. “Mass Society, Mass Culture, and Mass Communication: The Meaning of Mass”, **International Journal of Communication**, Sayı:3, 2009, ss. 998-1024.

Laruffa, Francesco. "Making Sense of (Post)Neoliberalism", **Politics & Society**, Cilt: 52, Sayı: 4, 2024, ss. 586-629.

Laruffa, Francesco. “Toward a post-neoliberal social citizenship?”, **Constellations**, Cilt: 29, Sayı: 3, 2022, ss. 375-392.

Leach, Robert. **British Socialist and Workers Theatre: Red Stages**, Springer Nature, Selkirk, 2023.

Leblang, David ve Margaret E. Peters. *"*Immigration and Globalization (and Deglobalization)*",* **Annual Review of Political Science**, Cilt: 25, Sayı: 1, 2022, ss. 377-399.

Lecheler, Sophie, Jörg Matthes ve Hajo Boomgaarden. "Setting the Agenda for Research on Media and Migration: State-of-the-Art and Directions for Future Research", **Mass Communication and Society**, Cilt: 22, Sayı: 6, 2019, ss. 691-707.

Leijonhufvud, Axel. "The Individual, The Market And The Industrial Division Of Labor"*,* **L'Individuo e il Mercato**, 1995, ss. 61-78.

LibreTexts, "Cultural Lag", LibreTexts Social Sciences, https://socialsci.libretexts.org/Bookshelves/Sociology/Introduction_to_Sociology/Sociology_(Boundless)/03%3A_Culture/3.03%3A_Culture_and_Adaptation/3.3C%3A_Cultural_Lag, (19.04.2025).

Lins Ribeiro, Gustavo. "What is Cosmopolitanism?", **VIBRANT - Vibrant Virtual Brazilian Anthropology**, Cilt: 2, Sayı: 1-2, Aralık 2005, ss. 19-26.

Liu, Zhen. "Relationship between Mass Media and Mass Culture: Frankfurt School and Cultural Studies School", **Canadian Social Science**, Cilt: 12, 2016, ss. 23-28.

Mager, Astrid ve Christian Katzenbach. "Future Imaginaries in the Making and Governing of Digital Technology: Multiple, Contested, Commodified", **New Media & Society**, Cilt: 23, Sayı: 2, 2021, ss. 223-236.

Marshall, Andrew Gavin. "The Purpose of Education: Social Uplift or Social Control?", **Coop média de Montréal,** 2025, http://montreal.mediacoop.ca/fr/story/purpose-education-social-uplift-or-social-control/10679, (16.11.2024).

Massey, Douglas S. “Patterns and Processes of International Migration in the 21st Century”, **Conference on African Migration in Comparative Perspective**, Johannesburg, Güney Afrika, Haziran 2003, ss. 1-41.

Mete, Mahmut ve Bekir Gündoğmuş. “The Politics Of Fear: Fear Of Migrants As An Instrument Shaping The Political Environment”, **Erciyes İletişim Dergisi**, Cilt: 11, Sayı: 1, 2024, ss. 61-80.

Mihelj, Sabina ve César Jiménez-Martínez. “Digital Nationalism: Understanding the Role of Digital Media in the Rise of ‘New’ Nationalism”, **Nations and Nationalism**, Cilt: 27, Sayı: 2, 2021, ss. 331-346.

Mohan, Peggy. “Schooling in Mass Society: A Sceptical View”, **Economic and Political Weekly,** Cilt: 29, 2004, ss. 2101-2103.

Munro, André. “Mass Society”, **Encyclopædia Britannica**, 2017, https://www.britannica.com/topic/mass-society, (04.12.2024).

Narayanaswami, Karthik. “Analysis of Nazi Propaganda”, **HIST S-1572: The Holocaust in History, Literature, and Film**, 2011, https://hmh.org/wp-content/uploads/HIST-1572-Analysis-of-Nazi-Propaganda-KNarayanaswami.pdf, (19.11.2024).

Nicasio-Varea, Blanca, Marta Pérez-Gabaldón ve Manuel Chavez. “Using Social Media to Motivate Anti-migration Sentiments. Political Implications in the United States and Beyond”, **Blanquerna School of Communication and International Relations**, Cilt: 49, 2020, ss. 51-69.

O Becker, Sascha, Erik Hornung ve Ludger Woessmann. “Education and Catch-up in the Industrial Revolution”, **American Economic Journal: Macroeconomics**, Cilt: 3, 2011, ss. 92-126.

Oliver-Smith, Anthony. “Disasters and Forced Migration in the 21st Century”, **Social Science Research Council,** 11.06.2006, https://items.ssrc.org/understanding-katrina/disasters-and-forced-migration-in-the-21st-century/, (05.04.2025).

Onat, Nazım. **Kamusal Alan ve Sınırları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Mart 2010.

“Otto Dietrich”, **Jewish Virtual Library**, https://www.jewishvirtuallibrary.org/otto-dietrich, (04.12.2024).

Owen, David. “From Forced Migration to Displacement?”, **Refugee Survey Quarterly**, Cilt: 43, Sayı: 3, 2024, ss. 272-279.

Oxford Languages, *“Word of the Year 2016”,* **Oxford University Press**, 2016, https://languages.oup.com/word-of-the-year/2016/, (12.05.2025).

Öner, Selcen. “Avrupa’da Yükselen Popülizm ve Radikal Sağ: Avusturya Örneği İlişkileri”, **EURO Politika**, 2018, ss. 39-53.

Queiroz, Regina. "From the tyranny of the neoliberal individual to neoliberal populism", **Ideology Theory Practice**, 18.03.2021, https://www.ideology-theory-practice.org/blog/from-the-tyranny-of-the-neoliberal-individual-to-neoliberal-populism, (24.05.2025).

Pajnik, Mojca. “Migration in the Mirror of Mediatized Anti-Politics”, **V Razor-Wired. Reflections on Migration Movements Through Slovenia in 2015**, Peace Institute (Mirovni Inštitut), Ljubljana, 2015, ss. 63-70.

Palese, Emma. “Zygmunt Bauman. Individual and Society in the Liquid Modernity”, **Springer Plus**, Cilt: 82, Sayı:3, 2013, ss. 1-4.

Peters, Michael A. “The early origins of neoliberalism: Colloque walter lippman (1938) and the mt perelin society (1947)”, **Educational Philosophy and Theory**, Cilt: 55, Sayı: 14, 2023, ss. 1574-1581.

Phillimore, Jenny, Sandra Pertek, Selin Akyüz, Hoayda Darkal, Jeanine Hourani, Pip McKnight, Saime Özçürümez ve Sarah Taal. “‘We Are Forgotten’: Forced Migration, Sexual and Gender-Based Violence, and Coronavirus Disease 2019", **Violence Against Women**, Cilt: 28, Sayı: 9, 2021, ss. 2204-2230.

Pinard, Maurice. “Mass Society and Political Movements: A New Formulation”, **American Journal of Sociology**, Cilt: 73, Sayı: 6, 1968, ss. 682-690.

Riabov, Oleg. 'The Red Machine: the dehumanization of the communist enemy in American Cold War cinema”, **Quaestio Rossica**, Cilt: 8, Sayı: 2, 2020, ss. 536-550.

“Revolutions in France: 1789, 1830, 1848”, **Library of Congress**, https://guides.loc.gov/women-in-the-french-revolution/revolutions-rebellions/1789-1830-1848-timeline, (24.04.2025).

Rød, Bjarte, Christer Pursiainen ve Niklas Eklund. "Combatting Disinformation – How Do We Create Resilient Societies? Literature Review and Analytical Framework", **European Journal for Security Research**, 2025, https://doi.org/10.1007/s41125-025-00105-4, (22.05.2025).

Rose, Arnold M. “The Problem of a Mass Society*”,* **The Antioch Review,** Cilt:10, Sayı: 3, 1950, ss. 378-394.

Rosenberg, Morris. “The Meaning of Politics in Mass Society”, **Public Opinion Quarterly**, Cilt: 15, Sayı: 1, 1951, ss. 5-15.

Rowe, David. “Birmingham Centre for Contemporary Cultural Studies”, **Wiley-Blackwell Encyclopedia of Social Theory**, 2017, ss. 1-6.

Serrano-Puche, Javier. “Digital Disinformation and Emotions: Exploring the Social Risks of Affective Polarization”, **International Review of Sociology**, Cilt: 31, Sayı: 2, 2021, ss. 231-245.

Schofield**,** Josephine Muriel. **Critique of the Concept of Mass Society**, (Yüksek Lisans Tezi), British Columbia Üniversitesi, Vancouver, 1971.

Schuetz, Arnold. “The Frankfurt School And Popular Culture”, **Studies in Popular Culture,** Cilt: 12, Sayı: 1, 1989, ss. 1-14.

Schultze, Quentin J. “Media and Modernity**”, Transformation: An International Journal of Holistic Mission Studies**, Cilt: 10, 1993, s. 27-29.

Sebastian, Bibin. “Birmingham School Of Cultural Studies: An Overvıew”, **Ijariie**, Cilt: 3, Sayı: 5, 2017, ss. 1338-1342.

Shils, Edward. “Mass Society and Its Culture”, **Daedalus,** Cilt: 89, Sayı: 2**,** 1960, ss. 287-314.

Shils, Edward. “The Theory of Mass Society”, ***Diogenes***, Cilt:10, Sayı:45, 1962, ss. 45-66.

Shynn, Daniel George. **When the Land No Longer Provides: Human Rights and the Status of “Climate Refugees” in the Sahel**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Global Campus of Human Rights, Venedik, 2023.

Siepmann, Charles. “Mass Media and Communication”, **Educational Technology,** Cilt: 25, Sayı: 4, 2005, ss. 58-59.

Simona Talani, Leila. “Migration and the ‘dark side’ of globalisation”, **LSE EUROPP Blog,** 19.01.2022, https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2022/01/19/migration-and-the-dark-side-of-globalisation/, (17.03.2025).

Singh, Sukhdeep. “The Transition from Traditional Media to Digital Media: Milestones and Impacts”, **Remarking an Analisation**, Cilt: 9, Sayı: 3, Haziran 2024, ss. 1-4.

Spruyt, Bram, Gil Keppens ve Filip Van Droogenbroeck. “Who Supports Populism and What Attracts People to It?”, **Political Research Quarterly**, Cilt: 69, Sayı: 2, 2016, ss. 335-346.

Stafford, Alexander. “The Role of the Media during the Cold War”, **E-International Relations**, 2013, https://www.e-ir.info/2013/10/26/the-role-of-the-media-during-the-cold-war/, (06.01.2025).

Stewart, Sylvia M. **New Propaganda: Remnants of Soviet Mass Media in Pro-Kremlin Popular Culture,** (Lisans Tezi), The University of Mississippi, Mississippi, 2014.

Swain, Ashok. “Increasing Migration Pressure and Rising Nationalism: Implications for Multilateralism and SDG Implementation”, **Third World Quarterly**, Cilt: 17, Sayı: 5, 2019, ss. 959-973.

Szakács, Judit ve Éva Bognár. *“*The impact of disinformation campaigns about migrants and minority groups in the EU”, **European Parliament – Directorate General for External Policies of the Union**, Haziran 2021, https://charter22.eu/wp-content/uploads/2023/09/EXPO_IDA2021653641_EN.pdf, (12.04.2025).

Sztompka, Piotr. **Trust: A Sociological Theory**, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.

Şeker, Aziz ve Emre Özcan. "Amin Maalouf'tan Zygmunt Bauman'a Göç ve Kimlik", **SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 57, Aralık 2022, ss. 84-97.

Štětka, Václav, Sabina Mihelj ve Fanni Tóth. "The Impact of News Consumption on Anti-İmmigration Attitudes and Populist Party Support in a Changing Media Ecology", **Political Communication**, Cilt: 38, Sayı: 5, 2021, ss. 539–560.

Tacoli, Cecilia. "The Links Between Migration, Globalisation and Sustainable Development", **Survival for a Small Planet**, Routledge, Londra, 2013, ss. 200-206.

Tarkowski, Alek. "Reviewed Work(s): Liquid Love: On the Frailty of Human Bonds by Zygmunt Bauman", **Polish Sociological Review**, Sayı: 155, 2006, ss. 379-383.

"Technological Determinism Theory- Mass Communication Context", **University of Kentucky**, 2001, https://www.uky.edu/~drlane/capstone/mass/determinism.htm, (15.11.2024).

Temir, Erkam. "Deepfake: New Era in The Age of Disinformation & End of Reliable Journalism", **Selçuk İletişim Dergisi**, Cilt: 13, Sayı: 2, 2020, ss. 1009-1024.

Teruel-Rodríguez, Laura. "Increasing Political Polarization with Disinformation: A Comparative Analysis of the European Quality Press", **Profesional de la información**, Cilt: 32, Sayı: 6, 2023, ss. 1-15.

Thurman, Jacob Clark. **The Making Of The First New Left In Britain**, (Doktora Tezi), Indiana Üniversitesi Tarih Departmanı, Aralık 2011.

Tindall, George. “Populism: A Semantic Identity Crisis”, **The Virginia Quarterly Review**, Cilt: 48, Sayı: 4, 1972, ss. 501-518.

Topuzkanamış, Engin. **Hukuk ve Disiplin: Modern Toplumda Hukuka Uymanın Dayanakları**, 4. Baskı, Zoe Yayıncılık, İstanbul, 2022.

Trang, Nguyen ve Nguyen Phuc. “Media Warfare in the Cold War Era”, **The International Journal of Business Management and Technology**, Cilt: 8, Sayı: 4, 2024, ss. 216-226.

Travkina, Natalya M. “Digitization of Society: Alternative Projections of the Future”, **Herald of the Russian Academy of Sciences**, Cilt: 92, Ek Sayı: S6, 2022, ss. 483-491.

Triandafyllidou, Anna. ‘‘Globalisation and Migration: an Introduction”, **Handbook of Migration and Globalisation**, Ed. Anna Triandafyllidou, Edward Elgar Publishing**,** Cheltenham**,** 2018, ss. 1-14.

Tuchman, Gaye. “Women's Depiction by the Mass Media”, **The University of Chicago Press Journals**, Cilt: 4, Sayı: 3, 1979, ss. 528- 542.

Turton, David. “Conceptualising Forced Migration”, **RSC Working Paper No. 12**, University of Oxford Refugee Studies Centre, Oxford, Ekim 2003, ss. 1-17.

United Nations Department of Economic and Social Affairs Population Division. **International Migration and Sustainable Development,** United Nations, New York, 2024.

Uyanık, Yücel. “Dualist (İkili) İşgücü Piyasası Teorisi", **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 3, 1999, ss. 1-8.

Vaccari, Cristian ve Andrew Chadwick. "Deepfakes and Disinformation: Exploring the Impact of Synthetic Political Video on Deception, Uncertainty, and Trust in News", **Social Media + Society**, Cilt: 6, Sayı: 1, 2020, ss. 1-13.

Venkataramakrishnan, Siddharth. "From Disinformation to Violence: The UK Far Right and 2024 Riots", **Counter Terrorist Trends & Analysis**, Cilt: 17, Sayı: 2, 2025, ss. 8-15.

Walter, E. V. "Mass Society": The Late Stages Of An Idea", **Social Research,** Cilt: 31, Sayı: 4, 1964, ss. 391-410.

Ware, Robert. "Marx, The Division of Labor, and Human Nature", **Social Theory and Practice**, Cilt:19, Sayı: 1, 1982, ss. 43-71.

Warren, Mark E. "Participatory Deliberative Democracy in Complex Mass Societies", **Journal of Deliberative Democracy**, Cilt: 16, Sayı: 2, 2020, ss. 81-88.

Weckel, Ulrike. "Media and Their Users in Nazi Germany", **Berghahn Books**, https://www.berghahnbooks.com/downloads/intros/WeckelAudiences_intro.pdf, (01.12.2024), ss. 1-47.

Wilensky, Harold L. "Mass Society and Mass Culture: Interdependence or Independence?", **American Sociological Review,** Cilt: 29, 1964, ss. 173-197.

Witte, Juliane. '"The Citizens in Coriolanus: How They Make a Sword of Us", **Innervate: Leading Undergraduate Work in English Studies**, Cilt: 5, 2012, ss. 165-168.

Wu, Qian. "A Comparison between Frankfurt and Birmingham Schools in the Study of Mass Culture", **Frontiers in Humanities and Social Sciences,** Cilt: 4, Sayı: 10, 2024, ss. 248-250.

Yusupova, Guzel ve Peter Rutland. “Introduction: Transformation of Nationalism and Diaspora in the Digital Age”, **Nations and Nationalism**, Cilt: 27, Sayı: 2, 2021, ss. 325-330.

Zhao, Yizhang ve Mingyu Wang. “Digital Sociology: Origin, Development, and Prospects from a Global Perspective”, **The Journal of Chinese Sociology**, Cilt: 10, Sayı: 1, 2023, ss. 1-21.